

E. ASSON

ÜLDINE AJALUGU

KESKAEG

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

E. Asson

Üldine ajalugu

Keskaeg

(keskkooli II kl. kursus)

~~19288~~

Noor-Eesti Kirjastus Tartus

2-65516

Trükitud E. K.-Ü. „Postimehe“ trükikojas,
Tartus, 1932. a.

A-8184 II

Saateks.

„Keskaja“ V trükis olen välja jätnud Eesti ajaloo: meil on viimasel ajal kodumaa ajaloos ilmunud eriraamatuid, mida keskkooli õpilased Eesti ajaloo läbivõtmisel kasutada võivad. Selle asemel toob raamat hulga katkendeid ajaloo allikaist, mis võimaldavad näidata tegeliku töö juures õpilastele, kust ajalugu ammutanud andmed, ühtlasi äratada õpilastes huvi ajaloo-teaduse vastu ja juhatada neile kätte allikate kasutamise oskus. Veel annavad katkendid õpilastele algupärast materjali iseseisvaks tööks. Sisu ulatuselt vastab raamat maksvale ametlikule kavale; allikate juurdetõmbamine võimaldab süvenemist kaugemale kava nõudeist nii mõneski küsimuses.

Autor.

I osa. Rahvaste rändamiste aeg.

- 395. a. p. Kr. Rooma riigi lahkumine Ida- ja Lääne-Rooma riigiks.
- 476. a. „ „ Lääne-Rooma riigi lõpp.
- 350. a. ümber Gooti riigi hiilgeaeg.
- 370. a. „ „ hunnid langevad gootide peale.
- 415. a. Lõuna-Galliasse ja Hispaaniasse tekib Lääne-Gootide riik.
- 429. a. Põhja-Aafrikasse tekib Vandali riik.
- 450. a. ümber anglid ja saksid asuvad Britanniase.
- 451. a. Katalaunumi lahing.
- 453. a. Hunni riigi lõpp.
- 481. a. Frangi riigi algus.
- 493—553 Ida-goodid Itaalias.
- 527—565 Justinianus Suur Ida-Rooma riigis.
- 568—774 Langobardid Itaalias.
- 340. a. Kloostrite algus.
- 450. a. ümber paavst Leo Suur Roomas.
- 600. a. „ „ paavst Gregorius Suur Roomas.

Vanaaeg lõpeb Lääne-Rooma riigi langemisega, keskaeg algab barbarite riikide tekkimisega Lääne-Rooma maa-alal. Ajaliselt langevad mõlemad sündmused V sajandisse. Ühtlasi moodustavad need sündmused ülemineku vanaajast keskaega. Germaani riikide tekkimise ajastu on ka suur rahvaste rändamiste aeg; rahvaste rändamised ulatuvad Läänes küll ka VI sajandisse.

Germaanlaste päritolu küsimus. Varemalt arvati üldiselt, et indogermaanlased on sisse rännanud Aasiast ja germaanlaste tulek ida poolt tundus sellepärast tõenäolisena. Tänapäeval aga kõnelevad niihästi arheoloogilised leiud kui ka keeleuurimise andmed selle poolt, et germaanlaste vanim asukoht on olnud Euroopas: algkogu arvatavasti Püreeneedes, pärastine asupaik Balti mere lääne- ja Saksa (Põhja-) mere idarannikul. Seal, praeguse Meklenburgi, Schleswig-Holsteini piirkonnas ja Lõuna-Taani ja Rootsi saartel — mõned õpetlased nihutavad need piirid Oderi jõeni ja Saksa keskmäestikuni — asusid uuemate uurimuste järgi germaanlased juba 3000 aastat enne Kr. s. Neid oletusi kinnitavad ka antropoloogilised andmed. Praeguse

Lõuna-Skandinaavia elanikkude kehahitus, peamiselt pealuu, on sarnane sama piirkonna eelajalooliste asunikude omaga. Juba enne ajaloolise aja algust hakkasid germaanlased siit laiali valguma, asustades kogu Kesk-Euroopa.

Germaanlaste kodu, tarbeasjad, tööjaotus, kooselu. Karmim kliima Euroopa põhjapoolsemas osas sundis germaanlasi kodu loomisel mõtlema tugevamatele ja ilmastiku mõjudele vastupidavamatele ehitistele. Teistest eraldumise soov pani perekondi oma kodu piirama tugeva aiaga. Maja, mis ühe katuse alla

Germaanlaste kodu.

mahutas inimeste eluruumid kui ka laudad ühes õuega, oli germaanlase koduks. Ehitusmaterjali pakkusid külluses sügavad põlised metsad ümberringi, mis pärast kivi ehitamisel jäi tagaplaanile. Kuna korstnaid ei tuntud, pidi suits endale väljapääsu otsima väikeste akende, uste ja muude avauste kaudu; maja sisemus oli suitsust must.

Maja oli enamasti ühekambriine, keskel asuva keedukoldega, kust kaudu sündis ka ruumi soojendamine. Peale laudade ja pinkide muid mööbleid ei tuntud. Säng on alles hilisema aja leiutis. Kattteks tarvitati loomanahku ja sulgpatju. Valgust andis peerg, hiljem rasvaküünel. Sööginõud valmistati puust ja savist. Varakult õpiti kasutama ka metallist nõusid.

Põlluharimise riistad olid germaanlastel väga lihtsad. Ader, äke, sirp esinevad pronksiajast. Viljapeksuks tarvitati kooti. Vankrid olid kahe puust rattaga. Ka saani tunti. Nagu tööriistad, nii olid ka töötamisviisid lihtsad ja algelised. Taimede kasvatamine ja viljakogumine oli naiste tööala, küttimine ja loomakasvatus mehe oma. Suurimas lugupidamises aga seisis sõdimistöö. Osa töödest, nagu loomakarjatamine, elamute ehitamine, sündis orjade tööjõuga. Varakult juba arenes puutöö; vankrisepp seisis aus; veel suuremas aga oli rauda ümbertöötav sepp. See töö arenes peamiselt naabrite, keltide mõjul. Käsitööd-orskavad orjad olid paremas seisukorras ja lugupeetavamad kui teised orjad; sepatööd aga ei põlanud ka vaba mees.

Naiste osaks langes suur osa majapidamises toimuvaist töist. Naine kasvatas vilja, jahvatas seda ja küpsetas leiba; riiete kudumine oli tema kätes, samuti nende valmistamine. Ömmeldi alguses luunõeltega, siis pronks- ja raudnõeltega, mis sageli väga ilusti olid välja töötatud ja naistele isegi hauda kaasa anti. Ka pronks- ja raudkääre on leitud naiste haudadest. Suurt osa naiste igapäevases töös etendas ka mitmekesiste tarberiistade punumine pajuokstest, juurtest ja pilliroost. Leitud savinõudel avastatud sõrmejäljed näitavad, et ka voolimine suurelt osalt oli naiste töö. Savi vooliti käte vahel nõudeks, alles roomlaste mõjul tuli hiljemini tarvitusele treimisiratas.

Germaanlaste kooselu allüksuseks oli perekond. Nende perekonnaelu toetus mehe ja isa kui perekonnapea ülemvõimule. Rahva kooselu ülimaks juhiks olid rahvakoosolekud. Koosolekust osavõtt oli sunduslik igale vabale germaanlasele; suurte kauguste tõttu polnud nende pidamisaeg päevapealt täppis, sest rahva kohaletulek nõudis pikemat aega. Tavaliselt oli kogumisajaks täiskuu, või jälle kuu loomise nädal. Koosolekuid peeti lageda taeva all. Ettepanekud tehti pealikute kaudu, kes rahvaga väiksematel koosolekutel (suguvõsade koosolekud) juba enne nõu pidasid. Rahvas avaldas oma poolehoidu ja eitamist relvade kokkulöömisega või jälle nurinaga. Kes soovis kõnelda, võis seda teha. Harva juhtus suuremaid tülisid või mõtete lahkuminekuid, sest enamasti valitses arutusele tulevate suurte küsimuste suhtes juba ettesaavutatud kokkulepe. Arutusele tulid lepingud naabritega, sõjakäikude kavatsused, kohunikude valimised, ka väepealikute, hertsogite ja kuningate valimine. Ka nende isikute kohta oli harilikult juba enne kokkulepe olemas. Koosolekutel toimetati veel orjade vabakskulutamist ja noormeeste täisealiseks tunnustamist. Need toimingud kujunesid rohkem vaatamängudeks.

Suurtel rahvakoosolekutel tulid arutusele peale muu ka eksimused pühade kommete vastu, jumalate teotamine, kodurahu rikkumine jne. Eksijaid karistati valjusti, sageli surmanuht-

lusega. Ka lindpriiks kuulutamine oli rängemaid karistusi. Niimoodi karistatut võis igäuks maha lüüa, nagu tagaetav loom pidi ta peavarjuta elama metsas.

Vähemate eksituste arutlemine ja kohtumõistmine nende üle toimus väikestel, suguvõsa koosolekutel, kus tulid otsustamisele ka vähemad, kohaliku tähtsusega asjad. Neid koosolekuid peeti tarviduse järgi.

Germaanlaste usk.

Germaanlased ei sulgenud oma jumalaid templitesse ega andnud neile inimese kuju, vaid pühendasid neile metsad ning hiied. Ka polnud neil elukutselisi preestreid. Iga vaba mees oli oma maja preester, nagu kogukonna vanem liige oli seda oma kaaslaste hulgas. Vanematest naistest olid mõnedki kuulsad ja austatud ennustajatena või selgelnägijatena. Liisk ja ohriveri kuulutasid neile prohvetlikke sõnu. Linnu lendu ja hääli osati seletada, tulevikukuulutajaks oli aga peamiselt hobune. Metsades ja hiites elasid valged, tööst alandamata hobused. Pidulikkudel puhkudel rakendati nad püha vankri ette. Nii saatsid nad preestreid ning vanemaid nende käikudel ja hobuste ülalpeo, hirnumise järgi ennustati. Ükski muu märk polnud nii kindel ega nii pühaks peetud mitte ainult rahva, vaid ka preestrite ja pealikute poolt. Preestrid olid vaid jumalate teenrid, loomad aga nende usaldusosalised. Jumalateenistuse juurde kuulusid peale ohverdamise ka laul ja tants.

Jumalate asupaik oli ülal kõrges taevasinas, jumalate aias. Kaksteistkümmend jumalate lossi kerkis seal, üks toredam ja uhkem kui teine. Suurimas, milles elas jumalate isa, usuti olevat avar, säten-dav saal, Valhalla. Sellel oli 540 väravat. Igast väravast võis ühe-korraga läbi sammuda 800 meest. Valhalla katus oli ehitatud odotstest ja kaetud kuldsete kilpidega. Seintel rippusid toredad relvad ja särasid kalliskivid ning kuld. Peasissekäigu kohal rippus Vodani, jumalate isa vapikilp. Tema valis oma elamukaaslasteks lahingutees langenud kangelased. Kuldjuukselised neitsid, valküürid, sätendavais soomusrõivais heljusid lahinguväljade kohal, laskusid surnud kangelastele, äratasid nad suudlustega ja saatsid nad jumalate hobustel Vodani lossi. Teel sinna tuli neil ületada sild — vikerkaar. Jumalate kaaslastena algas kangelastel uus elu, täis rõõmu. Iga päev söödi rikkalikult ja võideldi. Kes siin võitluses langes, selle kohta polnud võimu ei haavadel ega surmal. Ärkamistunnil usuti nad kõik ellu tõusvat ja tagasi pöörduvat Valhallasse.

Vodan oli kõrgeim jumalaist, kõiketaitev maailma vaim. Tema oli taevas, kes kaitsvalt süleles maad; ta oli päike, mis maailma soojendab ning valgustab; loov jõud, mis elu annab kõigile asjule; tema andis põllule viljakuse; tema juhtis lahinguid ja saatis võidu; Vodani peamiseks mureks oli hool, et sõda ja tüli kunagi ei lakkaks, sest muidu poleks tal olnud rõõmu oma saatkonda näha kasvavat. Ta oli aga ühtlasi vaikne rändur, kes kaetud taevase rüüga ja peas lai pilvkübar, käib siin-seal trööstimas ja toetamas, või ka manitsemas ja karistamas. Tema oli ka metsik jahimees, kes kaheteistkümmel pühal õöl küttidesalga eesotsas kihutas õhus. Siis ta istus tulisel ratsul, lai kübar peas ja mantel õlale visatud. Tema järel kihutasid õudselt ulgudes surnud roimarite vaimud jäägrite ja koerte näol. Kes kohtas seda

salka, pidi maha viskuma, et mitte midagi kuulda ega näha. Sest häving ähvardas inimest, kes seda nägi või julges Vodani nime nimetada.

Vodani kõrval valitses taeva kuninganna Freya, looduse ja inimeselu jumalatar. Tema õnnistas vilja, kaitses maja õnne ja pidas hoolt, et majaelanikud teeksid oma töö, et naised ei unustaks lina kedrata ja lõuendit kududa.

Vodani ja Freya pojad olid Donar ja Baldur. Donar, äiksejumal, sõitis sikkudest veetud vankril üle pilvede, pildus tulist haamrit, viskas selle maha ja siis sähvatasid välgud õhus ja vankrimüriin kuuldus inimeste kõrva kõvena. Baldur oli sõbralikkuse ja leplikkuse jumal, ta kaitses rahu, andis seadusi ja mõistis õigust. Tema nimel oli hea kõla, kõik kiitsid teda. Ta oli nii kaunis, et helkiv valgus lehvits ta ümber; ja kui ta Loki õeluse läbi elu kaotas, valdas jumalaid trööstimatu leinavalu.

(Tacituse ja Bøe järgi.)

Germaanlaste suguharud ajaloolisel ajal. Germaanlased ei püüdnud kunagi ühineda seks, et rajada ühist riiki. Nad ühinesid ainult hädaohtude korral ja pealetungiks. Tavaliselt elasid suguharud igäuks omaette, lahutatud üksteisest metsade ja rabadega, sageli võideldes üksteisega. Hädaohtude korral ühinenud suguharude juhatajaiks olid hertsogid või kuningad.

Ajaloolisel ajal jagunesid germaanlased oma elukohtade järgi lääne-, ida- ja põhja-germaanlasteks; esimesed elasid Reini mõlemal kaldal kuni Elbeni, teised Elbest Vislani, kolmandad Skandinaavias. Lääne-germaanlastest olid tähtsamad frangid, anglid, saksid; ida-germaanlastest — goodid, burgundid, vandolid; põhja-germaanlastest — normannid ja langobardid.

Hunnid ja ida-germaanlaste riigid. Ida-germaanlased asutasid esimesed germaani riigid. Vanima riigi rajasid goodid; a. 350. ümber ulatus see Balti merest Musta mereni ning Donist Doonauni. Ainult rahu ega korda polnud selles riigis. Veel enne hunnide ilmumist löid lääne pool asuvad goodid, läänegoodid, end lahku riigist, kuna hunnid võitsid a. 370 järelejäänud goodid, idagoodid.

Läänegoodid liikusid nüüd pikemat aega, tülitades oma röövretkiga Ida-Rooma riiki ja germaanlasi. A. 410 käisid nad Itaalias ja laastasid hirmsasti Rooma. Selle järele siirdusid nad Lõuna-Galliani, kuhu rajasid Lääne-Gootide riigi, mis varsti ulatus ka Püreeneede taha Hispaaniasse (415).

Umbes samal ajal, kui rändama hakkasid läänegoodid, lahkusid Oderi orust vandolid, nad peatusid Pannoonias ja siirdusid siis Lõuna-Gallia kaudu Hispaaniasse veel enne gootisid; siit lahkusid nad läänegootide pealetungil ja asusid Põhja-Aafrikasse, kuhu rajasid riigi (429). Varta orust alustasid rändamist burgundid, nad liikusid läbi Germaania ja,

jõudnud V sajandi alul Rhône'i orgu, rajasid sinna riigi. Need kolm (Lääne-Gootide, Vandali, Burgundi) olidki esimesed riigid, mis germaanlased asutasid Lääne-Rooma maa-alale.

Mis puutub hunnidesse, siis valitsesid nad rahvaid ja maid, mis varem olid allunud gootidele; nende endi peatuspaikaks oli Doonau madalik. Uues asukohas ja muutunud oludes arenesid hunnid kiirelt. V sajandi keskpaiku ei seisa nad enam madalamal teistest Euroopa tolleaja elanikest. Nende kuningakojust kirjutatakse:

„Avaras madalikus, Doonau ja Teissi vahel, tugeva vaiaia taga asusid puumajad, kaetud õlg- ja sammalkatustega, ümbritsetes kõrgustikku; sel kõrgustikul asus kuningaloss — madalate puuehitiste kogu — nikerdatud rõdudega, piiratud laudaiast ja kaitstud kuninga ihukaitseväljastest, kelleks kutsutud noormehed allaheidetud suguharude tähtsamatest perekondadest. Kirju seltskond liikus kuningakojas: siin oli kuulda hunni, gooti, rooma, isegi kreeka keelt. Kui kuningas Attila vastu võttis vööraid, einestas ta nendega suures ruumis, istudes külaliste ees kõrgel au-astmel, mida katsid peened kirjude pitsidega ilustatud linad; tema ees pikkade laudade ümber istusid kutsutud. Hõbe- ja kuldpeekritesse kallati neile veini, hõbetaldrikutes ulatati neile toitu, aga Attila ise jõi puupeekrist ja sõi puunõust oma lemmikrooga, kala-toitu, olles juues ja süües kaine ning mõõdukas. Aeg-ajalt tõstis ta peekri mõne tähtsama külalise auks. Lauljad ja veiderdajad esinesid, lõbustades lauasistujaid.

Osavõtmatult vaatas kuningas üle kärarikka lõbutsejate kogu. Ta ei ühinenud nendega, käskijana viibis ta nende keskel ja sellisena võttis teda külalised, vaadates alandlikult tema poole. Vöörana, mongolina, tundus Attila kõrgekasvuliste ja valgejumeliste germaanide vürstide keskel, sest tema oli kasvult madal, tal oli lai rind, suur pea, kitsad silmad, tömp nina ja punakas näojume. Tema raudne tahe ja puuriv pilk sundisid kõiki temale alistuma, ta oli õiglane kohtumõistmisel, vastutulelik palujaile, armuline allaheidetuile. Aga oma vaenlastele oli ta jumalavits. Ja ta uskus enda kutsutud olevat maailma valitsema, sest kord leidnud karjane sõjajumala mõõga ja andnud selle temale.“

(Priscus, Ida-Rooma autor.)

Tõepoolest ei leppinud Attila endise võimuga. A. 451 asus tema Kesk- ja Lääne-Euroopa vallutamisele. Kuid Gallias, Katalaunumi väljal, tuli talle vastu roomlaste ja germaanlaste ühendatud sõjavägi ning hunnid kaotasid lahingu.

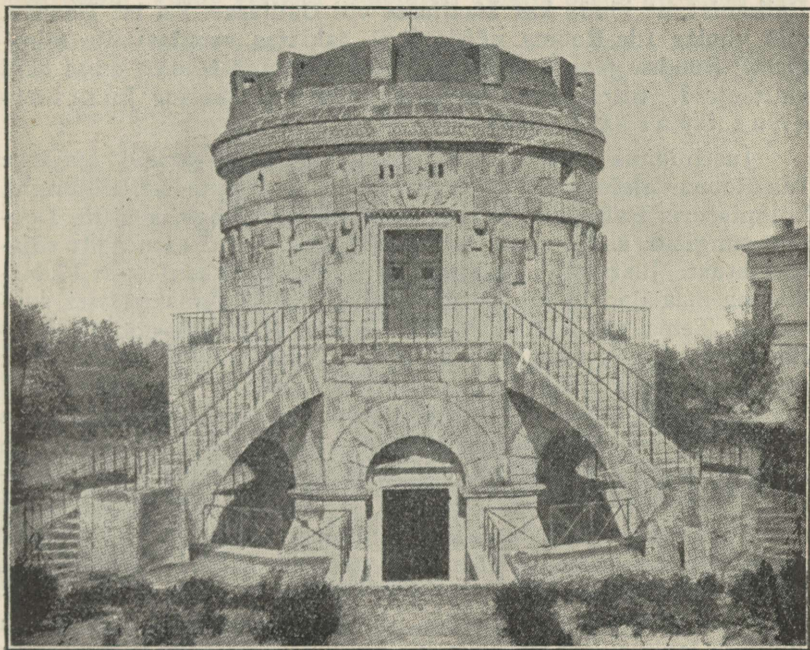
„Vali, hirmus võitlus oli see, millest koledamat ei tunne muinas-aeg. Ojakene — kui uskuda vanemate inimeste kõnelusi —, mis tasaste kallaste vahel Katalaunumi legendikul voolas, paisus haavatute ja tapetute verest; vere lisandusest muutus see karedavooluliseks jõeks. Haavatud aga jõid, et kustutada põletavat janu, verrega segatud vett. Lääne-gootide kuningas Theodorich, kes lahingus viibis oma sõdureid julgustamas, kisti maha hobuselt ja tallati surnuks. Mõlemal pool olevat langenud 165 000 meest. Peaaegu oleksid lääne-goodid surmanud Attila, kuid ta pääses põgenema.“

(Jordanus, gooti autor.)

Attila surma järele (453) lagunes Hunni riik; hunnid sulasid ühte teiste rahvastega, nii kadus nende nimigi.

Vabanenud Hunni riigi langusega, hakkasid paremat asukohta otsima ka ida-goodid. Rännanud mõne aja, nad saabusid viimaks oma kuninga Theodorichi saatel Itaaliasse, kus juba oli võimu omandanud heruulide pealik Odoakar. Kestvate võitluste järgi tõuseb Itaalia peremeheks Theodorich (493).

Theodorich oli oma aja tugevaim germaani kuningas, mitmed riigid otsisid tema sõprust. Ta parandas Itaalia majanduslikke olusid, edendades põllundust ja hoolitsedes tööstuse ning kaubanduse eest; ta oli hariduse ja kunsti sõber. Kuid

Theodorichi mausoleum

kestev polnud siiski Ida-Gootide riik. Theodorichi võimupärijad olid omavahel riisus, seda asjaolu kasutas Ida-Rooma riik ja võitis a. 553 ida-goodid Itaalias. Veel varemini võitsid Ida-Rooma väed Vandali riigi Põhja-Aafrikas. Umbes samal ajal langes Gallias Burgundi riik, paarsada aastat hiljem Lääne-Gootide riik Hispaanias. Nii polnud püsi ühelgi ida-germaanlaste rajatud riigil. Peapõhjust tuleb otsida küll sellest, et ida-germaanlasi asus võidetud rahvaste keskele elama vähesel arvil, pealegi olid nende valitsejad võimu pärast alatises riisus. Ruttu kokku sulada võidetutega ei saanud nad ka usu pärast, sest nad

olid ristiusu omandanud Ariuse õpetuse¹⁾ järgi, kuna vana Rooma rahvad olid kõik katoliku kiriku pooldajad.

Ida-Rooma rahvaste rändamise ajal. Teatavasti lahkus Theodosius Suure järele a. 395 Rooma riik kaheks: Lääne-Rooma ja Ida-Rooma riigiks, mis enam ei ühinenud. Kuna Lääne-Rooma riik V saj. hukkus, kestis Ida-Rooma veel kogu aastatuhande. Kõige pealt kaitses teda tema geograafiline asend.

Peaaegu kõik rahvad tõttasid suurte rändamise ajal mööda Balkanist, et jõuda kas Itaaliasse või Galliasse. Ka lai Doonau, mis voolas Ida-Rooma põhjapiiril, takistas vaenlasi üle minemast. Soodsa geograafilise asendi kõrval Ida-Rooma omas häid valitsejaid. Silmapaistvam nende hulgas oli keiser **Justinianus Suur (527—565)**.

Justinianus Suure valitsuseaeg on hiilgavamaid ajajärke Ida-Rooma ajaloos. Ta tõrjus tagasi vaenlaste kallaletungid, koloniseeris Balkanit põhja-naabrite, slaavlastega, kes üle Doonau tungisid, andes neile asumiseks maad ja nõudes neilt sõjateenistust. Justinianus tahtis tagasi võita germaanlastelt Lääne-Rooma maa-alad ja jalule seada Rooma riigi tema endises suuruses. Tema väepealikutel läks korda võita ida-goodid Itaalias (553) ja lõpetada Vandali riigi olemasolu Põhja-Aafrikas; need sõdisid ka lääne-gootidega Hispaanias.

Riigi majandusliku järje tõstmiseks elustas Justinianus tööstust ja kaubandust, mis oli kängu jäänud IV ja V s. Tema ajal algas siidiharimine Balkanis ja arenes kaubavahetus Aafrika ja Aasiaga.

Ida-Rooma oli sel ajal tuntud oma usutülidega. Vaieldi palju Kristuse olemuse üle: ühed uskusid, et Kristus on jumal, teised, — et ta on inimene; kirik õpetas, et Kristus on jumalinimene. Justinianus pooldas kirikuõpetust ja tal läks korda sundida laikusulisi alistuma kirikule. Justinianus üldse toetas ristiuskku. Ta sulges Ateena akadeemia, kus õpetati kreeka filosoofiat, kartes, et see õppeasutis inimesi võõrutab ristiust. Tema ajal ehitati palju kirikuid; Konstantinoopolisse üksi 25, millistest oli toredaim Sofia kirik.

Väga tähtsaks tuleb veel pidada Justinianus Suure seadusandlust. Õpetatud juristid kogusid ja korraldasid tema käsul rooma seadusi ning avaldasid need „Corpus juris civilis’e“ nime all; see seadustik pole meie ajani kaotanud oma tähtsust. Kuid Justinianuse järeletulijaist ei saanud tema politika jätkajaid.

¹⁾ Ariuse (õpetas IV s. alul) järgi oli Kristus ainult inimene, olgugi kõige täiuslikum. Katoliku kirik aga tunnustas Kristuse jumalikkude loomust.

Rooma riigi jalulestamisest tema endises ulatuses ei tulnud midagi välja. Justinianuse surma järele hakkas Ida-Rooma oma piirimaid kaotama. A. 568 võitsid germaani sugu langobardid Itaalia, ainult Rooma ja Ravenna linnad ümbrusega ning kõige lõunapoolsem osa poolsaarest jäid veel Konstantinoopoli keisri kätte. Vähe hiljemini vallutasid pärslased Süüria, Palestiina ja Egiptuse, ja kui need maad a. 640. ümber langesid araablaste kätte, polnud nende tagasivõitmiseks Ida-Roomal enam mingisuguseid lootusi. Balkani põhjapoolse osa võtsid oma alla slaavlased. Peale eespool nimetatud Itaalia osade oli nüüd Ida-

Sofia kirik, minaretid ja juurdehitised hilisemast ajast.

Rooma päralt ainult veel Balkani lõunapoolne osa ühes Konstantinoopoli ümbrusega ning Väike-Aasia läänepoolne osa Nikea linnaga. Need maakonnad olid kreeka hariduse ja kreeka keelega kohad. Peeti loomulikuks pealinna jälle nimetada kreeka nimega Bütsants ja riiki hüüda pealinna järgi Bütsantsi riigiks. Riiklikku kuulsust ei omandanud Bütsants enam, kuid sel riigil oli siiski täita oma ajalooline ülesanne. Ta võttis vastu kõik kallaletungid idast, takistades idamaa rahvaid: pärslasi, araablasi, türklasi vallutamast Euroopat. Ka majanduseliselt ja kultuuriliselt arenes Bütsants rohkem kui ükski teine riik tol ajal Euroopas. Bütsantsi õue toredusega ei suutnud võistelda ükski kuningakoda Läänes.

Bütsantsi kojaelust.

(Tuhkapäeva rongikäik.)

Keisri käsul kaetakse tee lossist kirikuni pilliroost mattidega ja puistatakse neile lõhnavaid rohtusid. Müürid paremal ja vasakul ehitakse brokaadiga. Rongi ees käib kümme tuhat rauka punases brokaadis, paljapäi, pikkade õlgadele langevate juustega. Nende taga tuleb kümme tuhat noormeest, kõik jalgsi. Siis tuleb kümme tuhat poissi rohelistes brokaadis ja veel kümme tuhat teenrit helesinises brokaadis, kullaga kaunistatud kirved õlal. Nende järel käib kümme tuhat paaži triibulistest soomusrüüdes, käes kullaga kaunistatud odad ja kilbid. Siis sada tähtsamat patriitsi värvilistes brokaatmantlites, käes kuldsed suitsunõud, milles suitseb uhmripuu. Siis tuleb kaksteistkümmend suursugusemat patriitsi kullaga titikut rüüdes, igapähe käes kuldkepp; siis sada paaži purpuriga palistatud ja helmestega kaunistatud rüüdes. Nad kannavad kuldset laegast, mille sees on keisri palverüü. Siis tuleb mees, kes inimesed paneb vaikima. Tema järel rauk, käes kuldne kann ja anum, mõlemad helmes- ja rubiinehtes. Siis tuleb keiser siidises, kalliskividega läbikootud ülikonnas, kroon peas, ühes jalas must, teises punane saabas. Tema taga minister. Keisril on käes kuldne karp, mille sisuks pole muud kui tolm. Ta käib jala. Iga paari sammu järele hüüab minister: „Mõtelgem surmast!“ Iga kord peatub keiser, avab karbi, vaatab tolmule, suudleb seda ja nutab. Nii läheb ta rongis kuni kirikuväravani. Seal ulatab mees temale kannu ja anuma, keiser peseb käsi ja ütleb ministrile: „Tõesti, olen süütu inimeste veres; ärgu päriku jumal minult aru vere pärast, mille ma panen sinu kaelale.“ Ja ta riietab ministri oma kuube, võtab Pilatuse tindipoti, paneb selle ministri kaelale ja ütleb temale: „Mõista kohut õigluse nimel, nagu Pilatus kohut mõistis,“ ja siis viib ta ministri Konstantinoopoli väljakutele, kus rahvas temale hüüab: „Mõista kohut õigluse nimel, nagu keiser sinule seda usaldanud teha!“

Siis käsib keiser muslimi vangid tuua kirikusse. Nähes keisrit ja kogu toredust ta ümber, hüüavad nad kolm korda: „Jumal pikendagu keisri elu paljude aastate võrra!“ Siis kaetakse nad auriietega.

Keisri järel aetakse kirikusse kolm hobust. Neil on kuldsed, helmeste ja kalliskividega ehitud sadulad seljas ja uhked brokaatkatted. Hobuste jaoks on kirikus välja riputatud valjad. Õeldakse, kui hobune valjad suhu võtab, saame võidu islami maade üle. Need hobused õeldakse põlvnevat Julianus Taganeja hobusest.

(Harun ben Jahja, araabia autor, kes a. 880—890 vangina viibis Konstantinoopolis.)

Langobardid Itaalias. A. 568 ilmusid Itaaliasse oma kuninga Alboini juhatusel langobardid. Neid arvatakse põhjagermaanlaste hulka; ajaloolisel ajal asusid nad Elbe jõe alamjooksul. Itaaliasse jõudes võitsid langobardid ida-roomlastelt peaaegu kogu poolsaare; nagu kuulsime, jäid ainult Ravenna ja Rooma linnad ümbrusega ning kõige lõunapoolsem osa poolsaarest veel Ida-Rooma kätte. Langobardid olid Itaalia roomlastele palju valjumad ja tooremad valitsejad kui olid olnud ida-goodid. Maa kannatas palju nende võimupäevil. Paavst Gregorius (elas 600. a. ümber) lausub sellest ajast: „Tühjaks on jäänud linnad, purustatud lossid, põletatud kirikud, hävitatud kloostrid; asulad on maha jäetud inimestest; kus varem

asus tihedalt rahvast, seal liiguvad nüüd edasi-tagasi metsloomad.“

Üldse sai Itaalia palju kannatada rahvaste rändamise ajal, sest kõik rahvad ruttasid siit otsima saaki. Rooma linn ise elas üle palju rüüstamisi; vandalite rüüstamisretkest Rooma on säilinud tänapäevani sõna „vandalism“, mis tähendab metsikut hävitamist. Rooma linn, see antiikilma kultuurikeskkoht, kaotas oma endise sära. „Kuulsast Jupiteri templist on järele jäänud vaid varemed, amfiteatri areenil kasvab rohi. Supelhooded seisavad mahajäetutena. Foorumitel, kus Rooma hiilgepäevil kihas elu, valitseb tühjus...“ kirjutab kaasaeglane.

Ka polnud langobardid veel viimsed Itaalia vallutajad; nende võim kestis siin ainult paarsada aastat.

Katoliku kirik rahvaste rändamise ajal. Vendluse ja armastuse vaim ei jäänud püsima ristikogudustesse. Rikkad ei loobunud enam oma varandustest ega pooldanud kõikide ühetaosust. Ka eraldusid ilmlike koguduse liikmeist vaimulikud ehk preestrid, eesotsas koguduste juhtide, piiskoppidega. Piiskopid tõusid aegamööda tähtsateks võimumeesteks, eriti suurlinnades, kus nende juhatada olid arvurikkad kogudused. Aga kuskil ei omandanud piiskopid nii tähtsat seisukohta kui Roomas, püha Peetruse toolil.

Usklikkude arvamuse järgi oli Peetrus ise õpetanud Roomas ja seal surnud märtri surma. Toetudes pühakirjale, jutustati Peetrusest, et ta olnud Kristuse määramise järgi esimene apostlite keskel; sellest kinni hakates pidasid Rooma piiskopid kui Peetruse järeletulijad endid esimesteks piiskoppide keskel. III s. oli Rooma riigi lääneosas ristiusulisi juba rohkesti ja Rooma piiskopid hakkasid etendama tähtsat osa. Rooma kirik nimetas end üldiseks, „igal pool“ (katholu) maksvaks katoliku kirikuks. Kui a. 380 keiser Theodosiuse käsuga ristiusk tunnustati riigiusuks, algas katoliku kiriku võidukäik.

Rahvaste rändamise ajal hakati Rooma piiskoppe hüüdma paavstideks (papa = isa). Ühtlasi kinkisid usklikud paavstidele maid, nii tõusis ka nende majanduslik tähtsus. Barbarite sõjakäikude ajal Itaaliasse on paavstid ainukesed Rooma linna ja rahva kaitsjad. Paavst Leo Suur, Attila kaasaeglane, esineb juba täiesti võimukandjana; ta peab läbirääkimisi Attilaga, saadab talle kinke ja nende mõjul loobuski hunni vürst Itaalia sõjakäigust. Väljaspool Itaaliat hakkas Rooma paavstide mõju kasvama ühenduses ristiusu levimisega. Paavstid ise saatsid misjonäre barbarite juurde, eriti agar oli selles töös Gregorius Suur.

Samal ajal, kui kasvas piiskoppide tähtsus ja need ühtlasi hakkasid elama uhket elu, kui üldse jõukad ristiusulised loo-

busid esialgsest lihtsusest, ei rahuldanud see eluviis tõsiseid kristlasi. Nad sattusid teise äärmusse, loobusid hoopis elumõnustest, eraldusid üksildusse, kus veetsid aega palvetamises, sundides oma keha leppima lihtsaima eluviisiga ja kõige hädavajalikuma toiduga. Juba III s. leidus üksiklasi Egiptuses ja Süürias, tekkisid üksiklaste asundused, millest IV s. välja arnesid kloostrid. 340. a. olevat tekkinud esimene klooster. IV s. teisel poolel hakkasid kloostrid tekkima lääne pool, Itaalias, Põhja-Aafrikas j. m. Kloostritesse koondunud munkadest olid mitmed väga vaimukad inimesed. Oma kirjatöodes kaitsevad nad katoliku kirikut lahkusuliste ja antiikilma vaimsete voolude vastu; munk Augustinus (354—430) arendas teoses „Jumalariik“ mõtet jumalariigi rajamisest maa peal.

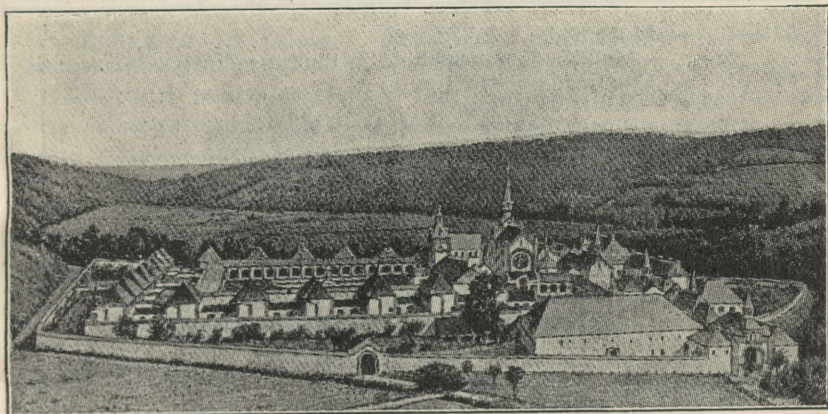
Rooma riigi kokkuvarisemine Augustinuse silme ees põhjustas teda mõtlema, et kõik maine on kaduv, et pole püsi riikidel, mis rajatud ilmlikkude valitsejate poolt; tõsise, igavese riigi rajajaks hakaku katoliku kirik. See jumalariik ühendagu kõiki usklikke, jumalalapsi, tema juhtijaks olgu Rooma kirik; maa-pealses jumalariigis valmistugu igäiks tulevasele elule, mis algab pärast surma tõelises jumalariigis, taevas. Augustinuse filosoofiale rajasid hiljem Rooma kirikupead oma õpetuse paavsti ülivõimust, millest kuuleme allpool.

Kloostrites hakati aegamööda ka kehalist tööd harrastama ja haridust levitama. Nii nõudis Neapolist põhja pool asuva Monte Cassino kloostri rajaja Benediktus kloostrile antud põhikirjas, et mungad töötagu põllul, aias ja tehku käsitöid. Varsti tekkisid kloostrite juurde koolid ja munkadelt nõuti oskust lugemises, kirjutamises, pühakirja tundmises. Mungad hakkasid ka vanu käsikirju ära kirjutama, suurendades niiviisi kirjakogude vara.

Tähtsamad lääne-germaanlaste riigid. Attila sõjakäik a. 451 pani liikuma ka lääne-germaanlased. Nendest rändasid angliid ja saksid üle mere Britanniasse. Rooma sõjaväed olid sealt juba ammu ära kutsutud, ainukesiks vastuhakkajaiks germaanlastele olid keldi sugu britid. Britid taganesid germaanlaste eest ning angliid ja saksid rajasid Kagu-Britanniasse hulga väikseid riike. VI s. võtsid nad vastu Roomast ristiusu. A. 827 ühendas kuningas Egbert kõik germaani riigid Britannias üheks Anglo-Saksi ehk Inglise riigiks.

Aga tähtsaimaks lääne-germaanlaste riigiks tuleb pidada Frangi riiki. Frangid asusid ajaloolisel ajal Reini kesk- ja alamjooksul ja jagunesid mitmesse suguharru. V s. lõpul ühendas neid Merovingi soost Chlodvig (Chlodovech, 481—511) ja pani seega aluse Frangi riigile. Juba Merovingide ajal (nad valitsesid 752. aastani) kasvas Frangi riik suureks. Chlodvig

ise tungis Põhja-Galliasse ja võitis seal viimse Loire'i ja Somme'i vahel asuva iseseisva Lääne-Rooma maakonna (486). Ta kihutas ka lääne-goodid Lõuna-Galliast Püreneeде taha minema ja võitles alemannidega, kes tungisid üle Reini Galliasse. Chlodvigi võitlusest alemannidega jutustab Tours'i (l. Tuuri) piiskopp Gregorius muu seas: „Mõlema sõjaväe kohtumisel algas kole veresaun ja Chlodvig seisis lähedal hukatusele. Seda märgates tõstis ta silmad taeva poole, tema süda heldus, silmad täitusid pisarast ja ta kõneles: „Jeesus Kristus, sa olevat elava jumala poeg. Palun sinult abi. Kingid sina minule võidu vaenlaste üle, tahan mina uskuda sinusse. Sest olen hüüdnud oma jumalaid, aga

Klooster

nad on mu maha jätnud.“ Kui Chlodvig oli rääkinud seda, pöördusid alemannid põgenema.“

Igatahes leidis ristiusk vastuvõtmist frankide poolt juba Chlodvigi päevil. Chlodvigi järeletulijad võitsid Burgundia. Nii ulatus Frangi riik juba VI s. üle kogu Gallia. Selle riigi maadest tekkisid hiljemini Lääne-Euroopa tähtsamad osad: Saksamaa, Prantsusmaa ja Itaalia. Allpool peatume Frangi riigi juures pikemalt.

II osa. Araablased ja Frangi riik.

- 571—632 — Muhamed.
622. a. — Muhamedi põgenemine ja muhameedlaste ajaarvamine.
661—750 — Omaijaadide valitsus.
732. a. — Poitiers' lahing.
752. a. — Pippin Lühike saab Frangi kuningaks.
768—814 — Karl Suur.
454. a. — Bonifatius †.
754. a. — Rooma paavst saab ilmlikuks valitsejaks.
800. a. — Karli kroonimine keisriks.
843. a. — Verdun'i leping.

1. Araablased ja islam.

Araablased. Vaevalt vaikisid rahvaste rändamised Euroopas, kui VII s. alul Ees-Aasias tekkis uus rahvaste liikumine. Selle algatajais olid **ar a a b l a s e d**.

Araablased, semi sugu rahvas, pidasid endid Abrahami poja Ismaeli järeltulijais. Nende kodumaa, Araabia poolsaar, on looduse poolest mitmekesine. Ta edelanurk, nimetatud „õnnelikuks Araabiaks“, on hea maapinnaga. Seal valmivad igasugu aedviljad, kasvab kõrsvili, seal haritakse vürtse ja lõhnaõlide jaoks lilli; seal oli juba VII s. araablattel hästi arenenud käsitöö ning **M e k k a** ja **J a t r i b** olid tähtsad kaubalinnad. Kuid Araabia keskkohal oli kõrvetaoline lagendik, kus araablased-beduiniidid kasvasid karja, peamiselt kaameleid, sest need on kõrvetaolises stepis tulusaimad loomad: annavad piima, villa, võivad päevi joomata olla ja juhivad inimesi vee juurde. Kardetud teeröövlid olid beduiinid; nad tungisid sageli kallale kaubavooridele ja võtsid röövretki ette põlluharijate maale.

Vanad araablased olid paljujumalate kummardajaid. Igal suguharul oli oma kaitsejumal, keda aga kõik nimetasid **Allahiks**; see peajumal nagu ühendas kogu araabia rahvast. Austati veel vaimusid, peeti pühaks kive, puid, jõgesid, kus usuti elutsevat haldjaid. **M e k k a** linnas oli kogu rahvale püha

Kaaba tempel, kus hoiti pühadusena musta kivi, mille andnud jumal Abrahamile. Seda kivi kummardamas käisid kõik araablased.

Igal kevadel peeti Mekka läheduses pidustusi, mis meelitasid kokku hulga palverändajaid, kirjanikke ja luuletajaid. Sel puhul maksis neli kuud rahu, et võimaldada pidulistele hädaohuta rändamist ja Kaaba templi külastamist. Mekka kaupmeestele tõid need pidustused suurt kasu, sest võõraste puhul peeti linnas aastalaata. Piduharipunktiks olid luulevõistlused. Luuleandi hinnati araablaste juures kõrgelt ja luuletajaid oli neil palju. Kaunimad luuletused kirjutati kuldtähtedega peenele riidele ja riputati mõneks ajaks Kaaba seinale.

Muhamed ja islam. Araablased olid juba kauemat aega kaubavahetuses juutide ja ristiusulistega; uute uskude mõjul lõi kõikuma nende vana usk. Mitmed jätsid maha paljujumalate kummardamise ja hakkasid ainujumala teenijaiks. Uut usku rahvale kuulutama hakkas *M u h a m e d*, kes sündis a. 571 Mekkas. Tema isa, elukutselt kaupmees, suri enne poja sündi; ka ema suri vara. Alul hoolitses lapse eest vanaisa, peale selle surma onu, kes aga vaene oli. Muhamed pidi juba lapsena eluülespidamist teenima. Ta käis karjas ja korjas marju, mis ta linna müügile kandis. 24-aastasena astus ta ühe rikka kaupmehe lese juurde teenistusse ja abiellus sellega.

Kaubareisidel tutvus Muhamed teiste uskudega ja hakkas ainujumala teenijaks. Ühtlasi tundis tema endas tarvet kuulutada rahvale uut õpetust.

Muhamed oli kurvameelne ja unistaja, ta harrastas jalutuskäike mägedes. Üksi viibides kuulis ta hääli, mida ta pidas jumala sooviks: ta uskus, et jumal teda on valinud kuulutama tõeõpetust maailmale.

Muhamed nimetas oma õpetust *i s l a m i k s*, mis tähendab jumala tahtmisele andumist, ja ta on kirja pandud araablaste pühasse raamatusse, *k o r a a n i*. Järgnevad katkendid koraanist käsitlevad uue usu põhimõtteid.

Allahist: Allah! Ta on igavene, ei ole teist jumalat tema kõrval. Ta ei tuku ega maga. Kõik on tema oma nii taevas kui maa peal. Ta valitseb kõike ja talle pole raske taeva ja maa kroon, sest Allah on suur ja vägev, kõige nägija ja kõige kuulja. Allah on usklike kaitsja, ta juhib neid pimedusest valgusele. Kõik, mis asub taevas ja maa peal, kiidab Allahit; sest tema annab elu ja saadab surma; tema on kõige algus ja lõpp.

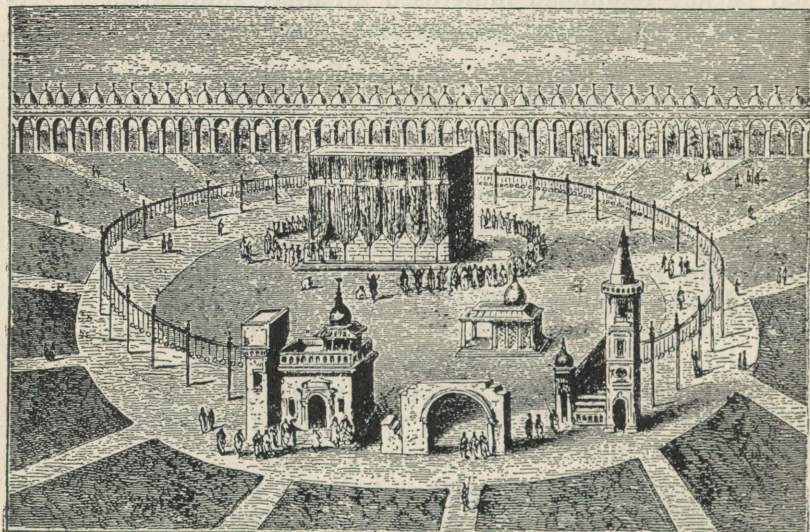
Vagadusest: Vagadus ei seisa selles, et teie oma pale pöörate läände või itta; vaid selles, et usute Allahisse ja viimsesse päeva, püha kirja, inglitesse ja prohvetitesse ja armastusest Allahi vastu jagate oma varanduse usklikele, vaeslastele, üldse kehvikutele, ja ei unusta rändajat ega kerjust ega vangilangenuid; kui täidate neid oma

kohustusi, olete pealegi kannatlikud õnnetustes ja hädas, siis olete vagad.

Abielust: Kui teie ei kardate olla ebaõiglased vaeslaste vastu, siis võtke oma heaksarvamise järgi kas kaks, kolm või neli naist; kardate aga, et teie oma kohustusi täita ei suuda, siis abielluge ainult ühe naiseaga.

Pühast sõjast: Teile on ette kirjutatud võitlus, kuigi sõda teile ei meeldi. Teie põlgate vahel asju, mis teile kasuks, ja lasete end meelitada asjust, mis teile kahjuks; ainult Allah teab kõik.

Vaadake, kes usuvad ja sõtta lähevad Allahi nimel, nende vastu on Allah armuline. Kes langevad või võidavad tapluses Allahi nimel, on kõrge tasu vääriksed.

Kaaba tempel.

Predestinatsioonist: Iga inimese saatus on ette määratud, ja ülestõusmise päeval võtame raamatu ja seda lahti lüües ütleme inimesele: „loe raamatust, sa pead ise enda üle kohut mõistma.“

Midagi ei sünni maa peal ega teiega, kui sellest pole kirjutatud raamatus. Ja Allah ütleb: ärge kurvastage, kui millestki ilma jääte, ärge ka hõisake, kui õnn teile osaks saab, sest Allah ei armasta upsakaid hooplejaid.

Taevast: Seal on jõed hõbeselge veega, voolavad piima- ja veinijõed alati värskes joogiga. Seal leidub jõgi, täis magusat mett. Usklikud toituvad seal parima aedviljaga ja maitsevad jumala armu. Neid chitakse kuldkaevõrudega ning riietatakse siidi ja brokaati; nad puhkavad uhkeil diivanil. Nad ei saa tunda põletavat päikest ega läbilõikavat külma. Neid joodetakse hõbekarikaist puhtaima ja maitsevaima joogiga.

Muhameedlaste kõige pühamaks paigaks jäi ikka Kaaba tempel Mekkas oma musta kiviga, mida muhameedlased ka meie

päevil suudlevad aukartusega. Tempel on pealtpoolt kaetud musta siidriidega. Muhameedlaselt nõutakse, et ta elus vähemalt korra käiks Mekkas.

Muhamedi kogudus ja Araabia riigi algus. Muhamed kuulutas oma õpetust enne lähemaile sugulasile, siis võõras-tele. Aga Mekkas ei tahtud kuulata tema jutlusi. Tagakiusamisi kartes põgenes prohvet Jatribi, mida siis hakati hüüdma **Mediinaks** (s. o. prohvetilinnaks). See oli aastal **622**; sellest aastast peale arvavad muhameedlased aega.

Kõik usklikud moodustasid ühe koguduse, milles ei' olnud seisuslikke vahesid, kus rikkad oma vara jagasid vaestega. Usklikkude ülesandeks oli levitada muhamedi usku, sest islam pidi saama üldiseks usuks.

Muhamed, kes oli usklike koguduse prohvet ja ilmlik valitseja, pani ka aluse Araabia riigile; usu levitamise käsi-käes teostus araablaste ühendamine. Usklikud võitsid kõige pealt Mekka ja ühendasid siin kõik araablased ühe usu ning ühe valitsuse alla üheks rahvaks ning üheks riigiks. **A. 632** suri Muhamed Mediinas ja ta järeletulijaks ehk kaliifideks olid alul ta sugulased. Muhamed oli elanud lihtsalt, lihtsalt elasid ka tema esimesed järeletulijad; nagu prohvet, nii suurendasid ka nemad muhameedlaste arvu, võites juurde uusi rahvaid ja maid. Bütsantsi riigilt võideti Palestiina, Süüria ja Egiptus, Sassaniididelt Pärsia.

Araablaste võidud ei suurendanud ainult Araabia riiki, vaid nad tõstsid teda majanduslikult ja kultuuriliselt. Edenes töös-tus ja kaubandus. Araablased õppisid süüria juutidelt mitu tööstusharu, ja allaheidetud maad andsid töökodade jaoks too-rest ainet. Kaubeldi Bütsantsiga ja slaavlastega ning India ja Hiinaga. Peale Mekka ja Mediina tõusid tähtsateks kauba-linnadeks **D a m a s k u s**, **B a g d a d** ja **M e r v**.

Juba esimesed kaliifid andsid Araabia riigile kindlama kor-ralduse. Võõrastele, kes allaheitmise korral vastu ei pannud, jäeti nende varandus, vastuhakkajate käest võeti nende maad; need said kõigi muhameedlaste „ühismaadeks“. Neid maid ren-diti pärast soovijaile. Võidetud pidid maksma makse. Muha-meedlased olid vabad maksudest, samuti muulased, kes vastu võtsid islami; nad maksid ainult usuasja toetamiseks kümnist. Muhameedlased moodustasid sõjaväe, mille ülesandeks oli jät-kata ususõda. Muhameedlased-sõjamehed elasid allaheidetute kulul. Keskvalitsus, millesse kuulusid ainult araablased, mää-ras igale usklikule tema teenistuse järgi palga. Usklikkude perekondadele maksti perekonna toetusraha.

Kuid see kord ei kestnud kaua. Muhameedlased hakkasid maid omandama eraomanduseks, ja nii kadus ühetaosus. Ei

elatud enam nii lihtsalt, nagu oli soovinud Muhamed. Eriti uhkeks läks Süüria maavalitseja Moabi (Omaijaadide soost); ta seadis oma koja bütsantsi valitsejate moodi. Omaijaadid tahtsid saada kaliifideks ja nõudsid sellepärast, et kaliife ei valitaks ainult Muhamedi lähemate sugulaste ringist.

Omaijaadid ja Abbassiidid. A. 661 läkski korda Moabil saada kaliifiks. Omaijaadide soost Moabi alustas Araabia riigi ajaloo uue ajajärgu; ta ei tulnud elama Mekka, vaid nimetas pealinnaks Damaskuse, Süürias. Moabi ja ta järeltulijad jätkasid araablaste sõjakäike, võitsid Rodose ja Küprose ning Põhja-Aafrika. Sealsed elanikud, berberid ja maurid, oma eluviiside poolest beduiinide sarnased, võtsid vastu islami.

Araablased ehtasid endile Vahemere jaoks sõjalaevastiku ja a. 711 läks väepealik Tarik üle Gibraltari (Gebel al Tarik — Tariki kalju) ning võitis lääne-goodid. Pürenee poolsaarelt läksid araablased üle mäeselja frankide maale, kuid seal võitis majordoomus*) Karl Martell nad Poitiers' (l. Puatjee) lahingus a. 732. Nad taganesid Hispaaniasse ega katsunudki enam edasi tungida. Ida pool püüdsid nad mitu korda Bütsantsi ehk Konstantinoopolit võita, kuid see ei õnnestunud. VIII s. alul oli Araabia riik siiski päratasuur: ta ulatus Atlandi ookeanist Indiani.

Riigi kasvamisega läksid suuremaks kulud ja Omaijaadide sugu valitsejad kohustasid riigimakse maksma ka muhamedi usulisi. Omaijaadid elasid toredais losses, kus neid ümbritses uhke saatkond. Nad kogusid oma kotta muusikamehi, kirjanikke ja teadusmehi ning toetasid neid nende töis ja uurimistes, vaatamata nende usule. Linnades tekkisid vanade, lihtsate jumalakodade asemele uhked mošeed. Ikka enam ja enam unnes rikkamais ringkonnis vana araablaste lihtsus.

Veel uhkemalt elasid Omaijaadide järele valitsema hakanud Abbassiidid (a. 750). Nende ajal oli Araabia pealinnaks Bagdad Tigrise ääres. Abbassiidide ajal ei laienenud enam Araabia riigi piirid, aga esimeste Abbassiidide aega kuulub riigi majanduslik ja kultuuriline õitseng.

Araabia tööstus ja kaubandus, põllundus ja aiandus. Araabia tööstuse keskkohaks oli Bagdad. Plaanilt ja laadilt tuletas Bagdad meelde vanaaja suuri idamaa linnu, nagu Babüloni. Tigrise jõe kallastele ehitatud sõõrikujulist linna piirasid sügav veega täidetud kraav ja paks müür. Keset linna oli samuti kaitsva müüriga piiratud ametlik osa. Siin asus kaliifi loss eraldi hoonete ja õuedega ta naiste, väga roh-

*) V. lhk. 27.

kearvulise teenijaskonna ja orjade tarvis. Hooneid piirasid avarad pargid ja väljad, kaliifi jahialad. Iga linnaosa eraldi ümbritses müür. Igal käsitöölal oli omaette linnaosa turuga. Käsitööstuslik oskus seisis väga kõrgel järjel. Oma asupaiga tõttu suurel jõel ja hästiarendatud kanalivõrgu tõttu tõusis Bagdad tähtsaimaks sadamaks, kus kohtasid Egiptuse, Süüria, Araabia, Pärsia, India ja Hiina kaupmehed.

Kaliifi õukonnas ja rikkamate rahvakihtide hulgas valitses meeletu toredusharrastus. Kanti kullaga läbikootud, kunstiliselt väljatöötatud, kaliifi nime või mõne tarksoõnaga ilustatud rõivaid, kaliifi vastuvõttudel külvati külaliste hulka vihmana peent kuld- ja hõberaha. Losside seintel rippusid kallid kangad, millel tikandustega kujutatud linnade kaardid. Saalid lossides täitusid kalliste haruldustega, nagu kuldelevant rubiinist silmadega, või kuldpuud. Peaaegu pool riigi sissetulekutest kuulus kaliifi helduste jagamisele, hiigellosside ehitusele ja iga-sugu harulduste kokkuostmisele. Kuid pillava külluse kõrval leidis Bagdadis palju vaesust ning viletsust ja elukallidus oli otse masendav.

Rikaste rahvakihtide ja õukonna toredusharrastus, samuti ka elav kaubavahetus teiste maadega viisid tööstuse, eriti käsitöö, õitsele. Kreeklastelt ja pärslastelt omandasid araablased käsitöö- ja kunstioskused. Nad valmistasid metallist tarbeasju, terasest relvi, peeneid kangaid puuvillast ja siidist, kalleid vaipu.

Euroopa ja idamaade vahelised suhted olid elavad. Tänapäev ostab tavaliselt Euroopa teistelt maadelt tooraineid ja müütab neile oma valmistooteid. Tol ajal aga läks Euroopasse idamaalt kõik, mis seal osati valmistada eriti peent, haruldast ja kummalist. Euroopast said idamaa kaupmehed vastu toormaterjali, eriti aga varustas Euroopa Bagdadi turgu orjadega. Kauplemine nendega oli tulutoov ettevõtte, osteti lapsi kui ka täisealisi. Neid toodi Bagdadi kas ostetult või ka lihtsalt röövitud.

Elav kaubavahetus toimus araablastel ka Ida- ja Loode-Euroopaga, Skandinaavia ja Balti mere rannikuga. Sealtsaadi nahku, karusnahku ja villa. Kaubatee käis mööda Volga jõge ülespoole, kuhu normannid vastu tulid.

Samuti kui veeteid mööda, valitses elav liiklemine ka maanteedel karavanides. Pikkade ja hädaohtlike sõitude juures oli aga võimatu kõiki äritehinguid teha puhta raha eest. Sellepärast mõtlesid araablased välja vekslid, paberile kirjutatud maksukohustuse, mis kaupmehi vabastas alalisest raha kaasvedamise tarvidusest ja hõlbustas kaubanduslikku läbikäimist. Niisugune äriajamise viis sai võimalikuks araablaste laialdaste äriliste sidemete ja püsiva ühenduse tõttu.

Kõrgele järjele oskasid araablased viia ka maaharimise. Eel-Aasia ja Aafrika viljakandvatel väljadel ehtasid nad uuesti babüloonlaste ja egiptlaste niisutussüsteemi ja vett-toovad kanalid. Nad kasvasid puuvilla, mooruspuud, indigot, neid kasutades tööstuses. Ka Euroopas said need kasulikud taimed tuttavaks araablaste kaudu, nagu toitev riis, viigipuu ja sidrunipuu.

Saja aasta jooksul peale araablaste suuri maadevallutamisi oli muutunud nende elulaad tunduvalt. Rohtlaante metsikutest elanikkudest saanud põlluharijad, käsitöölised, äriajajad ja kaupmehed. Kuid ühtlasi hakkasid araablased kokku sulama võidetud rahvastega, kes üle võtsid nende usu. Sellepärast kadusid nad teiste hulka ja tõusid aeg-ajalt ajaloo lavale sootuks teiste rahvustena. Idas pärslastena, Põhja-Aafrikas ja Hispaanias mauridena, Vahemere rannal süürlastena. Araablaste nimetus jäi seega mitte rahvuse, vaid usu ja kultuuri üldnimetuseks.

Araablaste haridus. Araabia riik oli VIII—XI sajandini kõigist tolle aja riikidest ees hariduses; Lääne-Euroopasse tekkinud germaanlaste riigid seisis siis madalal edenemisastmel, ainult Bütsantsi riik oli veel haritum riik. Araablastel oli juba enne sõdu oma kirjandus, mis hiljemini veel edenes. Araablaste elav, unistav idamaa meelegujutus avaldus luuletusis, mõistatusis ja muinasjutes. Nii tekkis kaliif Harun-al-Rašidi aegu maailmakuulus muinasjuttude kogu „Tuhat üks ööd“.

Teaduste uurimises ei ole loonud araablased palju algupärast; nende tähtsus oli rohkem selles, et nad helleenilist haridust alal hoidsid ja seda täiendasid. Nad tõlkisid kreeka ja india keelest filosoofilisi, astronoomilisi ja matemaatilisi töid. Raskeimate teoste tõlgetele lisati juurde seletused, võeti tarvitusele uued aparaadid. Matemaatikas põhjendasid araablased end palju vanade hindude arvuteadusele; nad laenasid neilt algebra ja numbrid, mis meil saanud tuttavaks „araabia numbrina“. Ajalookirjandus algas Muhamedi eluloo uurimisega ja arenes hiljemini araablaste ajaloo uurimiseks. Rohkesti edenes geograafia, sest araablased olid sündinud rändajad, pealegi viisid sõjad neid kaugele; nende silmle avanes võõras loodus, võõras rahvas tundmata eluviisidega. Kirjanik Masudi, kes järele jätnud hulga tähtsaid reisikirjeldusi, käinud läbi India, Hiina, Kaspia mere ümbruse, Egiptuse, Madagaskari. „Kes teele läheb teaduse pärast, selle aitab Allah taevasse,“ ütlesid araablased.

Araablaste uurimisviisid ei seisnud muidugi veel meie aja kõrgusel. Nende teadusest leiame palju ebausku ja nõiatempe. Nii oli neil neli püha arv. Maailm tekkinud neljast ainest: veest, õhust, tulest, maast. Iga mõte ehk otsus, mis tahtis olla

töde, pidi end tingimata andma lahutada nelja ossa. Nõiasõnade abil taheti mitmesuguste metallide kokkusulatamise läbi saada kuld ja leituda „tarkade kivi“, millega loodeti korda saata igasuguseid imeasju, näiteks vana muuta nooreks. Seda ebatä-

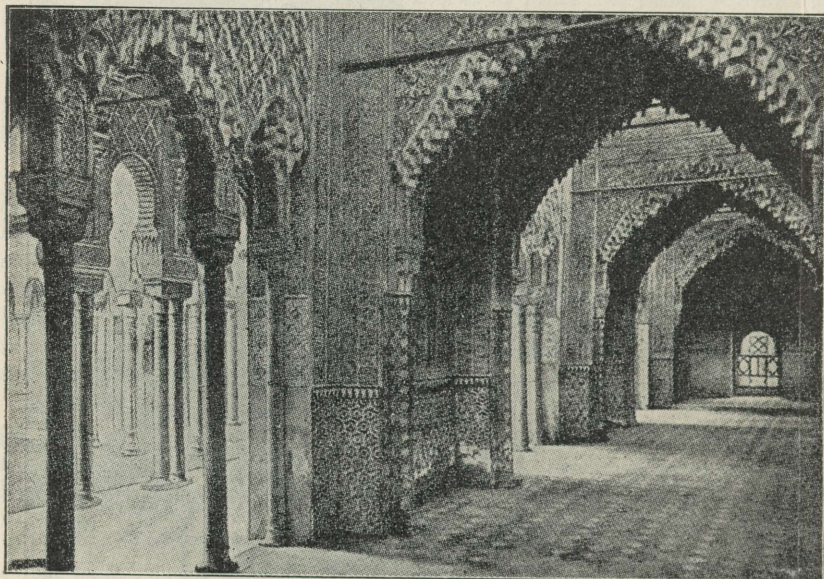

Mošee.

dust kutsuti alkeemiaks. Ka astroloogia, taevakkehade käigust tulevaste sündmuste ja inimeste saatuse ettekuulutamine, mis vanas Babiloonias saanud alguse, oli araablastel suures lugu-pidamises.

Araabia teadusmehed ja haridussõbrad andsid teadushimulistele õpetust. Palve vaheajal võis näha ühes kui teises mošees

oma jüngrite keskel teadusmeest, kes väikse laua ees põrandal vaibal istudes oma kuulajatele ette luges mõnest raamatust ning seletusi andis. Kui aeg-ajalt õpikumuliste arv suurenes, siis tekkisid koolid, kus teadusmehed-õpetajad õpetust andsid ja selle eest tasu võtsid. Iga kooli juures oli peale õpetajate ja õpilaste korteri veel palvemaja ja raamatukogu. Isegi ülikoole tekkis araablastel. X ja XI sajandil oli kuulus Cordoba ülikool; seal õppis isegi ristiusulisi. Ülikooli juures asus tolle aja kuulsaim biblioteek.

Alhambra loss seestpoolt.

Abbassiidide valitsuse ajal oli arabiakeelne kirjandus juba suur. Pealinnas Bagdadis oli palju raamatukauplusi.

Araablased olid tublid ehitusmeistrid. Nende tähtsamad ehitised, mošeed, olid neljanurgelised, sammaskäikudega ja kupelkatustega templid, palvemaja ja eriruumiga koraani jaoks, sirge torni ehk minaretiga, kust „imam“ (vanem) iga päev usklikke kutsus viis korda palvele. Suurte mošeede sisseseade oli hiilgav: mitmesuguste algupäraste joonistega, nõndanimetatud arabeskidega, kaunistatud sambad, seinad, laed, põrandad avaldasid suurepärast mõju. Araablaste tähtsamad ehitised, mis veel tänapäev araabia ehituskunsti üllatavast kaunidusest tunnistust annavad, on Cordoba mošee ja Granada lähedal Alhambra loss oma kuulsa mürdi- ja lõviõuega, oma suurepärase

sammaskäikudega ja poolpimedate eluruumide ning saalidega, mille toredaid arabeske, mis tehniliselt välja töötatud viimse peensuseni, küllalt ei jõua imestleda rändaja.

Araabia riigi langus. Juba IX sajandil algas Araabia riiklik langus. Rasked maksud, mis lasusid rahva peal, ei kasvanud nende maksujõudu, vaid kahandasid seda. Riigi idaosas oli Omaijaadide sissetulek juba vähem kui nende eelkäijate oma ja Abbassiidide sissetulek veel vähem kui Omaijaadide oma. Küll hakkasid suurte sõdade ärajäämisega ka vabaks lastud sõdurid põldu harima ja maamaksu maksma, kuid see ei parandanud enam seisukorda. Et oma alamad saaksid harida põldu ja maksta makse, hakkasid kaliifid IX s. araablaste asemel sõjaväkke võtma palgalisi, peamiselt türklasi, kes olid ilmunud nende riigi kirdepiirile; kuid palgasõjaliste ülespidamine suurendas veel kulusid. Rahahädas leppisid kaliifid maavalitsetega nii, et need oma maakondade eest välja panid maksusumma, aga selle eest seal omandasid täieliku tegevusvabaduse. Aeg-ajalt nimetasid maavalitsejad end kaliifideks ega arvestanud enam keskvalitsust.

A. 750. ümber asutas viimne omaijaadi vürst Abdurrahman Hispaaniasse iseseisva Cordoba riigi. Hiljemini lahkus Bagdadi kaliifi alt Põhja-Aafrika ja Egiptus; 900. a. ümber hakkasid Süüria ja Turkestan iseseisvaks. Nii oli juba X s. Araabia riik õige väike; sedagi kaitses kaliif türgi soost palgalistega. Türklaste keskel olid kindralid ja türklaste kätte läksid tähtsamad valitsuskohad. Nagu omal ajal Lääne-Rooma riigile germaanlased tegid otsa, nii asusid XI s. araablaste asemele võimumeestena türklased.

2. Frangi riik Karl Suure ajal.

Merovingide langemine. Frangi kuningas valitses oma riiki ametnikkudega, kellest oli tähtsaim majordoomus. See oli kuninga varahoidja ja ametnikkudele palga määraja; ka allusid temale kõik ametnikud. Administratiivselt oli riik jagatud krahvkondadeks, mille üle valitsesid krahvid*); nad valvasid üldise korra järgi, mõistsid kohut ühes rahva poolt valitud kohunikkudega, kogusid sõjaväge oma krahvkonnas ja olid selle juhatajaks. Rahvakoosolekud jäid ära Frangi riigis, kuningas pidas nõu riigi asjus ainult kõrgemate ametnikkudega.

Nagu üldiselt germaanlaste, nii maksis ka frankide juures naturaalmajapidamine. Neil polnud linnu, polnud turgu, kus

*) „Krahv“ tähendab siin kõrgemat ametnikku, kuna hiljem oli „krahv“ kõrgema aadlimehe tiitel.

müüakse ja ostetakse; nad valmistasid ise põllutööriistad, käsitöös tarvisminevad tarbeasjad, nad ise kudusid, õmblesid riided selga, valmistasid jalanõud jalga jne. Sellepärast neil polnud raha palju liikumas ja Frangi kuningad maksid oma ametnikele palka maaga. Alul oli kuningail palju maad, sest nad omandasid endiste valitsejate mõisad ja kõik Rooma riigimaad. Mõisadest saidki nad oma sissetulekud, sest korralikud maksud puudusid Frangi riigis. Niikaua kui maatagavara veel suur oli, ei märgatud maa palgaksjagamise halbu tagajärgi, kuid varsti tulid need ilmsiks. Kuningate sissetulekud vähenesid, nende maatagavara kahanes: nad jäid vaeseks, aga nende ümber tekkis võimas maaomanikkude kiht. Nii hakkas langema Merovingide võim Frangi riigis. Nende võimu langust kiirustasid alatised troonitülid Chlodvigi järeletulijate peres. Tülide ajal lahkus riik isegi nelja ossa, mis jälle omavahel tülitsevad. Sel valitsejate riiuajal omasid erilist silmapaistvust majordoomused.

Võimsaim majordoomus oli **Karl Martell**, kes nõrkade valitsejate ajal ühendas oma võimu alla kogu Frangi riigi, kaitses riigi idapiiri sakside ja friiside pealetungi eest ning saavutas ajaloolise võidu araablaste üle a. 732 Poitiers' juures. Selle oma võiduga pani Karl Martell seisma araablaste edasiliikumise Euroopa pinnal ja päästis Euroopa ristiusule. Araablaste vastu võitlemiseks asutas Karl Martell ratsaväe, andes ratsasõjameestele palgaks mõisasid, kuid mis olid nende tarvitada ainult teenistuse ajal. Karl Martelli poeg **Pippin Lühike** lükkas troonilt viimse jõuetu Merovingi ja hakkas ise a. 752 Frangi kuningaks.

Ristiusu levimine ja paavsti võimu kasvamine. Merovingide ajal võttis hoogu ristiusu levimine germaani maades. Teatavasti saatis juba paavst Gregorius Suur välja misjonäre germaanlaste juurde, VII s. tegid seda mitmed kloostrid. Mitmed misjonärid võitsid ennastsalgava, otse elukardetava tööga paganate keskel suure kuulsuse; silmapaistvaim nende hulgas oli **Bonifatius**. Bonifatius kavaks oli levitada ristiusku igal pool ja ühendada Rooma kirikuga kõik kristlikud kogudused. Et töö oleks tulemusrikkam, otsis Bonifatius toetust Rooma paavstilt ja oma aja võimumeelt Karl Martellilt. Paavst andis talle volikirju, Karl Martell kohustas piiskoppe, hertsogeid ja krahve ning teisi oma riigi ametnikke toetama misjonäre. Selle tulemuseks oli Bonifatiusel viljakas töö friiside, alemannide ja baierlaste juures. Paavst Gregorius III nimetas Bonifatius a. 732 Germaania peapiiskopiks.

Ristiusu levitamise kõrval püüdis Bonifatius tõsta paavsti võimu. Germaania peapiiskopina kuulus ta ise paavsti sõna ja teotses Rooma korraldustele vastavalt, seega saigi germaani kiriku peaks Rooma paavst. Ka frangi kiriku liitis Bonifatius

Rooma külge. Selleks korraldas ta frankide juures kirikukogusid, kus kõneles liitumise vajadusest. Viimaks tunnustaski frangi kirik paavsti ülivõimu.

Paavsti võimu kasvamisele aitas samal ajal väga suurel määral kaasa ise Frangi kuningas, ühenduses järgmiste sündmustega. VIII s. keskpaiku hakkasid langobardid võitma Bütsantsilt tema Kesk-Itaalia maakondi ja ähvardasid juba vallutada Rooma ja Ravennat. Siis palus paavst Stephan II vaenlaste vastu abi oma aja tugevamalt ristiusu kuningalt Pippin Lühi-keselt. Frangi valitseja võttis kuulda palve; ta kihutas välja langobardid Rooma ja Ravenna ümbrusest ja kinkis a. 754 need maad paavstile. Nüüd oli paavst nende maakondade ilmlik valitseja, milline asjaolu kahtlemata kaasa mõjus paavsti võimu tugevnemisele.

Bonifatiuse surm.

754. aastal uue ajaarvamise (Kristuse sünni) järele Duisburgi kuningalossi kõrgelt kantsilt vaatas torni valvur alla laiale, oma voogusid pikaldaselt veeretavale Reini jõe. Rohked looked, saared ja lõhestatud kaldad takistasid selle voolu. Väsinult ja loiult loksus vesi madala põhja kohal vastu lossi müüre, unelevalt kuulatab valvur ühetoonilist lainemängu. Äkki avanevad ta silmad, ta ajab sirgu oma kõrge kogu. Eemalt tuleb laev allavett ja, kui silm ei peta, on selle lagi tihedalt täis mehi. Kas rünnak päise päeva ajal?

Vägeva tamme kaugele sirutuvad oksad takistavad vaba vaadet jõe, laev ühes meeskonnaga kaob valvuri silmist käänaaku taha. Nüüd ilmub ta aga uuesti nähtavale. Kõrgel mastil lehvib valge lipp, sellel paistab helepunane, uuelaadiline rist. Tähendab, laeva päralejõudmist võib oodata rahulikult.

Pühalik laul kostab valvuri kõrva: uue usu viisid. Palves lähevad kokku valvuri käed. Ikka lähemale tuleb laev. Taktis käivad aerud. Nüüd aga peatavad nad, laev, jäetud voolu hooleks, ligineb pikkamisi kaldale. Meeskond on silmanud ristimärki ülal kõrgel kuningalossi kohal, see märk helgib kaugele üle jõe ja metsa. Vagalt õnnistavad mehed pardal end ristimärgiga ja masti najal tõstab hõbehabeeline rauk oma käed õnnistuseks. Aukartuses peatub valvuri pilk laevalolijate meeste tumedatel kuubedel. Kõik mungad. Nüüd tõstab ta hääle seadusepäraseks küsimuseks:

„Kes soovib vaba möödasõitu mu vägeva käskija, Frangimaa kuningana Pippini lossist?“ Nii kostab hääle alla jõe.

„Bonifatius, endine Mainzi ülempiiskopp, nüüd vaid lihtis ristiusu kuulutaja!“ Tuli vastuseks alt.

„Sõitke vabalt ja jumal sinuga, püha mees!“ kostis vastuseks laevale.

Aerud löid vette. Pikkamisi eemaldus püha laul, kuni ta kustus voogude kohinasse.

Bonifatius oli sõitnud paganausku friiside maale. Ta käskjalad rändasid läbi kogu Friisimaa ja kuulutasid ta tulekut. Jõesuus ristiusuliste ja paganausku friiside piiril maabusid sõitjad määratud tähtjal väikse lahe kaldal, kus vood olid kuhjanud valliks rannaleatud puutüvesid. Ülempiiskopp astus kaldale, valis laagrikoha ja pühitses selle. Vahepeal löödi üles telgid, kaevati kraav ja püstitati palkidest kaitsevall.

Relvastatud kilbi ja odaga, istus valvur laagrivärvavas öisele valvekorrale. Üles vaadates silmas ta eemal videviku udus liginevat tumedat kogu. Välkusid odade otsad ja valged kilbid. Ta sulges värava, andis sõjamärgi ja ruttas ülempiiskopi telgi ja sõdurite laagri poole. Bonifatius astus välja, käes jumalaskõne, ta ümber mungad. Väljas kraavi ees tõusis ulgumine; paganad ründasid palgivalli ja püüdsid seda purustada. Valvur jooksis oda vibutades nende poole, hüüdes kaaslaste võitlusele. Kuid tema häälest üle kostis ülempiiskopi hüüd: „Kuulake issanda käsku, ärge tasuge kurja kurjaga. Ärgu olgu sõda ega võitlust; on tulnud päev, mida me ammu igatsesime, mil suur jumal taevas õnnistab oma sulaseid.“ Valvur viskas oda sissemurdvatele paganatele vastu ja astus avatud kätel Bonifatiusse ette surmava hoobi vastuvõtmiseks. Tema järele said surma ülempiiskopp ja ta kaaslased mungad. Ainult üksikud kogu saatkonnast suutsid endid päästa põgenemisega üle vee ja kirjeldasid väga kannelase surma.

Bonifatius maeti Fulda kloostri. (G. Freytag'i j.)

Karl Suur.

Karl oli tugeva kehaehitusega, silmapaistva suurusega — sest ta pikkus võrdus seitsme tema jalaga. Ta silmad olid suured ja elavad, ta omas ilusat valget juust ja sõbralikku, rõõmsat nägu. Ta omas kindlat kõnnakut, igati mehist keharühti ja heledat häält, mis kogu tema kujuga hästi ei sobinud. Tema tervis oli hea, ainult neli aastat enne surma kannatas ta palavikuhoogusid ja isegi lonkas ühest jalast. Alati harjutas ta jahtimist ja ratsutamist, nagu see tema rahva kombeks oli; ka harjutas ta ujumisega hoolsasti oma keha, olles ses vilunud niivõrt, et teda ei ületanud keegi sel alal.

Ta riietus isamaaliselt, frangilikult. Kehal kandis ta linast särki ja pükse, seeüles siidiga sõrvatud vammust ja pükse; sääred kattis ta sidemetega ja jalad kingiga; talvel kaitses tema õlgu ja rinda kas hülge- või sooblinahast kuub; viimaseks kandis ta merirohelist mantlit ja küljel mõõka, mille pide ja ripatsid olid kullast ja hõbedast. Puhuti kandis ta kalliskividega ilustatud mõõka, seda siiski ainult harukordadel, kui võõraste rahvaste saadikud ilmusid tema ette. Pidulikel puhel kandis ta kullaga kirjatud rüüs ja kalliskividega ääristatud kingis, mantel, hoitud koos kuldsest haagist, peas kullast ja kaunistatud diadeem. Söögis ja joogis oli Karl mõõdukas; mõõdukam siiski veel joogis; sest viinauima põlgas ta iga inimese juures äärmuseni. Oma tavalisele lauale laskis ta kanda ainult neli toitu, eriti harrastas ta praadi, mida talle kütid varda otsas pakkusid ja mis talle oli armsam kui ükski teine roog. Einestamise ajal kuulas ta meelsasti muusikat või ettelugejat...

Rohkelt ja kindlalt voolas kõne tema suust, ja mida ta tahtis, võis ta kergesti ja selgesti väljendada. Ta tundis huvi võõrkeelte vastu. Ladina keeles jõudis ta niikaugele, et ta seda valdas kui emakeelt, kreeka keelt mõistis ta paremini kui ise võis kõnelda. Grammatikas sai ta juhatast Piisa diakonilt Peetruselt, elatanud vanakeselt, muis teadusis laskis ta end õpetada Alcuinil, igal alal kompetensel mehel... Karl õppis arvutamist, täheteadust, ta püüdis ka kirjutada, ning seepärast oli tal harjumuseks tahvlit ja paberit endaga süngi peapadja alla kaasa võtta, et ärkvel olles oma kätt harjutada kirjatähtede moodustamisel. Jõukulutusest hoolimata ei saavutanud ta kuigi suuri tagajärgi, kuna ta sellega liiga hilja oli peale hakanud.

Vaeste eest hoolekandes ja nende toetamises näitas ta palju head tahtmist, ja seda mitte üksnes omal maal ja riigis, vaid tal oli viisiks kaugele üle meregi, Süüriasse, Egiptusesse ja Aafrikasse saata raha, kui ta kuulis, et kristlased seal vaesuses elavad. (Einhard, Karl Suure bio-
graaf.)

Karl Suure sõjad ja sõjavägi. Karl Suur (768—814), Pippin Lühikese poeg, oli Frangi riigi tähtsaim valitseja, ja tema järgi kannab ajaloos uus valitseja suguvõsa Karolingide nime. Karl Suur oli Frangi riigi laiendaja ja korraldaja. Ta võitis Itaalias langobardid (a. 774) ja kroonis enda Itaalia kuningaks; ta sõdis Hispaanias arablastega ja liitis Hispaania kirdenurga oma riigiga. Kõik germaani suguharud tunnustasid tema ajal Frangi riigi ülemvalitsust; Elbe ja Veeseri

Sõdur Merovingide ajast.

Sõdur Karolingide ajast.

orus elavate saksi suguharudega sõdis Karl 30 aastat, sest niipea kui frangi väed lahkusid sakside maalt, tõtsid saksid mässu, kihutasid minema krahvid ja preestrid ning põletasid maha ristiusuliste palvemajad. Kuid lõpuks võitis Karl needki.

Idapiiri kindlustamiseks sõdis Karl Suur idas asuvate naabritega. Ta võitis Pannoonia madaliku avaarid, sundis makse maksma slaavlased Elbest ida pool. Frangi kuninga võimu all seisis niiviisi suur hulk Lääne-Rooma maid; tema riigi piirid ulatusid Atlandi ookeanist Elbeni, Põhja merest Vahe-mereni. Itaalia, vana Rooma riigi keskkoh, kuulus Frangi

riigile. Karl Suur ei leppinud nüüd enam kuningakrooniga, ta pidas end Rooma keisrite järeltulijaks ja laskis end Roomas a. 800 paavst Leo III-st kroonida keisriks.

„Just Issanda sünni pühimal päeval (25. dets. 800), kui kuningas messil õndsas apostli Peetruse kääpa ees palvetamast tõusis, asetask paavst Leo krooni tema pähe ning Rooma rahvas hüüdis: „Karlile, Augustusele, jumalast kroonitule, suurele ja rahunõudlikule Rooma keisrile, pikka iga ja edu!“ Ning peale kiidulaule austas teda paavst nagu vana keisrit, teda maani kummardades, ja kõnetas teda kui imperaatorit ja Augustust (kaasaegne kroonika).

Karl Suure sõjaväes teenisid suurmaaomanikud ja talupojad. Sõjamees pidi teenistusse ilmuma sõjamundris ja kaasa võtma kodunt varustuse. Kauakestvate sõdade tõttu oli talupoegadele, eriti vaesematele, sõjateenistus väga raske. Küll lubas kuningas vaesemal kokku heita kaks, kolm, et ühisel jõul teenistusse saata sõjameest, kuid seegi osutus neile raskeks.

Karl Martell oli juba asutanud ratsa-sõjaväe. Karl Suur suurendas selle arvu, andes juurdetulnud sõjameestele teenistuse eest maid. Neid sõjamehi kutsuti vasallideks (keldi s. gvas—sulane), kuna kuningas oli nende senior (senior—vanem). Vasalli ametisse kutsudes andis kuningas talle mingisuguse sümboli (näiteks: oda, kind, sõrmuse), see oli investituur (ladina investire, riietama, siin: ametisse pühitsema). Vasall järele laskus seniori ette põlvili, pani käed tema kätte ja lubas saada tema inimeseks; see oli homogium (ladina s. homo—inimene). Selle järele vandus vasall ustavust, hoides kätt piibli peal ja töötades sõdida kuninga eest ning kaitsta teda. Vasalli teenistusaeg sõltus kuningalt saadud maa suuruselt, samuti see, kas ta teenistusse pidi ilmuma üksi ratsasõdurina või mõningate jalameestega oma mõisast.

Suurmaapidamise kasvamine. Ajaloolise aja alul maksis germaanlaste juures veel kogukondlik maatarvitamisviis. Tähendab, maa polnud veel perekondade eraomandus, vaid kogukonna, s. o. suguvõsa või naabruse järgi liitunud inimeste ühine omandus, mille peale igal kogukonnal liikmel, s. o. üksikul perekonnal, oli vaid tarvitamisõigus. Põllumaad olid jagatud isiklikuks tarvitamiseks, kuna karjamaad, metsad, jõed ja järved olid määratud ühiseks kasutamiseks.

Germaanlaste vanad kogukonnad olid laiali paisatud, neid lahutasid metsad ja rohtlaaned. Tühjade maade olemasolu andiski võimaluse kogukonna liikmeile, kelle elu kitsaks muutus kogukonnas, lahkuda sealt ja üles harida uudismaad. Oli talupoeg uudismaa kultiveerinud, oma aega ja jõudu seks kulutades, tunnustati see maa tema eraomanduseks. Nii tekkis kogukonna omanduse kõrvale eraomandus. Palju uudismaid laskisid

üles harida kuningad, kirikud, kloostrid, jõukad eraisikud, nende poolt kultuurseks tehtud maad moodustasid nende eramanduse. Kuningate isiklikuks omanduseks kuulutati riikide rajamisel endiste valitsejate maad ja Rooma riigimaad. Neid kasutasid kuningad ise ja jagasid, nagu nägime, oma sõjameestele ja ametnikele. Kuninga kõrgemad ametnikud, saanud mõisad, moodustasid aadliseisuse, kuhu hulka arvati ka rooma-aegsed suurmaapidajad. Kloostrid, kirikud, vaimulikud ei suurendanud oma maatagavara ainult uudismaa harimisega, neile kingiti alata muid nii jõukate eraisikute kui ka kogukondade poolt. Kuid kogukondlikud talupojad olid ka sunnitud ära andma oma maid suurmaapidajatele mitmesugustel põhjustel. Raskustesse sattudes kas viljaikalduse, sõdade või kohtu poolt määratud maksude tõttu, ei olnud neil teist väljapääsuteed, kui otsida toetust jõukalt suurmaapidajalt, andes sellele oma maa. Mõisnik jättis neid küll maad edasi harima, kuid nad olid nüüd tema rentnikud. Sellised asjaolud lõhkusid kogukonda ja hävitasid kogukondliku maaomanduse.

Kogukondlike talupoegade seisukorda halvendas Frangi riigis veel see asjaolu, et riigil oli palju pealetungivaid vaenlasi, riik ise oli võimetu kaitsma oma alamaid, samuti ei suutnud oma liikmetele kaitset anda kogukonnad. Talupoegadel ei jäänud muud üle kui anda iseendid ja oma maad võimsate maaomanikkude kaitse alla, kaotades seejuures oma iseseisvuse. Raske sõjateenistus, eriti Karl Suure ajal, ja ametnikkude vägivald sundisid samuti talupoegi loobuma iseseisvusest, otsima kaitset ning varju maa magnaatide juurest. Ka vägivaldseid talurahva maa omandamisi juhtus. Võib konstateerida, et Karl Suure valitsuse lõpul on Frangi riigis maa peaaegu juba suurmaapidajate omandus.

Kuidas Frangi riigi suurmõisades majapidamine oli korraldatud, näeme Karl Suure mõisade seadusest.

Capitulare de villis¹⁾.

Meie soovime, et meie mõisasulaste eest hoolitsetaks; neid ei tohi ametnikud oma teenistusse käsutada, neile teoorjust määrata, metsatööle või mõne muu kohustuse täitmisele sundida.

Kuimitu majapidamist on kellelgi oma ringkonnas, niimitu inimest peab ta mesilasi järele vaatama määrama.

Veskites peab vastavalt nende suurusele niipalju kanu ja hanesid pidama kui võimalik. Suurmõisades peab olema 100 kana ja vähemalt 30 hane, väikemõisades — vähemalt 50 kana ja mitte vähem kui 12 hane.

Suurim tähelepanu tuleb juhtida sellele, et kõik, mida inimesed oma kätega ümber töötavad, nagu pekk, kuivatatud liha, vorst, soolatud

¹⁾ Karl Suure määrusi nimetati kapitulaarideks, kapitulate, punktide järgi, millest nad koosnesid. Uuemad uurimused peavad „capitulare de villis“ Ludvig Vaga, Karl S. poja väljaantuks.

liha, äädikas, vein, sinep, juust, või, rasv, õlu, mesi, vaha ja jahu, suu- rima puhtusega valmistataks.

Meie metsade ja laante eest tuleb hästi hoolitseda. Uudismaast tulevad kannud välja juurida, metsa ei tohi laastata ega põldudel võ- sastuda lasta. Samuti peab metsloomade eest hästi hoolitsetama.

Tapetud haned ja kanad peavad meie tarviduseks alati saadaval olema.

Meie soovime, et kanad ja munad, mida talupojad meile iga aasta andamistena toovad, ära müüduks, kui me neid ise ei vaja.

Iga ametnik peab soetama ilu mõttes oma mõisasse mõned õilsad linnud, nagu paabud, faasanid, pardid, tuvid, tedred, turteltuvid.

Igas mõisas peavad leiduma voodid, padjad, sulekotid, voodilinald, laudlinad, vasest, rauast või tinast tarbeasjad, nagu kolderauad, ketid, katlakonksud, kirved, puurid jne., et neid ei tuleks mujalt laenata.

Peretuppa tuleb anda naistele töötamiseks lina, villa, värvitaimi, sarlakpuna, samuti villakraase, kraasipiisid, seepi, nõusid ja teisi va- jalikke asju.

Igal valitsejal peab olema tema mõisas õppinud käsitöölisi, nagu kingseppi, punujaid, puuseppi, maalreid, kalureid, kullitaltsutajaid, see- bikeetjaid, pagareid, ühtlasi inimesi, kes mitte ainult õlut, vaid ka õuna- ja pirniveini oskavad valmistada, ja võrgukuduajaid, kes oskavad võrke kududa jahi, kala ja linnupüügi jaoks, ning veel teisi käsitöölisi.

Iga valitseja saatku meile jõuluks täppis aruanne majapidamisest oma mõisas, see sisaldagu täpsad andmed kogu meie varandusist ja sisse- tulekuist.

Meie mõisaaedades kasvagu igasugused taimed, nagu liiliad, roo- sid, ristik, münt, puju, kurgid, kõrvitsad, oad, köömned, peter- sellid, sellerid, sõnajalg, moonid, till, kapsad, kaalikad, puru, redised, küüslauk jne.

Puudest leidugu: mitut seltsi viljapuid, nagu pigni- ja ploomi- puid, päklikuid, kastaneid, mandlipuid, virsikuid, edasi sarapuid, moo- ruspuid, loorberipuid, mändi, viigipuid, samuti kirsse ja õunapuid mi- tut seltsi.

Riigi korraldus. Karl Suur valitses piiramata võimuga. Kuningakojast, kus koos käisid tähtsamad ametnikud, kuulu- tati kõik käsud ja keelud. Nagu Merovingide ajal, nii valit- sesid ka Karolingide riigi maakondades krahvid, kes valvasid üldise korra järgi, kogusid sõjamehi ja olid nende juhatajaks, kes mõistsid kohut ühes oma abiliste ja rahva asemikkude ehk skabiinidega (*scabini* — otsijad), kes kogusid kuningale makse ja valvasid oma maakonnas keskvalitsuse seaduste täitmise järgi. Piirimaades ehk markides valitsesid markkrahvid, kes olid kõige pealt väejuhatajad, sest riigi piiri kaitsta oli nende peaülesanne; muidu valitsesid nad nagu krahvidki. Margid olid suuremad kui krahvkonnad; tähtsamad neist olid Hispaania, Bretagne, Pannoonia ja Brandenburg. Krahvid ja markkrahvid ei saanud kindlat palka, vaid rahva käest annetusi, kingitusi ja osa lepitusraha; kui nad ringi sõitsid, pidi rahvas vastu võtma neid ja nende saatkonda. Karl Suur hoolitses, et krahvid ei teeks rahvale ülekohut ja ise ei hakkaks riigi vastasteks; selle- pärast saatis ta välja aastas neli korda saadikud (*missi domi-*

nici), kes krahvkondi mööda sõites kuulasid krahvide tegevuse järgi, mõistsid kohut ja võtsid rahvalt vastu kaebusi.

Karl Suure riigis peeti aastas kaks koosolekut: üks suurem kevadel maikuus, teine vähem sügisel. Kevadisele koosolekule, maiväljale, tulid kokku ametnikud, kuninga vasallid ja piiskopid ning lähemaist maakonnist sõdurid. See koosolek oli kõige pealt sõjaväe ülevaatus; tihti läksid siit väesalgad kohe sõtta. Maiväljal anti teada uued seadused ja määrused. Sügisesele koosolekule tulid ainult kõrged ametnikud, kuninga vasallid ja piiskopid. Nendega pidas kuningas nõu ja arutas riigi asju, kuna ta aga otsused tegi ainult oma kõige lähemate abiliste seltsis; neid kuninga määrusi ehk käske hüüti kapitulaarideks. Kuninga kapitulaaride kõrval arvestasid ametnikud aga germaani maades veel „barbari seadust“, s. o. üleskirjutatud germaani rahvaste kohtumõistmise kombeid.

Karl Suur tahtis olla kirikugi asjus juhataja; ta seadis iseisvalt ametisse piiskoppe, vallandas preestreid. Karl hoolitses kirikute eest, pani rõhku sellele, et jumalateenistused peetaks korralikult. Vaimulikkudega oli ta heas vahekorras, tarvitas alati nende abi, sest nad olid selle aja haritumaid inimesi. Karli õue juures oli neid palju; kuningas nimetas nende keskelt ametnikke.

Kiriku õpetus, et kuninga võim saadud Jumalalt, oli ilmlikule valitsusele toeks: kiriku manitsused ja karistused, eriti kirikuvanne, olid valitsejaile suureks abiks. Kirikuvande all oleva inimesega ei tohtinud keegi rääkida, seltsida, ühes süüa; kes seda julges, seda tabas samasugune saatus. Karlil oli kasulik elada sõpruses kirikuga.

Katkend Saali frankide õigusest. (Lex Salica)

(See on vanim barbarite õigus, üles kirjutatud VI sajandil.)

XIV. Kallaletungist ja röövimisest.

1. Kui keegi kallale tungib vabale inimesele ja teda röövib, peab kallaletungija, kui tema süütegu tõestatakse, maksma trahvi 2500 denaari ehk 63 solidit.¹⁾

3. Kui frank roomlast röövib, peab ta maksma trahvi 1200 denaari ehk 30 solidit.

5. Kui keegi rändajale kallale tungib, peab ta maksma trahvi 8000 denaari, see on 200 solidit.

XXI. Vaba inimese tapmisest.

1. Kui keegi tapab vaba frangi või barbari, kes elab saali õiguse kaitse all, see maksab 8000 den., s.o. 200 s.

---

¹⁾ 1 solidus = 40 frangi hõbedenaari, oli kuldraha, pärit Roomast Konstantinus Suure ajast.

2. Kui ta veel oma ohvri kaevu või vette heidab ja selle okste või millegi muuga katab, et varjata oma kuriteo jälgi, maksab ta 24 000 den., see on 600 sol.

3. Kui keegi surmab kuninga ametniku või vaba naise, siis maksab ta 24 000 den., s.o. 600 sol.

4. Kui ta veel laiba vette viskab ja okstega või millegi muuga katab, siis maksab ta 72 000 denaari, s. o. 1800 sol.

XXX. Laimamisest.

4. Kui keegi nimetab teist rebaseks, peab ta seda heaks tegema, makstes 120 den. ehk 3 s.

5. Kui keegi nimetab teist jäneseks, peab ta maksma 120 denaari ehk 3 solidit.

6. Kui keegi heidab ette teisele, et ta on kilbi maha visanud, ja ei saa seda tõestada, siis maksab ta 120 den. ehk 3 sol.

Frangi riigi haridusjärg. Veel IV sajandil olid Gallias rooma koolid. Kuid Lääne-Rooma riigi langus ja rahvaste rändamised avaldasid peagi hävitavat mõju. Esmalt kuuleme, et koolid kaotasid endise tähtsuse, et neis isegi puhtalt ei õpetatud ega räägitud ladina keelt, siis et nende arv vähenes ja viimaks ainult kirikute ja kloostrite juurde järele jäid mõned õppeasutised. Roomlaste keskele asusid võitjatena harimata germaanlased, kes ei suutnud päästa kaduvaid koole.

Merovingide riigis oli ainult üks ilmlik kool, koja kool, kus said haridust printsid ja riigiametnikkude pojad. Seal õpetati ladina keelt ja kirjandust, anti ristiusu algõpetust, lasti võimelda, korraldati sõjaharjutusi ning juhutati, kuidas käituda seltskonnas.

Karl Suur, kelle valitsuse ajal Frangi riik jõudis oma hiilguse tipule, edendas palju haridust. Oma Itaalia reisul nägi ta, kui palju igapidi ees oli olnud Rooma riik ja kuidas ka tema ajal Itaalia kultuuriliselt ees seisis Läänemaadest; suure huviga kogus ta seal vanaaja mälestisi ja saatis need kodumaale. Oma õue juurde kutsus ta Itaaliast kirjanikke ja õpetlasi, nagu Peeter Piisalase, Paulus Diakonuse. Ka teistest maadest kutsus Karl oma koja juurde õpetatud mehi; tähtsaim neist, keisri suurim abiline hariduspõllul, oli anglosaks Alcuin.

Koja kooli, mis viimaste Merovingide ajal oli langemisel, seadis Alcuin soovitavale kõrgusele; seal hakati õpetama seitset rooma vabateadust: grammatikat, s. o. ladina keelt ja kirjandust, retoorikat ehk kõnelemisõpetust, dialektikat ehk vaidlemisoskust (*trivium*), muusikat, aritmeetikat, geomeetriat ja astronoomiat (*quadrivium*).

Kõik õpetatud mehed Karli ümber moodustasid akadeemia, kus ei puudunud keisri õed ja tütreddki. Akadeemia liikmed uurisid ladina kirjandust, kirjutasid ise ladina keeles, jäljendades mõnda rooma kirjanikku ja nimetades ennast vanaaja tähtsamate meeste nimedega (Taavet, Horatius, Homerus ja t.).

Akadeemia liikmed kogusid vana aja kirjanikkude käsikirju ja parandasid neid, mis olid ümber kirjutatud vigadega.

Kuid mitte ainult kreeka-rooma haridus ei huvitanud neid teadusjüngreid. Karl Suur laskis üles kirjutada ka rahvalaulud; see huvitav kogu on kahjuks kaduma läinud pärastpoole. Hildebrandi laul on ainuke germaanikeelne mälestis Karl Suure ajast.

Kui palju keiser hoolitses oma alamate hariduse eest, näitab tema käsk, mis kohustas kõiki vanemaid oma poegi kooli saatma. Küll jäi see käsk paberile, sest koole ei olnud tarvilikul määral. Peale kiriku- ja kloostrikoolide, mis juba olemas olid Merovingide ajal, leiame Karli ajal vaimulikke koole; nii esimestesse kui teistesse võeti ka õpilasi, kes endid ei valmistanud vaimuliku ameti vastu. Koolide peasiht oli kasvatada vaimulikke mehi ja tutvustada teisi õpilasi ristiusu põhimõtetega. Peale usuõpetuse õpetati kirikulaule, ladina keelt ja kirjandust; parimais kooles võeti läbi veel roomlaste seitse vabateadust. Eeskujulikumad koolid olid Tours'is, kus oli koolijuhatajaks Alcuin, siis Fulda ja Püha Galleni kloostrite juures.

Õpetust anti üksnes ladina keeli. Õpilased istusid harilikult põrandal, mungariides õpetaja nende ees toolil; kord koolis oli väga vali: õpetajal oli alati ligidal vits, millega ta karistas õpilaste vallatust, laiskust ja tähelepanematust.

Püha Galleni kloostril munk, kes noorpõlves kokku puutus Karli mängu- ja võitluskaaslastega, jutustab Karl Suure suhtumisest haridusse järgmiselt:

„Karl Suur külastas kord kuningakoja kooli. Ta laskis poisid oma ette kutsuda ja endale näidata nende kirjutatud laule ning kirju. Vaeste ja lihtsate inimeste lapsed lugesid temale ette asju, mis keisri panid imestama. Suursugustel aga oli ette näidata ainult tühist kõlksutamist. Kuningas eraldas andekad õpilased, kutsus nad oma paremale käele ja ütles neile järgmist: „Täna teid, mu pojad! Te olete jõudumööda püüdnud tööd teha ja vaeva näinud. Püüdke nüüd oma haridust vääriliselt täiendada. Siis annan ma teile maad ja kloostrid. Tahan teist alati lugu pidada.“ Siis aga pöördus ta süngel pilgul vaskuliseisjate poole ja rääkis kurjalt: „Teie, kõrgestisündinud peened isandakesed, lootke aga peale oma seisusele ja rikkusele! Õppimise olete jätnud lohakusse. Õpiaja olete raisanud pehmes elus, mängu ja laisklemisega. Taevase isanda nimel ütlen teile, ma ei pea midagi ei teie seisusest ega kenast välimusest, imetlegugi teid teised. Kui te oma laiskust kiiresti heaks ei tee hoolsa püüdmisega, pole teil Karlilt kunagi oodata midagi head!“ Õpetaja Clemens noogutas kiitvalt.“

Frangi riigi langus. Karl Suur oli küll osav riigimees, aga hästi korraldatud riiki ei suutnud ta pärandada oma järeletulijaile. Need maad ja rahvad, mis ta oli ühendanud, ei võtnud juba tema valitsuse ajal kuulda riigiametnikkude sõna. Nii kaebasid *missi dominici*, et maakondades ei kuulata krahvide sõna ja isegi nende vastu ei näidata üles soovitud lugupidamist.

Veel pahemaks läks Frangi riigi seisukord Karli uskliku poja Ludvig Vaga aegu, kelle vastu tõstsid mässu tema pojad, kui ta oma kõige nooremale, teisest abielust sündinud pojale tahtis anda üht riigiosa. Isa surma järele keetsid tülid edasi vendade vahel, alles aastal 843 lõppes riid Verdun'i lepinguga.

Frangi riigi asemele kujunesid siis üksikute rahvuste järgi järgmised riigid: läänepoolse osa ehk Prantsusmaa romaani sugu prantslastega (gallide, roomlaste ja germaanlaste — frankide — järeletulijad) sai Karl Paljaspea; Ida-Frangi riigi, Saksamaa germaani sugu rahvaga (puhtad germaanlased ehk sakslased) sai Ludvig Sakslane; kolmas vend Lothar sai Itaalia ja Prantsusmaa ning Saksamaa vahel olevad maad Rhône'i ja Saône'i orust Saksa mereni.

Tülide ajal tulid igal pool nähtavale lahkpüüded: iga prints tahtis endale riiki, iga suurmaaomanik püüdis iseseisvusele. Kuningad pidid palju järele andma mõisnikele ja piiskopele, et saada neilt toetust. Nii andsid nad neile oma mõisades kohtumõistmise ja maksunõudmise õiguse; seda riigi õiguste suurmaaomanikele kinkimist hüüti immunitedik.

Kuningate tülide ajal tõusis ka paavstide tähtsus. Hakati seletama, et kiriklik võim on kõrgem kui ilmlik võim, et Karl Suur oli saanud keisrikrooni Leo III-alt, kummardades paavsti maani. Jutustati, et Konstantinus Suur, elama asudes Konstantinopoli, Rooma ja Itaalia kinkinud paavst Silvestrile ning sellega nimetanud paavsti läänemaades ülemvalitsejaks.

IX sajandi alul ilmusid Pseudo-Isidori dekretaalid, mis 600. a. ümber kokku seadnud Sevilla piiskopp, aga mida tol ajal peeti esimeste paavstide käskudeks, mispärast nende sisu tunnustati pühaks. Selle dokumendi tähtsamad punktid olid järgmised:

1. Üksi Rooma kirik on Issanda rajatud.
2. Ainult Rooma piiskopi võim ulatub üle kõikide.
3. Ainult tema võib vallandada teisi piiskoppe ja tagasi võtta kiriku sülle vande all olnuid.
4. Tema asemik juhatab kirikukoosolekuid, kuigi seal mõni teine on kõrgema aukraadiga.
6. Keda paavst pannud kiriku vande alla, sellega ei tohi keegi ühe katuse all viibida.
7. Paavst üksi võib teha uusi korraldusi ja kinnitada uusi kogudusi.
9. Paavsti jalgu peavad suudlema kõik vürstid.
10. Ainult tema nime tuleb mainida kirikupalves.
11. Ükski nimi pole tema nime väärne.
12. Paavst võib tagandada keisri.
18. Tema otsust ei või keegi ümber lükata.
19. Tema üle ei mõista keegi kohut.
21. Iga kirik peab paavsti informeerima tähtsast sündmusist.
22. Rooma kirik ei ole kunagi eksinud ega saa eksima.

III osa. Feodalismi aeg.

- 896. a. Ungarlased asuvad Doonau madalikku.
- 1001. a. Ungarlased võtavad vastu ristiusu.
- 900. a. ümber tekivad Taani ja Norra riigid.
- 912. a. tekib Normandia hertsogiriik.
- 1066. a. Hastingsi lahing.
- 911. a. Karolingide valitsuse lõpp Saksamaal.
- 987. a. Kapetingide valitsuse algus Prantsusmaal.

Lääne-Euroopa vaenlased. Frangi riigi languse aegu oli Lääne-Euroopal palju vaenlasi: ida pool madjarid ja slaavlased, lõuna pool — saratseenid, põhja pool Skandinaavia ja Jüüti poolsaarel kõigist naabritest kardetavamad germaani sugu normannid.

Madjarid ehk ungarlased, soome sugu rahvas, tuli Volga mailt ja asus oma vahva pealiku Arpàd'i juhatusel IX sajandil vallutama Kesk-Doonau madalikku, mis on veel tänapäeval madjarite maa. Alistades sealelavaid rahvaid (umbes a. 896) käisid ungarlased sõjakäikudel kaugemalgi. Oma väledatel hobustel tungisid nad igal kevadel Lääne-Euroopasse, rüüstasid sealseid maid ja tulid alati tagasi rikkaliku saagiga. Saksamaal, Itaalias käisid nad, isegi Kreekasse ja Püreneedeni ulatusid nende sõjakäigud.

Madjarid olid karjakasvatajad ja põlluharijad; kokku puutudes Lääne-Euroopa rahvastega, õppisid nad neilt paremaid põlluharimisviise, ka käsitööd ja kaubandust. Samuti hakkas uues kodus levima haridus nende keskel.

Oma uude kodukohta tulles kummardasid madjarid küll juba üht jumalat, kuid austasid ka taevast, maad, tuld ja tuult. A. 1001. ümber võtsid nad vastu ristiusu Roomast.

Vähem kardetavad naabrid olid lääne-eurooplastele slaavlased. Slaavi rahvaste algkoduks oli Karpaatide piirkond, kust nad laiali valgusid, kui seal elamine kitsaks läks. Suurem osa neist asus VII s. ida poole Dnjepri orgu (idaslaav-

lased ehk venelased), lõuna poole läksid slaavlastest: serblased, kroaadid ehk horvaadid, tülitades Bütsantsi riiki, viimaks, Bütsantsi keisrilt elamisluba saanud, asusid Põhja-Balkanisse.

Osa slaavlasti jäi elama lääne poole. Elbe ja Visla vahele; need n. n. lääneslaavlased tülitasid vahepeal Saksamaad, kuid kaotasid aeg-ajalt oma iseseisvuse ja rahvuse. Ainult tšehhid ja poolakad lääneslaavlastest on alal hoidnud rahvuse meie ajani.

Slaavlased olid põlluharija rahvas. Nad elasid külakondate kaupa. Maa loeti külakonna omaks, igal külakonda kuuluval perekonnal oli ainult maa tarvitamisõigus. Kuni IX s. olid nad paganausulised, siis võtsid nad vastu ristiusu Bütsantsilt; slaavlaste apostliteks olid vennad Kyrillus ja Methodius.

Saratseniid olid araablaste järeletulijad Põhja-Aafrikas; nad võtsid ette röövretki Vahemere saartele, Itaaliasse, Lõuna-Prantsusmaale.

Normannid elasid Jüüti poolsaarel ja Skandinaavias. Nende maa ei jõudnud toita rahvast, sellepärast pidi alatasa inimesi välja rändama. Väljarändajad ühinesid, sõitsid vahel röövima merele, vahel üle mere mandrile müüma röövitud kaupa. Ka arenesid normannid aeglasemalt teistest germaanlastest, mille loomulik põhjus selles peitus, et nad haritud ilmajaost kaugemal elasid. Isegi ristiusu võtsid nad vastu alles X ja XI sajandil.

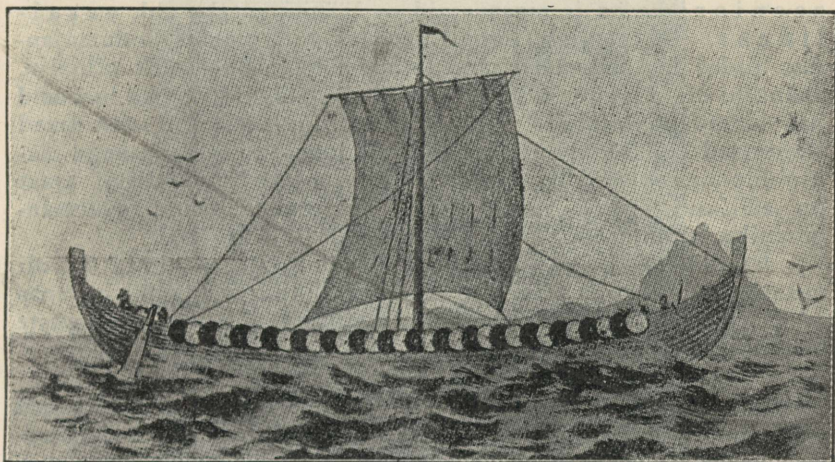
Normannide väljarändamised suurenesid kuninga võimu kasvamisega Skandinaavias, nende maal. Iseseisvuse kaotanud väikesed vürstid hakkasid väljarändajate juhatajaiks. Väikeste riikide ühendamine sündis Rootsisis VII sajandi lõpul, Taanis ja Norras 900. a. ümber.

Kuna alul normannide väljasõidud olid ainult ajutised röövkäigud, mis kordusid mõne aja tagant, muutusid need hiljemini vürstide juhatusel läbimõeldud ettevõtteiks maavallutamise sihiga. Nii võitsid nad X s. alul ära Põhja-Prantsusmaa, mida nende järgi hakati hüüdma Normandiaks. Siit välja minnes võitsid normannid XI s. Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia. Ka käisid normannid Islandi saarel, Gröönimaal ja Ameerikas.

Eriti palju kannatada sai normannide pärast kuningas Egberdi rajatud Anglo-Saksiriik, sest varsti peale riikide ühinemist Britannias tulid siia taani normannid ja võitsid pea kogu anglo-sakside maa. Alles Alfred Suurel, Egberdi pojapojal, läks korda saavutada iseseisvus. Kuid normannid kordasid jälle sõjakäike ja rahu saabus alles siis, kui Põhja-Prantsusmaa Normandia hertsog William a. 1066 Hastingsi lahingus anglo-saksid võitis. See oli viimne võitlus normannide ja anglosakside vahel. Nad sulasid nüüd ühte ja nende järeletulijad on inglased.

Normannid Pariisi ründamas a. 885/6.

Normannid hakkasid jällegi märatsema, janunedes verd ning tuld, tapsid kristlikku rahvast, vedasid inimesi vangi ja hävitasid kirikuid, leidmata vastupanu. Frangid aga kogusid uuesti jõudu vastuhakkamiseks, ei mitte aga lahtises võitluses, vaid kindlustasid jõgede kaldaid, et vaenlasele teha võimatuks laevasõitu. Pariisi linna kindlustas piiskopp Gauzlin. Ülemeelikud normannid tulid Pariisi ette ja nõudsid siin üht torni. See seisis Seine'i kaldal ja oli silla varal ühendatud linnaga. Nad lootsid torni, mille kindlustus veel polnud lõpule viidud, ära võita lühikese ajaga. Kuid kristlased kaitsesid seda mehisesti, ja lahing kestis hommikust õhtuni. Pimedus viimaks lõpetas tapluse, ja selleks ööks läksid normannid tagasi oma laevadele. Piiskopp Gauzlin ja krahv Odo oma inimestega töötasid öö läbi, torni kindlustades edas-

Normannide laev.

pidisteks võitlusteks. Teisel päeval tulid normannid tagasi, püüdsid tormijooksul torni vallutada, ja uuesti võideldi rängalt kuni päikese loojenemiseni. Uuesti pöördusid normannid tagasi laevadele, kaotanud hulga mehi. Siis heitsid nad linna ees laagrisse ja jäid linna piirama pikemaks ajaks, chitasid sõjamasinaid, püüdsid tuld sütitada ja sõjaskuse iga võtet kasutada linna võitmiseks. Kristlased aga võitlesid vahvasti vaenlaste vastu ja jäid siiski võitjaiks.

(Püha Vaast'i kloostri annaalidest.)

Feodalismi tekkimine. Vaenlaste eest pidi rahvas ise kaitsma oma maid, sest nõrgaksjäänud valitsejad Frangi riigist tekkinud Saksamaal, Prantsusmaal ja Itaalias ei suutnud enam midagi teha oma alamate kasuks. Kuid ise endid kaitsta oli jõukohane ainult suurmaaomanikel. Talupoegadel ei jäänud muud üle, kui paluda oma maakonna suurmaaomaniku kaitset, kaotades seejuures iseseisvuse.

Valitsejate nõrgaksjäämine võimaldas ühtlasi krahvidel ja markkrahvidel lahku lüüa keskvalitsusest, hakata isevalitsejaiks oma ametkonna piires; rikkad suurmaaomanikud, kasutades immuniteedi õigust, lõid samuti lahku riigist. Sellepärast ei leia meie Lääne-Euroopas, alates X sajandist, enam tugevaid riike, vaid maid, kus krahvid, markkrahvid ja suurmaaomanikud talitsid iseseisvate valitsejatena: nõudsid makse, lõid raha, võtsid tollimakse oma maa piirides ja sõdisid oma äranägemise järgi.

Oma maade kaitseks vajasid nad sõjamehi. Kuningate eeskujul laenasid ka nemad välja maid mõisade kaupa sõjateenistuse eest. Laenatud maad nimetati feudumiks ehk lääniks; maa-andjaid suurmaaomanikke — lääni-isandaiks ehk seeniorideks ja maasaajaid — läänimeesteks ehk vasallideks. Et tol ajal Lääne-Euroopas veel maksis kodumajandus, pidas iga suurmaaomanik enda käes maad ainult niipalju, kuipalju oli tarvis oma pere ülespidamiseks. Muu maa laenasid nad läänidena vasallidele. Nii olid tol ajal peaaegu kõik maad läänimaad ehk feudumid, sellepärast nimetatakse seda aega lääniolude-maksvuse ehk feodalismi ajaks; feodalismi ajast on säilinud tänapäevani feodaal ehk feodaalisand suurmaaomaniku nimetusena.

Feodalismi ajal oli kuningale jäänud vaid ta nimi. Ta oli seenior, nagu hulk teisi suurmaaomanikke. Ka temal oli maa välja jagatud vasallidele. Ta oli ainult esimene omasuguste keskel (primus inter pares), aga mitte teiste ülemvalitseja.

Seeniori ja vasalli vahekor. Seeniori ja vasalli vahekor põhines mõlemapoolsel ustavusel; mõlemal oli kanda kohustus.

Vasall võlgnes seeniorile kõige pealt sõjateenistust: ta pidi teenistusse ilmuma oma isanda kutsel hobusel ja sõjamundris; tema lääni suurusest olenes, kui palju ta pidi kaasa võtma oma mõisast jalamehi ja kui kaua viibima teenistuses. Kui seenior nõudis teenistust üle määratud aja, mis kestis harilikult 60, 40 või 30 päeva aastas, siis sai vasall selle eest eritasu. Vasallid pidid maksma seeniori vangisattumise korral lunaraha ja andma kaasavara oma isanda vanema tütre mehelemineku puhul. Kui seeniori vanem poeg „rüütliks löödi“, siis pidid vasallid kandma pidustuste kulud. Vasall oli veel kohustatud osa võtma nõukogu istumistest; sel otstarbel pidi ta iga aasta seeniori koja juurde ilmuma jõuluks, lihavõtteks ja suvistepühiks, sest siis olid tähtsamad nõupidamised; ka harutati siis vasallide vahel tekkinud tüliasju. Vasall oli veel kohustatud igal ajal maksuta vastu võtma seeniori ja selle saatkonda.

Teiselt poolt oli vasalli õigus otsida oma seeniorilt abi ja kaitset ja temalt ei võidud ära võtta feudumit, kui ta ise selleks põhjust ei andnud sõnamurdmisega. Lään anti küll ainult elu-

ajaks, kuid kombeks oli feudumit edasi anda pojale või lähemale sugulasele. Ainult iga uue vasalli teenistusse-astumisel korraldi investituuri.

Ka kirikud, kloostrid ja piiskopid laenasid maid vasallidele ja nõudsid neilt sedasama, mis teised seenioridki.

Rüütliid. Vasalle oli rikkamaid ja vaesemaid; esimestel oli tarvitada mitu mõisa ja veel oma vasallid, kellele nemad olid seenioriks; vaesemal oli kasutada harilikult ainult üks mõis.

Jahileminek.

Alul võis ratsasõduriks, rüütlik (saksa s. Ritter — Reiter) ehk läänimeheks hakata iga vaba mees, kuid varsti leiti, et ratsateenistus sobib ainult aadlikule, sellepärast hakati rüütlik võtma ainult neid, kelle isa oli olnud rüütel või kuulus aadliseisusesse. Rüütel olla ei tähendanud nüüd enam niipalju kutset kui kuuluvust aadli- ehk rüütlikeisusesse.

Rüütli perekonnas jäi poiss oma hoolde ainult seitsmenda eluaastani. Siis algas tema rüütlike-kasvatamine. Tavaliselt

saatis vasall poja oma seeniori juurde. Siin teenis ta alul oma isandat ja prouat tubaseil toiminguil ja söögilauas, harjutades seejuures peeneid kombeid kõnelemises ja käitumises, söömisel ja joomises.

14-aastaselt hakkas poiss ühe vanema rüütli kannupoisiks. Nüüd õpetati noormees ratsutama, tantsima, oda viskama, relvi tarvitama, küttimas käima kullidega ja koertega, sest oli ju sõda ja jahipidamine rüütli ülil ja õilsaim tegevusala. Noorur saatis

Rüütlikslöömiline.

oma isandat käikudel ja sõitudel, pidudel ja sõjas. Kui olud lubasid, siis läks kasvataja temaga reisima võõrastele maadele, et tulevane rüütel õpiks võõraid keeli ja näeks rahvaid ning nende kombeid. Ainult hoolikama kasvatusel juures pandi rõhku ka kirjaoskamisele ja kirjanduslikule haridusele. Veel õpetati noormehi ülistama daame luules.

Ratsutamise ja relvade käsitlemise osavuse, samuti ka julguse ja vahvuse prooviks korraldati rüütlikele võitlusmänge ehk turniire, millest noored osa võtsid kannupoistena.

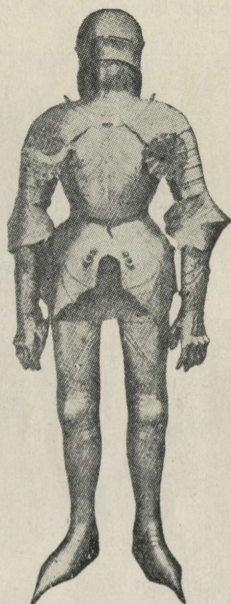
21-aastaselt tuli noormehel pidulik rüütlikslöömiline. Saunas käinud ja terve öö kirikus palvetanud, riietus ta hommikul val-

gesse pidurüüsse, võttis kätte mõõga, mille järele preester õnnistas teda ja ta mõõka kõigi omaste ja piduliste juuresolekul. Siis lõi mõni vanem rüütel noormehele mõõgaga lapiti õlale, tähendades seejuures: „Löön su rüütliks isa, poja ja püha vaimu nimel.“ Siis ardis noor rüütel rüütlivande, et ta peab sõna, et ta tarvitab relva usu ja rõhutute kaitseks. Relvad saanud, hüppas noor rüütel hobuse selga ja näitas külalistele oma osavust ratsutamises ja relvade tarvitamises.

Rüütlite tähtsamad sõjariistad olid oda ja mõök; tarvitati ka kirvest, nooli ja raudotsaga nuiat. Rüütel kandis raudsärki,

Rüütel 12. s.

Rüütel keskaja lõpul.

mis rikkastel oli kullatud või hõbetatud, metallist kilpi ja kiivrit. Sugukonna välispidise tunnismärgina tarvitasid rüütliid vappi.

Igal rikkal rüütliil oli oma loss, mis oli ehitatud mäeküljele või kõrge künka otsa, kust võis kaugele näha ümberkaudset maad ja lähenevat vaenlast.

Üks rüütli loss.

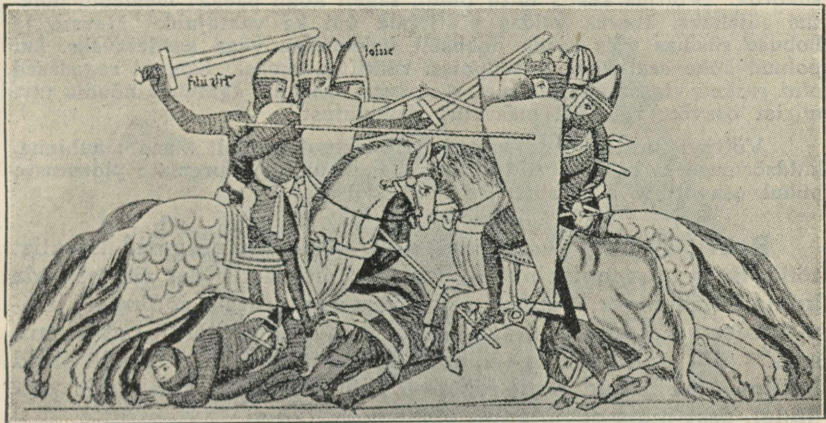
Teel Punastelt mägedelt Erfurdi poole orus seisis Ingerslehni loss, piiratud ojast, mille vesi täitis kaitsvaid kraave. Nende taga kerkisid tugevad müürid, nurkadel ja värava kohal madalad ümmargused tornid, küllalt ruumikad suurte kiviheitjate mahutamiseks. Kes üle tõstesilla läbi tuli väravavõlvi alt, seisatas avaral õuel, mida piirasid eluhooned, tallid ja aidad, veidi eemal uhke härrasloss. Alumisel kor-

Rütli loss.

ral võlvusid kivised käigud, ülemine kord oli ehitatud jämedatest pal- kidest ja telliskividest. Hoone päikeseküljel piki kogu seina jooksis kaunilt nikerdatud galerii ja maja ukse ees seisis kaks vana pärna, mille jämedate tüvede ümber olid paigutatud pingid. Hoone kõrval kerkis vägev neljakandiline kivitorn, millest rääkis legend, ta olevat sama vana kui lossi omanikkude suguvõsa. Ajast puretud müüridesse olid tekkinud praod, kuhu vahele kasvama asunud põõsaid ning rohtu; üldiselt aga oli ehitus veel küllalt kindel; nagu muinasaja hiiglane seisis ta sõja- kalt ning trotslikult ja suutis küllalt varju pakkuda piiramise puhul.

Maalilist pilti pakkus lossi õu kevadisel heledal päikesepaistel, kui teksil olid hiilgav väljasõit või vastuvõtu ettevalmistused tähtsa külalise ootel. Siis kihas siin elu, hoonete vahet jooksid mehed kui ka poisid, mõned juba piduriüüs, teised veel särgiväel. Sulased tõid tal- lidest välja tugevad turniirihobused ja ehtisid neid uhkete katetega.

Turniir.

Väledad kannupoisid kandsid rüütlite piduriideid käsivarrel oma isan- datele kambritesse, kiire käigu vahel naljasõnu vahetades vanemate kaas- lastega, kes puhastasid rüütlite mõõku, odasid ja rinnakilpe, aeg-ajalt proovides nende läiget päikeses. Köögis käis kiire töö, seal valmistas kokk oma abilistega rikkalikku söömaega kodakondsetele ja oodata- vatele külalistele.

(G. Freytag'i j.)

Turniir.

Avaral, tasasel muruväljal märgiti turniirikoht, ümberringi kõrge- matele istekohtadele kogunesid pidurõivastuses rüütlidaamid; telkide vahel surus pealtvaataja rahvahulk. Kõlas hää: „Üles! Võtke relvad, rüütlid! Näidake oma jõudu, teenides üllaseid daame.“ Kostasid pasu- nad ja kaks rüütli kihutas võitlusväljale. Hobuseid kannustades tor- masid nad teineteisele vastu, löögivalmis odad käes. Toredesti säten- dasid rakmed ja lehvisid narmalised vaibad, mis katsid hobuseid pea- aegu maani. Puukilpidel kandsid mõlemad rüütlid oma vappe. Nad põrkasid kokku. Odad killunesid ja tükid lendasid, kuid kumbki rüütel ei kukkunud; väkkiirelt olid nad jõudnud hobused kõrvale juhtida.

Kiitus mürises pealtvaatajate hulgast. Ruttu ulatati neile uued odad ja veel kord tegid võitlejad katset teineteist sadulast tõugata.

Esimesele paarile järgnes veel teisi. Mõnigi rüütel kukkus, kannupoisid ruttasid aitama oma isandaid uuesti hobuse selga. See oli üksikvõitlus mees mehe vastu, sagedaim ja harrastatuim võitlusemäng. Ka õnnetused ei jäänud tulemata, kuigi tarvitati nüri otsaga odasid.

Enamasti aga oli suuremate pidustuste puhul üksikvõitlus ainult eelmänguks suuremale hulgavõitlusele. Sõjaka muusika saatel tormas hulgavõitluses, turniiris, üks rühm teise kallale. Hooga katsuti läbi murda vastaspoolest, kusjuures ka vange võeti. Turniirivälja teise otsa jõudnud, ratsutasid rüütlid tagasi esimesele lähtekohale, see pidi sündima kiiresti, enne kui vastane jõudis toibuda lõogist. Kui ei oldud küllalt kärmas, võis juhtuda, et tagasitee ära lõigati ja võitlejad vangistati. Siis algas mäng uuesti ja esimesed ründajad asusid kaitseseisukorda. Võitlus kestis mitu tundi, sageli kogu päeva; meeoleolu muutus sõjakaks, ärevus valdas võitlejaid kui ka vaatajaid. Meeste ja hobuse rüsinas võis saada hobuselt kukkumine väga kardetavaks, kui polnud kohe sealsamas kannupoissi rüütlit aitamas. Koguni sagedased olid rasked vigastused ja isegi surmavad haavad. Igatahes nõudis turniirist osavõtt rüütleilt määratud jõukulutust.

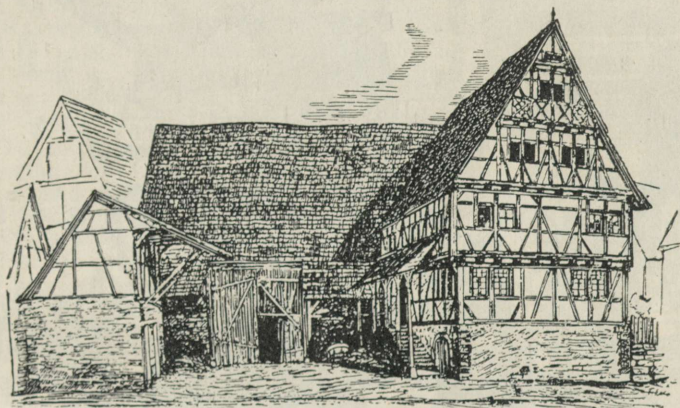
Võitjad turniiril said suursugusematelt daamidelt „tasu“: auhinna, kuldsõrmuse ja ka kallimaid kinke. Sageli ulatus suuremate pidustuste puhul osavõtjate arv kümneisse tuhandesse.

Rahva elujärg feodalismi ajal. Rüütlid põlgasid kehalist tööd, isegi oma mõisa majapidamise juhtimist pidas rüütel enda kohta häbistavaks. Kuna nemad oma aega viitsid sõdimise, jahipidamise ja pidutsemistega, vaimulikud, nagu öeldi, palvetamisega, olid ainukesiks töötegijaiks talupojad. Need pidid harima oma põllud ning töötama rüütlite ja vaimulikkude põldudel, sest mõis ei pidanud omal põllutöölisi.

Nagu juba kuulsime, kaotasid talupidajad mitmesugustel põhjustel oma iseseisvuse ja elasid nüüd mõisa mail. Enamus talupoegadest oli sattunud pärisorjusesse, ainult väike osa nendest oli isiklikult vaba. Kuid ka viimased olid kohustatud maksma makse ja kandma andameid mõisasse. Üldse on feodalismi ajal raske vahet teha vaba talupoja ja pärisorja vahel; vahetege mine on raskeks osutunud isegi juristidele keskajal. Kõneldi üldiselt, et kui talupoeg võib müüa vabalt oma hobuse ja lehma ja ilma luba küsimata tohib tütre mehele panna, siis ei ole ta pärisori. Ka olid vabade talupoegade kohustused mõisniku suhtes enam-vähem kindlaks määratud. Kuid, nagu öeldud, ei olnud seda liiki talupoegade arv kuigi suur. Enamuse moodustasid pärisorjad. Mõisa nõudmised nende suhtes olenesid mõisahärra tahtmisest. Kuid teatud normidest kinni pidama oli mõisahärra sunnitud juba oma huvides. Talupoeg pidi teda ja mõisa peret toitma ka tulevikus, sellepärast ei võinud talupoega hoopis laostada. Tavaliselt peeti kohustuste nõudmisel kinni vana-dest arvudest.

Mõisas oli ainult oma teenijaskond ja vajalikud käsitöölised, nagu kingsepad, nahaparkijad, kudujad, riidevalmistajad, rätsepad, kuldsepad, sõjariistade valmistajad, veinikeetjad, õllepruulid jne. Rikastes mõisades ja jõukate kloostrite majapidamises oli niivõrt arenenud käsitöö, et seal leidus töökodasid, kus valmistati isegi kunstitöid, nagu maale, raidkujusid, peenemaitselisi ehteasju kullast, hõbedast, elevantiluust, harjutati ilukirjandust, kooti siidriiet jne. Mõisa põldude harimist toimetasid talupojad teol käies.

Talupojad kutsuti teole parimal külvi-, lõikuse- ja heinaajal. Alles siis, kui oli tehtud mõisa töö, võisid nad asuda oma dele põldudele. Nad pidid ka oma vilja jahvatama mõisa ves-

Talumaja Saksamaal: koos elamu, laut, küün.

kil, leiba küpsetama mõisa ahjus, mõisa surutõrres pressima viina, mille kõige eest nõuti erimaksu. Talupojad pidid veel mõisale tasuta puid vedama metsast, kive vedama ehituste juurde, teid sillutama jne.

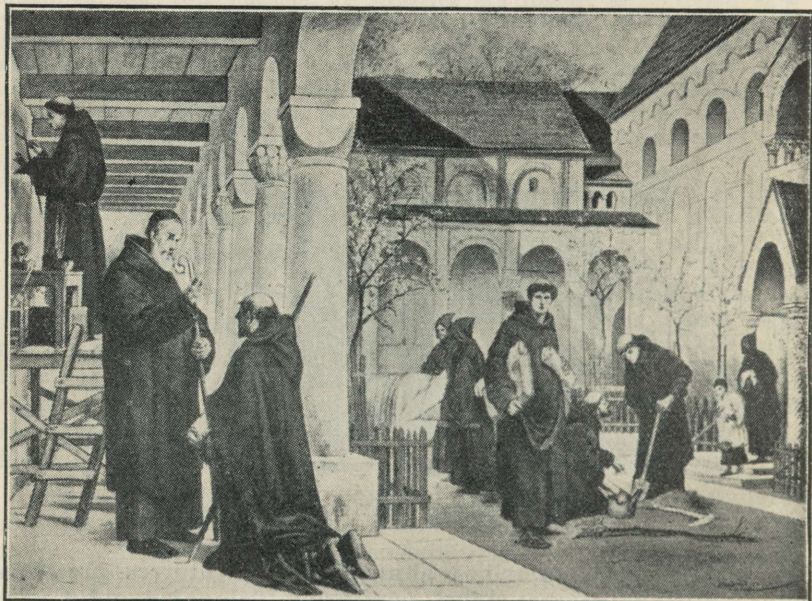
Makse maksid talupojad mõisale vilja ja kodusaadustega: vilja pidid nad kohe viima mõisa, kui seda koos oli sedavõrt, kui oli nõudnud mõis. Jõuludeks pidid talupojad viima põrsaid, uueks aastaks kanu, lihavõtteks mune ja tallekesi.

Ka abiellumiseks pidid pärisorjad luba paluma oma isandalt. Kui ori suri ilma meesjärglaseta, päris mõisnik tema varanduse. Kaitset ei leidnud talupoeg kuskilt, sest mõisnik oli ainuke kohtumõistja oma maal elava rahva üle.

Mõisa juhatus oli mõisa valitseja (*villicus*'e) käes, kes oli tavaliselt talupoegade seast; palgaks sai ta maa ja osa maksudest, mida maksid talupojad mõisale.

Rüütlid andsid rüütliklöömisel küll vande, et nad rõhutuid kaitsevad, kuid talupoegade suhtes ei olnud see maksev. Talupoeg oli neile ori ja nad kohtlesid teda kui orja.

Rüütlid sõdisid sageli isekeskis, rüüstates üksteise maid ja aedu; muidugi said siis kannatada ka talurahva põllud. Ka viljaikaldusi juhtus. Seesugustel aegadel eriti elas talurahvas väga vaeselt. Mõned perekonnad surid, palju teisi toitus rohu, juurte ja raibetega. Söödi inimesegi liha. Nälja-aastatele järgnesid tavaliselt taudid, mis nõudsid omakord ohvreid.

Kloostri õues.

Feodalismi ajal elasid rüütlite kõrval veel lähedalt vaimulikud, sest ka nende päralt olid suured maa-alad. Mitmed kloostrid, nagu Fulda, Kölni, Püha Galleni, olid eskujuks oma majapidamisega. Mungad ühes endi teenijate ja orjega, kes olid neile kingitud, harisid kõige paremini põldu ja korraldasid aedu, kasvatades väärtuslikumat puuvilja, nagu kirsse, abrikoose, virsikuid ja viinamarju. Nad kultiveerisid soid ja rabasid, tegid uudismaad põlistest metsadest. Mungad olid oma aja kroonikakirjutajad. Nende kroonikad sisaldavad väärtuslikke andmeid sellest, mis noil ajal juhtus.

Külaskäik Püha Galleni kloostriisse.

Väiksest Steinachi ääres asuvast ühiselamust, kus kord püha Gallus imelikke juhtumeid läbi elas, oli saanud suur klooster. Uhkelt kerkis kaheksaküljeline kirikutorn üle elumajade pilbaskatuste; sealsamas asusid kooliruumid, viljaaidad, keldrid, kuurid; kuuldus ka veskivõtteplagisemist, sest kõik eluülespidamiseks vajalik pidi saadaval olema koha peal. Tugev ringmüür torniga ja väravaga ümbritses ehitisi, vähem küll ilu kui julgeoleku pärast, sest paljud võimumedhed tol ajal ei hoolinud küsust: „Sina ei pea himustama oma ligimese vara!“

Keskpäev oli möödas, vaikne rahu laotus üle oru. Püha Benediktuse korraldus määras selle tunni igäuhele vaikseks puhkamiseks. Ainult vaht väravatornis seisis oma kohustetäitmisel. Seal kuulis ta kuusemetsa poolt kapjade plaginat. „Kaheksa või kümme ratsanikku,“ lausus ta terava kuulatamise järele. Ta laskis alla tõstevärgi, tõmbas üles silla, mis viis üle veega täidetud kraavi, võttis siis seinalt sarve ja puhus kolm korda.

Kloostriülem hüppas oma tugitoolilt, ringutas uniselt, ronis ärklituppa ja vaatas välja. Ehmunud hüüdis ta: „Püha Benediktus, ole mulle armuline! HertsoGINNA, minu täditütär.“ Kähku riietus ta mungakuube, riputas kaela kuldketi kloostriärgiga, toetudes oma õunapuust abtikepile, mille küljes ilutses elevantilust käepide, ja laskus õue.

Kloostriülem saatis oma külalised kõige pealt kirikusse. Kui hertsoginna oli lugenud palve, avaldas ta soovi näha kirikuvarandusi. Nad astusid käärkambrisse. Kloostriülem laskis avada kapid, milles leidis imestamisväärseid purpurseid kirikuriideid, tikatud preestrikuubi ja mõjuvaid ajaloolisi pilte. Selle järele avati kirstud, milles säras hõbedast laelampe ja lühtreid, kullast ribasid pühade raamatute jaoks ja altari kaunististe ääristamiseks; kallihinnalisi nõusid mitmesuguseis vormes, delfiinikujulisi lühtreid, igasuguseid karikaid, viirukipanne ja palju muud väärtuslikku vara.

Nüüd läksid nad kloostriaeda. See oli suur, ja seal kasvasid mitmesugused tulusad juurviljad, ka arstimitaimi ning muid tervekstegevaid rohte.

Viljapuuaiast oli osa eraldatud metsloomadele ja -lindudele; neid oli Alpidest siia toodud, osalt külastajate kingitud.

Üks vendadest noppis õunu ja kogus neid korvidesse. Kõlas poisikeste õrn laul: kloostrikooli kasvandikud tulid austust üles näitama hertsoginnale; noorukesed, aga juba kandsid nad mungakuube ja paljaks-aetud pealage. Kui need punapõselised rongikäigus möödusid, endi õpetajate eeskujul silmad maha löid ja tõsiselt oma laule laulsid, siis libises naeratus üle hertsoginna näo, ja tugeva jalahoobiga virutas ta lähedalseisva õunakorvi ümber, nii et õunad veeresid meelitavalt õpilaste sekka. Aga eksitamatul läksid need oma teed, ainult üks väiksemaist tahtis kummarduda meelitava vilja järele, kuid naabrikene hoidis teda tagasi. Meeleheaga nägi kloostriülem noorte käitumist. Nüüd juhtis kloostriülem hertsoginna teise kloostrikooli, kus õppisid suurnikkude pojad ja need, kes tahtsid pühenduda vaimulikule seisusele. Sealsamas leidis ka kloostri raamatukogu ja lugemistuba.

Samal ajal oli kõõgis ülemkoha juhatusel arenenud tegevus, mis ei jätnud enam midagi soovida. Kõlises kell; see oli kutse õhtusöögile. Kloostriülem saatis hertsoginna söögisaali; 14 laua juures seisis kloostriõnnad, preestrid ja abipreestrid; nad ei juhtinudki kõrgele külalisele erilist tähelepanu.

Söödud oli ka rikkalik järeloog, virsikud, melonid ja kuivatatud viigimarjad. Ordu korra järele loeti ka peale söömaega ette hinge kostituseks jumalasõna või pühade elu. Munk Eckehard oli eelmisel

päeval algust teinud paavst Gregoriuse kirjutatud püha Benedikuse elulooga. Ta tahtis alata teist peatükki, Spazzo aga, toidukambri valvur, lõi järsku tal raamatu käest kokku, nõnda et selle puukaaned kolisesid, tõstis peekri ja hüüdis: „Elagu ta, see püha Benediktus!“ Ja kui Eckerhard etteheitvalt talle otsa vaatas, kostis nooremate kloostrivendade mürisev naer läbi saali ja algas rõõmus joogilaul. Mõned tormasid välja ja tulid peatselt tagasi mänguriistadega. Üks tõi kandle, teine viiuli, millel polnud rohkem kui üksainus keel, kellelgi oli muusikariistaks lauaoots sissetaotud naeltega, millest häääl välja saadi võtme abil. Kellelgi oli väike kümnekeelne harf, kummaline kolmnurkne riistapuu, mille mungad olid ristinud kolmainuseks ta kuju pärast. Munk Tutilole ulatati eebenipuust taktikepp. Naeratades tõusis hall kunstnik ja andis märku mänguks, mille ta ise noorpõlves komponeerinud. Rõõmsalt kuulasid teised. Hertsoğinna kõrva kostis muusika lärmina, sellepärast ütles ta: „On ülim aeg magamaminekuks!“ ja läks oma saatkonnaga koolimajja, kus oli korraldatud ta ööbimine.

Vara hommikul istus hertsoğinna oma saatjatega sadulasse, keelas ära igasugused lahkumispidustused ja algas kojusõitu.

(Eckerhard.)

Feodalism Prantsusmaal. Prantsusmaa tähtsaimad feodaalisandid olid IIs-de-France'i (l. Ildefrangi), Bretagne'i, Burgundia, Akvitaania, Normandia ja Flandria hertsogid. Karl Paljaspea järeletulijate maad olid isegi vähemad kui mõne siin nimetatud hertsogi maa-ala. Sellepärast polnud kuningatel mingisugust mõju hertsogitesse, ega suutnud nad kaitsta rahvast. Viimaste Karolingide jõuetus avaldus peamiselt nende võitluses normannidega, kes neilt juba X sajandi alul ära võitsid suure maa-ala Põhja-Prantsusmaal, millest tekkiski Normandia hertsogiriik.

A. 987 valisid prantsuse feodaalid kuningaks Hugue Capet', IIs-de-France'i omaniku. Ta polnud kaugeltki prantsuse rikkaim feodaal ega suutnud ka maksma panna oma mõju hertsogite suhtes. Kõik olid, nii kuningas kui hertsogid ja väiksemad feodaalid, omaette iseseisvad valitsejad. Kuningas oli vaid esimene omataoliste keskel. Oma seisukoha kindlustamiseks läks Capet'del siiski korda läbi viia seisukoht, mille järgi kuningas veel elupäevil määras omale järeletulija. Nii kindlustasid Capet'd Prantsuse kuningakrooni oma suguvõsale, kuid nende mõju jäi endiselt väikseks. Alles XI s. lõpul hakkas Prantsusmaal kasvama kuninga võim, milleks muide kaasa aitasid kaks välist sündmust: a. 1066 võitis Normandia hertsog anglo-saksid ja asus elama Inglismaale, temaga lahkus Prantsusmaalt palju sõjakaid rüütleid; veel rohkem lahkus sõjakat elementi Prantsusmaalt XI s. lõpul alanud ristsõdadega, millest jutt edaspidi. Nüüd tekkisid Prantsusmaal olud, kus kuningad, toetudes jõukaks-saanud linnadele, said kindlustama hakata oma võimu.

Feodalism Inglismaal. Inglismaal levisid feodaalolud William Võitjaga (1066—1087), nagu nimetatakse aja-

loos Normandia hertsogit. Ta konfiskeeris suurel arvul anglo-sakside maid ja jagas need läänidena temaga kaasa tulnud rüütlitele, hoolitsedes seejuures, et nendest ükski ei kasvaks kuningal üle pea. Kuningas jättis endale igas riigiosas losse, metsi ja muid maid, et jääks püsima sel teel igal pool tema mõju; feodaalidele jälle jagas ta maid mitmes maakonnas, et nende maad ühes kohas ei moodustaks mõjuvat üksust. Pealegi kohustas ta kõiki, ka oma vasallide vasalle, vanduma kuningale vasallivannet. Nii erines feodalism Inglismaal mandri omast; kuninga võim ei olnud siin nii tähtsuseta kui seal.

Igas maakonnas olid veel valitsuse ametnikud, šeriffid, kes valvasid üldise korra järgi, kogusid sõjamehi, nõudsid makse kuningale ja mõistsid kohut, neilt võis ka talupoeg paluda kaitset oma isanda vastu.

Inglismaa aadel ei olnud nii tugev ja iseseisev kui aadel mandril; inglise talupoeg ei elanud feodalismi aegu nii rõhutatud elu kui saksa või prantsuse talupoeg. Kuid kerge polnud elu kellelgi William Võitja valitsuse päevil. Kroonikast loeme:

„Kuningas William oli väga tark, väga rikas, suursugusem ja tugevam oma eelkäijatest. Headele inimestele, kes armastasid jumalat, oli ta pehme, vankumatu vali aga neile, kes vastu rääkisid. Ka oli ta väga isemeelne ja julm, nõnda et keegi midagi ei tohtinud teha ta tahtmise vastu. Ta vangistas krahvid, kui need tema tahtmist ei täitnud, vallandas piiskopid kogudustest ja abtid kloostritest, ka oma venna Odo heitis ta vang. Tema teenena aga ärgu unustatagu rahu ja korda, mis ta suutis luua omal maal, nõnda et igamees, kullakott põues, kogu kuningriigi võis läbi reisida, ilma et tal midagi halba oleks juhtunud; ükski mees ei tohtinud teist maha lüüa, olgugi ta ülekohut tunda saanud teise poolt. Ta valitses Inglismaad nii kavalasti, et seal ei leidunud jalatäitki maad, millest ta poleks teadnud, kelle oma see on ja kui palju väärt. See kõik oli tal kirjades märgitud. Siiski oli tema ajal inimestel kannatada palju häda ja halbust. Ta laskis ehitada losse ja rõhus vaeseid rängalt. Ka oli ta väga isemeelne. Oma alamatelt ta võttis hulga raha kullas ja mitusada naela hõbedas, osalt õiguse nimel, osalt vägivalla ja suure valjusega. Sest ta oli sattunud ihmuse küüsi. Ei hoolinud ta, missuguse patu abil ta ametnikud raha kokku ajasid vaeselt inimestelt, ega neile tehtavast ülekohtust. Mida rohkem need kõnelesid seadusest, seda vähem hoolisid nad sellest. Ta hoolitses metsa rahu eest ja kuulutas seaduseks, et kes tapab isa- või emapõdra, selle silmad tulevad pimestada. Ta armastas metsloomi, nagu oleks ta nende isa. Ka jänesed võisid tema käsul vabalt ümber joosta. Rikkad nuri- sesid ja vaesed kaebasid, ta oli aga nii kõva, et ta ei hoolinud nende vihkamisest. Sest kui nad tahtsid elada, maad või vara saada, siis pidid nad igas asjas täitma kuninga korraldusi. Niisugune mees võis enda ka täis puhuda ja tunda end nii üle olevat kõigist teistest. Olgu vägev jumal ta hingele armuline ja andestagu ta patud.“

(Anglo-saksi kroonika.)

Feodalism Itaalias, Saksamaal ja mujal. Kõige ebaloomulisemad piirid omandas Verdun'i lepingu järgi see Frangi riigi osa, mis eraldus Itaalia nime all. Sellepärast oli see maa algu-

sest peale määratud killunemisele. Varsti lahkuski temast osa, mis asus põhja pool Alpe Burgundia nime all. Sellele järgnes maa feodaliseerumine lõuna pool Alpe. Itaalia tähtsamad feodalisandid olid: Ivrea krahv Põhja-Itaalias, Spoleto hertsog Kesk-Itaalias, Salerno ja Capua hertsog Lõuna-Itaalias. Kirikuvürstidest oli vägevaim paavst Kesk-Itaalias, Rooma ja Ravenna maakondade isand; siis Milaano peapiiskopp, Verona ja Toriino piiskopid. Osa Lõuna-Itaaliast oli veel X s. Bütsantsi keisri käes. Itaalias leidis ka vabalinnu, nagu Veneetsia, Genua, Amalfi. Kuid ükski võimumeestest ei suutnud maksuma panna oma mõju teiste üle, isegi mitte Bütsantsi keiser ega Rooma paavst. Siiski püüti mõnda aega alal hoida Itaalia kuninga-krooni, mille kättesaamise pärast isekeskis tulitsesid võimukamad feodaalvürstid.

Ka Hispaaniasse kanti lääniolud. VIII s. siin tekkinud Cordoba kalifaat killunes sisemiste tulide tõttu. Põhjast pealetungijad ristiusulised rüütlid surusid araablasi hoopis poolsaare lõuna-ossa, rajades Hispaania põhja- ja kesk-ossa rea feodaalriike, millistest Kastilia, Leon, Aragoonia ja Navarra olid tähtsamaid.

Feodaalolud levisid ka Skandinaavias, Ungaris, Poolas, Venemaal, kandes igal pool eriilmel. Kujukamalt arenesid välja lääniolud Saksamaal.

Kuni 911 a. valitsesid Saksamaal Karolingid, Ludvig Saks-lase järeletulijad. Nagu mujal, nii jäid Karolingid ka siin nõrgaks, nende riiklik võim vajus varjuks. Üksikute germaani suguharude endised hertsogid, kes Karl Suure riigis ametnikkudena, krahvidena valitsesid, hakkasid nüüd oma valitsuse all oleva maa pärisomanikeks. Nii tekkis iseseisev Saksi hertsogkond Reini ja Elbe jõe piirkonnas, Frangi hertsogkond Maini ja Nekkari vahel Reini lähedal, Švaabi hertsogkond Ülem-Doonau maakonnas, Baieri hertsogkond baierlaste maal ja m. t. Nende maade hertsogid olidki Saksamaa jõukamad feodaalid, kelle kõrval leidusid veel mõned vägevad kirikuvürstid, nagu Mainzi, Trieri ja Kölni peapiiskopid, Magdeburgi, Speieri ja Bremeni piiskopid, Püha Galleni ja Fulda kloostriülemad.

Kuid ühte Saksamaad esindavat riigipead peeti siiski vajalikuks. Kui suri viimne Karoling Ludvig Laps, siis tulid hertsogid, piiskopid, kloostriülemad kokku Mainzi ja valisid Saksamaa kuningaks frangi hertsogi Konradi. Sest ajast (911) hakatigi valima Saksamaal kuningaid; aeg-ajalt läks kroon ühe soo käest teise kätte, nii et kestvat valitsejasugu ehk dünastiat ei saanud kujuneda. Kui suri Konrad, sai krooni saksi hertsog Heinrich, mis siis tema soo kätte jäi üle saja aasta (919—1024).

IV osa. Saksa rahva Püha Rooma riik.

919—1024	—	Saksi suguvõsa.
936— 973	—	Otto Suur.
962. a.	—	Otto Suure keisrikskroonimine.
1024—1125	—	Frangi suguvõsa.
1054. a.	—	Lääne- ja Idamaa kiriku lahkuminek.
1056—1106	—	Heinrich IV.
1073—1085	—	Paavst Gregorius VII.
1122. a.	—	Vormsi konkordaat.
1138—1254	—	Hohenstaufenite suguvõsa.
1152—1190	—	Friedrich I.
1198—1216	—	Innocentius III.
1215—1250	—	Friedrich II.

Otto Suur. Saksi sugu kuningate ajal hakkas Saksamaa kujunema võimsaks; kuningal oli oma hertsogiriik aineliseks toeks ja oma kuningavõimu najal said osavamad nende hulgast oma sõna alla hertsogeid. Juba Heinrich I, esimene saksi soost valitseja, oli oma aja võimsaim kuningas Euroopas, veel rohkem kindlustas Saksamaa valitsejavõimu ta järeltulija **Otto Suur**, kelle kroonimisest kirjutab munk Widukind:

„Peale Heinrichi, kuningaist parima ja suurima surma valis frangi ja saksi rahvas oma valitsejaks ta poja **Otto**, kes juba isa poolt oli märgitud ta järeltulijaks. Aacheni, kus toimus valimine, kogunesid hertsogid ja krahvid ühes suursuguseimatega vasallidest sammaskäiku suure Karli lossis, asetasid oma valitseja siia ülesseatud troonile, sirutasid temale käed vandudes truudust ja töötades abi kõigi vaenlaste vastu ja tunnistasid ta nii oma kuningaks. All kirikus ootasid ülempiiskopp kogu preesterkonnaga ja rahvahulk uue kuninga tulekut. Kui kuningas sisse astus, läks piiskopp temale vastu, ulatas temale käe ja viis ta pühapaiga keskele. Siis peatus ta ja pöördus rahva poole, hüüdes: „Vaadake, siin toon ma teie ette jumalast valitud Heinrichi poolt märgitud ja nüüd kõigi vürstide poolt kuningaks kuulutatud **Otto**. On see valik teile meelepärane, tunnistage seda kätte tõstmisega.“ Kogu rahvas tõstis seepeale käed üles ja kuulutas valjul häälel poolehoidu uuele valitsejale. Siis sammus piiskopp frangi kombe järele kitsasse kuube rietatud kuningaga altari taha, kus hoiti kuningliku võimu märke. Need olid mõök käepidemega, mantel panneldega, valitsuskepp ja dia-deem.

Nüüd astus piiskopp altari ette, võttis mõõga vööga ja ütles kuningale poole pöördudes: „Võta vastu mõök, aja temaga minema kõik Kristuse vaenlased, barbarid ja halvad kristlased, kuna sinule jumalast on usaldatud kuningale võim, et sa rahu tooksid kristlaste hulka.“ Siis võttis ta mantli pannaldega ja pani selle kuningale õlgadele hüüdes: „See rüü, mille nurgad ulatuvad maani, olgu sulle manitsuseks, et sa hõõguksid usuinnus ja rahu kaitse all elaksid oma elupäevad.“ Sellele järele ulatas ta kuningale valitsuskepi rääkides: „Võta need märgid, juhi oma alamaid isaliku valjusega, ulata halastuse kätt jumala teenritele leskedele ning orvudele; ärgu kunagi tulgu sul puudust armuheitmisest, et igavese tasu kroon sul ei jääks tulemata nüüd ega tulevikus.“ Siis võidsid piiskopid kuningat püha õliga ja kroonitsid ta kuldse võruga. Kui kogu püha talitus nagu kord ja kohus sooritatud, viidi kuningas troonile, mis oli püstitatud mitme astme kõrgusel kahe imekauni marmorsamba vahel, kust ta ise kogu rahvast võis näha ja kõigile silma paistis.

Peale kiidulaulu ja messiohvrit tuli kuningas alla oma troonilt ja läks lossi, kus olid kaetud marmorlauad kuningliku toredusega. Seal võttis ta istet piiskoppide ja rahvaga; hertsogid aga teenisid neid. Hiljem austas kuningas iga vürsti tema poolt näidatud külalislahkusele vastava kingitusega ja lõpetas lõbusa peo.“

Kuningas Otto asus kohe oma võimu suurendama. Kui hertsogid talle vastu hakkasid, siis kihutas ta nad välja nende hertsogkonnast ja nimetas oma sugulasi valitsema nende maadesse. Vaimulikud nimetas ta oma vasallideks ja omandas nende ametisse-nimetamise õiguse. Ta nõudis piiskoppidelt samu feodaalkohustusi, mis oma ilmlikkudelt vasallidelt. Kuid piiskopid, olgugi ametisse seatud kuningast, pidid kui katoliku kiriku teenrid tunnustama ka Rooma paavsti ülemvõimu, sellepärast oli kuningas Otto veel huvitatud Rooma paavsti oma sõna alla saamisest. Nagu omal ajal Karl Suur, nii alustas siis ka Otto Suur sõjakäigu Itaaliasse, et maksma panna oma võim teisel pool Alpe ja omandada Roomas keisrikroon.

Itaalia olud olid sõjakäiguks kõige soodsamad; nagu kuulsime, tülitseisid seal feodaalisandid Itaalia kuningakrooni pärast; paavsti toel oli valitsenud koguni kõlvatumaid mehi, isegi alaealisi poisikesi, seega täiesti langenud ka paavsti autoriteet; rahvas oli tüdinud alatistest rahatustest.

Oma esimesel sõjakäigul kroonis Otto end Milaanos Itaalia kuningaks; oma teisel sõjakäigul a. 962 laskis ta end Roomas kroonida Karl Suure krooniga keisriks. Sest ajast jäigi läänemaa keisri nimi saksa kuningale, mis kahtlemata väga tõstis Saksamaa valitsejate autoriteeti, ja mitte ainult kodumaal, vaid ka rahvusvaheliselt. Keisrina oli Otto Suur Saksamaa ja Itaalia ülemvalitseja ning Rooma paavst ta mõjualune; alates a. 962 moodustasid tema maad Saksa rahva Püha Rooma riigi.

Karl Suure eeskujul hoolitses Otto Suur Saksamaa piiride laiendamise eest idas. Nii tungisid sakslased tema päevil slaavi

maades Elbeni, tuues kaasa ristiusku; tekkisid Magdeburgi ja Brandenburgi piiskoppkonnad. Augsburgi juures peetud lahingus (955) võitis Otto ungarlased ja korraldas nende vastu kaitseks Karl Suure rajatud Pannoonia margist **Ost margi** (idapiirima), millest hiljemini alguse sai Austria riik.

Otto pidas ka hariduse alal sammu oma suure eelkäijaga. Karl Suurega kadus palju tema asutatud koole, teised kaotasid oma tähtsuse. Otto Suur oli see, kes Saksamaa piires jälle ellu kutsus koolid. Nagu Frangi riigis, nii oli ka Otto Suure riigis koolide peaaesanne vaimulikkude ettevalmistamine.

Frangi sugu Saksamaal ja kiriklikud olud. Otto Suure kolmanda järglase järele läks Saksamaa valitseja troon **frangi sugu** kuningate kätte, kes omakord valitsesid Saksamaad sada aastat (**1024 1125**). Kõiki neid valisid Saksamaa feodaalisandid, kuna nad ise Roomas käies end paavstist laskisid keisriks kroonida. **Heinrich III** ja **Heinrich IV** olid tähtsamaid valitsejaid frangi soost. Heinrich III sõna kuulasid nii Saksamaa kui Itaalia vürstid ja paavstivõim andis ta, kellele tahtis.

Aastal... (1044), kui Roomas oli paavstiks Benediktus VIII, tekkis Rooma linnas mäss ja rahvas kihutas minema paavsti... Uueks paavstiks valiti piiskopp Johannes Sabiinast, nimega Silvester III..., aga ka tema kihutati minema ja paluti siis tagasi Benediktus. Kuid viimane, teades, et ta Rooma rahvast rahuldada ei suuda, soovitas paavstiks presbüteri Johannest, kelle valimine teostuski ja kellele nimeks anti Gregorius VI.

Kui kuuldused paavsti ja Rooma rahva tülidest ulatusid Heinrich III kõrvu, võttis tema ette sõjakäigu Itaaliasse (1046). Sutri linna jõudnud, kutsus ta sinna kokku Rooma vaimulikud ja kõik kolm paavsti ja tagandas viimased... Selle järele tuli ta Rooma, kutsus seal kokku sinodi ja pani ette paavsti toolile oma kandidaadi; see hakkas paavstiks Clemens II nime all. See sündis viimasel päeval enne jõulupühi. Pühal Kristuse sünnipäeval õnnistas sõnakuulelik paavst kuningas Heinrichi keisriks... Heinrich ise pani oma pähe võru, millega siamaani oli kroonitud keisreid. Ja Roomas oldi päri sellega, et edaspidi paavst ja kõrged piiskopid ikka ühiselt keisri ja Rooma rahva poolt ametisse kutsutakse. (*Annales Romani*)

Heinrich IV troonileasamisege muutusid olud; siis hakkas nõrkema keisri võim, kuna Rooma paavst tõusis isandaks. Sellele vahekordade ümberkujunemisele mõjus suurel määral kaasa Clugny liikumine.

X sajandil olid sattunud pea igal pool Lääne-Euroopas vaimulikud sõltuvusse feodaalisandaist, viimaste käest said nad ühes kirikuametiga lääni, mille eest täitsid vasalli kohustusi. Piiskoppe ametisse kutsudes ei arvestanud vürstid ja hertsogid seda, kas nende väljavalitu sobis vaimulikuks. Nagu keisrid Püha Petruse toolile aitasid ainult neid, kes olid nende meelt mööda, nii kutsusid hertsogid ja vürstid piiskoppideks vaid

neid, kes olid ustavad ja suutsid korralikult täita vasalli kohustusi. Hakati koguni vaimulikke ameteid müüma raha eest, seda hüüti simooniaks (nõid Simoni järgi, kes apostlitelt raha eest tahtis osta püha vaimu). Vaimulikud käisid sõjas, sõdisid isekeskis, tarvitasid sõjariistu koguni kirikus. Vagadele inimestele aga ei meeldinud selline vaimulikkude eluviis, nende arusaamist mööda pidid vaimulikud olema iseseisvad, vabad iga-suguseist ilmlikest ülesandeist ja elama vaid oma pühale ametile.

Ka kloostrites oli ununud püha Benediktuse kord ja mungad hakanud elama ilmlikku elu.

Kuid X sajandi lõpul algas Clugny kloostris Saône'i orus puhastusliikumine, mis tahtis tõsta vaimulikkude elu ja olu. Siinsed mungad pidasid kinni kloostris põhikirjast, tegid tööd, elasid vagalt ja ausalt. Mitmed kloostrid läänemaal muutsid nende eeskujul oma eluviisi. Nende asutatud uued kloostrid tunnistasid pühaks Benediktuse põhikirja ja elasid seda mööda. Kiriku asjus mõistis Clugny liikumine hukka simoonia, nõudis, et vaimulikud taganeksid ilmlikust elust ja elaksid ainult kirikule. Clugny klooster allus üksi paavstile, ja liikumine, mis seal sai alguse, nõudis, et kõigi katoliku maade piiskopid ja kloostritülemad ustavad oleksid ainult paavstile, et ilmlikud valitsejad taganeksid investituurist, s. o. vaimulikkude ametisse-kutsumisest ning sõrmuse ja kepi üleandmisest lääni valdamiseks.

Clugny ilmavaate pooldaja oli Hildebrand, kes noores eas mungana oli viibinud Clugny kloostris, kust ta Itaaliasse siirdus ja Roomas preestriks hakkas. Oma andekuse tõttu tõusis ta peagi paavsti volinikuks ja selle järele paavstiks Gregorius VII nime all. Tema paavstiks ja Heinrich IV keisriks oleku ajal puhkes keisri ja paavsti vahel äge võitlus.

Veel enne seda tekkis lõhe Lääne- ja Idamaa kiriku vahel. Peapõhjuseks oli tüli püha vaimu olemusest, kelle Idamaa kirik seletas välja minevat üksi isast, aga Rooma kirik isast ja pojast. Kui Rooma paavstid veel sundisid Konstantinoopoli patriarhi oma sõna kuulama, läks vahekord väga teravaks. A. 1054 pani paavst Leo IX patriarhi vande alla, mispeale viimane vastas paavsti vande alla panemisega; sellele järgnes ametlik lahkuminek mõlema kiriku vahel.

Jumalariik. Keisri ja paavsti vaheline võitlus. XI sajandil kerkis uuesti üles kirikuaisa Augustinuse jumalariigi idee. Oldi üldiselt arvamusel, et ilmlik ja kiriklik võim teineteiseta läbi ei saa.

„Mõlemad võimud vajavad teineteise toetust; kirik vajab kuningriigi kaitset, kuningriik kiriku õnnistust.

Kuningriigi ja kiriku vahel on jaotatud kohustused, mille läbi-
viimiseks kuningas tarvitab ilmlikke sõjariistu, preestrid aga vaimlikke
relvi, s. o. jumalasõna.

Edaspidi tahame töötada selles sihis, et paavst ja keiser kokku le-
piksid, et inimesugu, kes nende kahe kõrgema võimu juhatada, lõhki ei
kistaks, et ta ülemused elaksid vastastikus usalduses ja armastuses,
et oleks jumala ja inimeste vahel üks vahemees keisri ja paavsti isikus,
kes ühinenud armastuses.“

(*Petrus Dominiani*, † 1072)

Kuid ilmliku ja kiriku võimu ühtesu-
lamist ei saavutatud tegelikult. Ikka ker-
kis üles teise võimu üleolemise küsimus.
Heinrich III-le allus paavst, aga Heinrich
IV pidi alluma võimsale Gregorius VII-le.

Veel enne paavstiksaamist unistas
Hildebrand jumalariigist, kus puuduks
nurjatus ja vägivald ning valitseks rahu
ja armastus. Tema arusaamist mööda oli
jumalariigi idee teostatav katoliku kiriku
võimulesaamisega. Sellepärast oligi tema
peapüüd tõsta kirikuvõimu, et juhtiva sei-
sukoha maa peal omandaks paavst. Kuid
siis tuli tüli keisriga.

Heinrich IV (1056—1106) oli alles
kuueaastane, kui suri tema isa; siiski valiti
ta tubli isa tõttu kuningaks, kuna riigi-
asjade ajamine usaldati tema eestkostjate
kätte, kes aga küllalt osavad ei olnud.
Jällegi hakkasid hertsogid püüdma iseseis-
vusele. Just tol ajal avaldas paavst Nico-
laus II Hildebrandi õhutusel (a. 1059) mää-
ruse, mille järgi vabastati paavsti valimine
keisri mõju alt ja anti kardinalinõukogu
kätte, mille liikmeks olid Rooma kõrgemad
preestrid ja selle ümbruskonna piiskopid.

Paavstiks saanud (a. 1073), kõneles
Gregorius VII (Hildebrand), et katoliku
kirik on tähtsaim asutis maa peal ja Rooma
paavst ainukene ülemvalitseja, et isegi Saksamaa keiser peab
olema tema vasall. Ta viis läbi rea uuendusi Clugny liikumise
vaimus. Tähtsaim oli küll tsölibaadiseadus, millega Gregorius
VII vaimulikke kohustas elama vallalistena; kõik abiellunud piis-
kopid ja preestrid pidid lahkuma ja keegi naisemees ei tohti-
nud saada edaspidi preestriks; vaimulikud pidid vabad olema
perekondlikkudest muredest ning töötama ja elama üksi kiri-
kule. Gregorius keelas ära simoonia ja tühistas ilmlikkude võrs-
tide vaimulikkude ametissekutsumise õiguse (investituuri).

Gregorius VII.

Viimane määrus sünnitas valitsejate ringkondades ärevust. Kiriku käes oli Inglis- ja Prantsusmaast üks viiendik, Saksa- maast koguni kolmandik; neist maist end päris lahti ütelda ei tahtnud keegi valitsejaist. Kui Gregorius VII Heinrich IV-le, kui see hakkas Saksamaa juhatajaks, ette pani taganeda investituurist, siis puhkes võitlus võimumeeste vahel.

Heinrich IV kindlustas endale Saksamaa trooni, sundides hertsogeid sõna kuulama. Siis kutsus ta investituuri asjus piiskopid Vormsi ja kuulutas seal Gregorius VII lahti paavsti-ame- tist. Paavst vastas sellele Heinrichi kirikuvande alla panemi- sega ja soovitas Saksamaa vürstidele valida uus kuningas. Osa hertsogeid, kes Heinrichis nägid vägivaldset valitsejat, lõidki paavsti poole; ka piiskopid ei julgenud vastu seista kirikuvõi- mule ja taganesid üksteise järele kuningast. Nii sattus Hein- rich IV raskesse seisukorda ega leidnud paremat nõu, kui end alandada paavsti ees. Üksi, paljajalu, patukahetseja riietes, il- mus ta paavsti ette, kes külalisena viibis Toscana valitsejana Mathilde juures Canossa lossis (1077), ja palus, et paavst ta tagasi võtaks kiriku sülle. Kolm päeva lasti Saksamaa ülem- valitsejal oodata otsust, alles neljandal päeval võttis Gregorius ta oma jutule ja vabastas ta kirikuvande alt. Kuid alandlikkuse ülesnäitamisest hoolimata ei taganenud Heinrich investituurist; ta oli päri ainult seega, et paavst hakkas tema ja Saksamaa vürs- tide vahelise tüli otsustajaks.

Vaheajal olid Saksamaa vürstid valinud Švaabi hertsogi Rudolphi kuningaks. Heinrich palus Gregoriuselt abi selle vastu. Kuid paavst toetas pea üht, pea teist poolt ja pani viimati Hein- rich IV jälle kirikuvande alla. See Gregoriuse teguviis äratas nüüd rahulolematust igal pool Saksamaal: temas nähti türanni, kes igal pool ja igas asjas tahab maksma panna oma piiramata võimu.

Heinrichi õnneks suri ta vastane Švaabi hertsog Rudolf. Palju vürste ning piiskoppe hakkas teda toetama. Nüüd lootis ta võitu saada ka Gregoriusest ja kirjutas sellele: „Jäta maha püha Peetruse tool, sa igavesele hukatusele mõistetud inimene!“ Ühtlasi korjas Heinrich suure sõjaväe ja tõttas Rooma, laskis uue paavsti valida ning enda selle poolt keisriks kroonida. Gregorius VII põgenes Lõuna-Itaaliasse, normannide juurde, kes XI sajandi keskel olid ära võitnud senised Bütsantsi keisrile kuuluvad maad. Järgmisel aastal (1085) suri Gregorius Sa- lerno linnas; surmavoodil olla ta öelnud: „Ma olen õigust armastanud, sellepärast suren põgenejana.“

Vormsi konkordaat. Mõne aja pärast suri Heinrich IV, kuid investituuritüli jätkus. Sest loobuda investituurist ei tahtnud ka Heinrich V. Vürstide kaastegevusel saavutati viimaks kok-

Heinrich IV Canossas.

kulepe ja sõlmiti a. 1122 Vormsis konkordaat, mille järgi vaimulikkude valimisi pidid toimetama vaimulikud. Paavstile anti kiriklikkude ametimärkide, sõrmuse ja kepi üleandmise õigus valitule, kuna lääni üleandmine jäeti ilmliku valitseja kätte. Konkordaadi tekst:

Heinrich V käs. Püha ja jagamatu kolmainu nimel. Mina, Heinrich, jumala armust roomlaste keiser, jätan armastusest jumala ja püha rooma kiriku, paavsti Calixtuse vastu ja oma hingeõnnistuse pärast jumala ja tema pühade apostlite Peetruse ning Pauluse ja püha katoliku kiriku hooleks iga investituuri sõrmuse ning kepi ja luban, et kogu mu riigis vaimulikkude valimine peab sündima kirikuõiguse järgi ja pühitsemine olgu vaba. Püha Peetruse maad ja ametid, mis tüli algusest peale kuni tänase päevani kas mu isa elu ajal või minu ajal ära on võetud, annan ma, kuivõrt nad mul käes, tagasi pühale rooma kirikule. Ka teiste kirikute, vürstide, vaimulikkude kui ka ilmlikkude maad, millest segaduste ajal ilma on jäänud nende seaduslikud omanikud, annan ma tagasi vürstide nõu ja kohtuotsuse põhjal, kui nad veel on minu käes. Maid, mis enam pole minu käes, tahan ma aidata tagasi võita. Ka töotan ma tõelist rahu paavst Calixtusele, pühale rooma kirikule ja kõigile, kes tema poolt on või on seni olnud. Kui püha rooma kirik abi nõuab, tahan ma seda ustavalt anda ja püüda õigust teha korral, kui ta kaebega tuleb minu ette.

Paavst Calixtus II käs. Mina, Calixtus, piiskopp ja jumala sulaste sulane, luban sinule, oma armsale pojale Heinrichile, jumala armust roomlaste keisrile, et piiskoppide ja abtide valimised Saksa riigis maad leiavad sinu juuresolekul, kuid ilma simoonia või vägivalla avalduseta, ja et sina, kui poole vahel lahkumine peaks tekkima, sama maakonna metropoliidi või piiskoppide nõuandel ja otsusel mõistlikumale poolele võid anda toetust ja kinnitust. Valitu võtku sinu käest vastu oma ametimärgid ja mis ta sulle seadusepäraselt võlgneb, peab ta tasuma. Riigi teistes osades võtku valitu kuue kuu jooksul peale pühitsemist sinu käest vastu ametimärgid ja tätku sellest sõltuvad kohustused; neist välja arvatud kõik, mis kuulub rooma kirikule. Mille kohta sa aga minu ees kaebust tõstad ja abi soovid, selles tahan sind toetada oma ametikohuste päraselt. Olgu rahu sinuga ja kõigiga, kes ehk sinu poolt on olnud tüli ajal.

Tegelikult saavutati Vormsi konkordaadiga ainult vaherahu. Niipea kui Saksamaa keisri troonile ja Rooma paavsti-toolile asusid tugevamad isikud, puhkes jälle keisri ja paavsti vaheline võitlus.

Saksamaa Hohenstaufenite ajal. Heinrich V surmaga lõppes Saksamaal frangi soo valitsus ja vürstid valisid siis troonile Konrad Hohenstaufeni. Hohenstaufenid valitsesid jälle üle 100 aasta Püha Rooma riiki (1138—1254).

Friedrich I ja Friedrich II olid tähtsamaid valitsejaid sellest dünastiast. Friedrich I Barbarossa'st (Punahabe — nii nimetati teda ta punase habeme pärast) kirjutab kaas-aeglane:

„Jumal on tema isikule kuhjanud täieliku õnne kaasavaraks. Tema kombel on sellised, et isegi võimu kadestajad temale ei saa keelda oma kiitust. Kehaehituselt on ta kaunis, sale ja suurem keskmisest; ta juuksed on heledad, otsal ja meelekohtadel veidi käharduvad. Silmad erksad ja läbitungivad, nina kaunis, habe punakas, kogu nägu sõbralik ja rõõ-

mus. Ta samm on kindel ja ühtlane, hääl hele ja rüht mehine. Ta on sõja pooldaja, näeb selles aga ainult abinõu rahu saavutamiseks. Ta käsi on vapper, ta nõu tark, palujatele on ta ligipääsetav ja armuline. Hommikuti ta külastab varamesse ja preestreid, olles palvetamisinnult ja vagaduselt eeskujuks isegi itaallastele. Peale palvet ja õnnistust pühendab ta hommikuse aja riigi valitsemisele. Jahil pingutab ta ise vibu ja laseb ise noolt. Määra, mis ta peab tabama. Ta tabab, mis on määratud. Oma ümbruskonnale on ta sõbralik, ei põlga nõuannet ega osutu tasumishimuliseks. Usinalt uurib ta vanade kuningate tegusid kirjadest, jagab almust oma käega ja heldelt. Kümnendiku oma sissetulekust ohverdab ta truult kirikutele ja kloostritele. Vahva riigi piiride laiendamisel ja rahvaste allaheitmisel, alaliselt neil tegudel väljas, kannab ta hoolt ka ehituste eest ja on hulga neist alanud riigi ehteks ja heakäekäiguks. Mitmed neist on lõpule viidud. Toredad Karl Suure ehitatud lossid ja kuningakojad Nimwegeni ja Ingelheimi juures, mis vanadusest ja hooletussejätmisest tugevasti on kannatada saanud, seadis ta uuesti korda. Ka Itaalias Monza, Lodi ja teiste linnade juures on ta suurimat heldust osutanud kirikute ja losside ehitamisel ning kaunistamisel, nõnda et kogu riik suure keisri mälestust austab. Hispaania, Inglise-, Prantsusmaa, Taani, Böömi ja Ungari kuningad, kuigi need valitsejad kadeduse ja umbusaldusega vaatasid ta võimule, oskas ta sõpruse ja liidu teel siduda ja neid niivõrt võita, et nad iga kord, kui nad kirju või saadikuid läkitavad ta juurde, kinnitavad, et tema võimuses on käskida, neil ei puudu sõnakuulmise tahe.”

(Rahevin, elukutselt notar.)

Friedrich I peasihiks oli keisri võimu vägevus. Ta tahtis, et kõik kuulaksid tema sõna; ta unistas sellest, et Inglismaa ja Prantsusmaa muutuksid tema vasallimaadeks. Muidugi tahtis ta, et ka Rooma paavst temale alluks. Kuid Friedrich Barbarossa seesugustel püüetel polnud pinda, isegi saksa vürste ei saanud ta täiel määral oma võimu alla. Hohenstaufenite mõju

Friedrich Barbarossa,

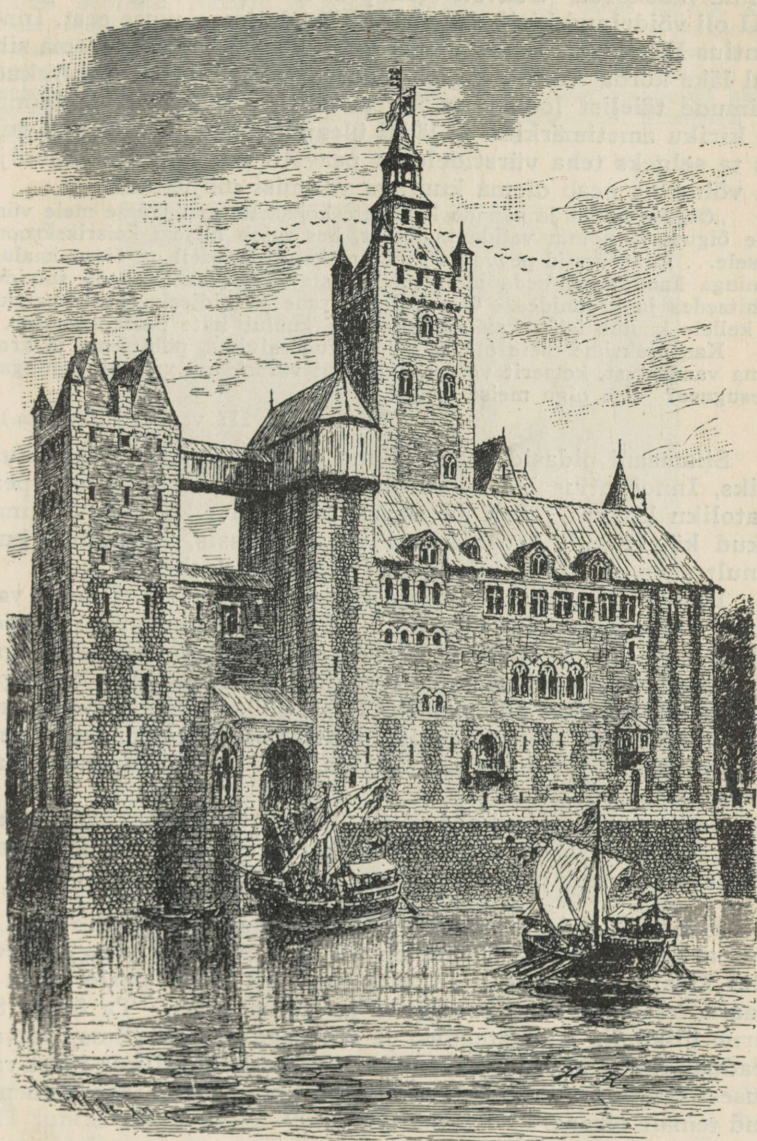
oli suur vaid nende pärismaades Lõuna-Saksamal. Kuid Friedrich Barbarossa püüdis siiski oma eesmärgile. Ja Itaalia oli see maa, mis pidi temale ja Saksamaale tooma vägevust ja kuulust. Karl Suure ja Otto Suure eeskujul otsustas tema võita selle maa.

Itaalia olud olid nüüd teissugused. Ülesanne, mis võrdlemisi kergeks osutus Otto I, oli peaaegu ülejõukäiv Friedrich I-le. Vahepeal olid tugevaks saanud Põhja-Itaalia linnad, olles kaubanduslikus läbikäimises Idamaaga. Nende linnade jõukus meelitaski peamiselt Friedrich I sõjakäigule Itaaliasse, aga ka nende poolt leidis Hohenstaufen suurimat vastupanu. Milaano, Genua, Floreetsia, Veneetsia, Piisa olid tähtsamaid linnu. Friedrich Barbarossa võttis ette nende vallutamiseks viis sõjakäiku. Vaevalt alistunud keisrile, tõstsid nad jälle mässu. Linnadega ühines vastupanuks ka Rooma paavst, kes pani ühtlasi keisri kirikuvande alla. Lõplikult lüüa said keisri väed Legnano juures Milaano lähedal. Paavst Aleksander III sobitusel tehti vaherahu. Hiljemini Konstantsis sõlmitud rahulepingu järgi (1183) jäid Lombardia (nii nimetati langobardidest saadik Põhja-Itaaliat) linnad iseseisvaks: nad vabastati kõigist maksudest keisri heaks, nad pidid ainult läbisõidul vastu võtma keisri saatkonda ning andma sellele ülespidamist. Ka paavsti vastu pidi Friedrich I olema „nagu sõnakuulelik poeg“, tema ette põlvili heitma, kuna paavst siis ta vande alt vabastas. Mida Hohenstaufenid ei suutnud teostada Põhja-Itaalias, see õnnestus neil Lõuna-Itaalias. Friedrichi pojalt Heinrichil läks korda naituda Normanni riigi, Neapoli (Napoli) ja Sitsiilia pärija Konstanzeaga (a. 1186); nii pääsesid Hohenstaufenid siiski mõjule Itaalias.

Nüüd hakkasid Hohenstaufenid peamiselt elama oma Itaalia huvidele. Seda asjaolu kasutasid aga saksa vürstid, jälle täiesti iseseisvaks hakates; nii oli Neapol-Sitsiilia omandamisel keisri võimu suhtes pigem negatiivne kui positiivne mõju. Ka põrkasid Itaalias teravalt kokku Hohenstaufenite ja Rooma paavsti huvid.

Paavst Innocentius III. See, mis kättesaadav ei olnud Hohenstaufenitele, nimelt „maailma“ valitsemine, osutus jõukohaseks tolle aja tugevaimale paavstile, **Innoce n t i u s III-le (1198—1216)**. Temast sai Euroopa valitsejate käskija.

„Nagu jumal, maailma looja, taevalaotusse asetas kaks valgust: suurema päeva ja väiksema öö jaoks, — nii on tema ka kiriku taevasse asetanud kaks võimu, millest suurem juhib hingi, nii ütelda päevi, ja väiksem kehi, nii ütelda öid; need on: kiriku võim ja ilmlik võim. Nagu kuu saab oma valguse päikeselt, kellest ta palju väiksem ja jõuetum, nii omandab kuninglik vägevus oma auläike paavsti võimult.“ Nii seletab

Friedrich Barbarossa loss Reini kaldal.

Innocentius III ühes kirjas paavsti ja ilmlikkude valitsejate võimu vahekorda. Paavsti võim pidi olema üle kõige. Gregorius VII oli võidelnud kiriku ja vaimulikkude iseseisvuse eest, Innocentius III võitles kiriku ülemvõimu pärast ja saavutas oma sihi. Tal läks korda välja tingida Saksamaa valitsejalt ilmlikkude võimude täielist loobumist investituurist, tähendab, loobumist ka kiriku ametimärkide ja lääni üleandmisest. Samal ajal suutis ta selgeks teha vürstidele, et paavstil kui keisrite kroonijal ka võimalus peab olema kuninga valimisi mõjustada.

„Õiguse nimel ja vanade kommete kohaselt tunnustame meie vürstide õigust ja võimu valida kuningat, kes tuleb hiljem keisrikskroonimisele... Aga vürstid peavad võtma omaks, et ka meil on õigus kaaluda kuninga kandidaati, keda meil tuleb tõsta keisri ausse, teda salvades, pühitsetes ja kroonides. On seadusepärane ja üldiselt tähele pandud, et kellele kuulub isiku kaalumine, sellele kuulub käte pealepanemine.

Kas peaksime meie olema kohustatud salvima, pühitsema ja kroonima vandealust, ketserit või paganat, kui vürstid on valinud kuningaks seesuguse? See olgu meist kaugel.“

(Innocentius III vastus vürstidele.)

Siiamaani pidasid paavstid end apostel Peetruse järeletuli-jaiks, Innocentius III pidas end Jeesuse asemikuks maa peal. Katoliku kirikut juhtis ta isevalitsejalikult; kõrgemad vaimulikud käisid küll koosolekutel paavsti lossis, lateraanis, kuid ainult seks, et heaks kiita paavsti ettepanekuid.

Innocentius III oli keskaja võimsaim valitseja. Temale vandusid vasallivannet Heinrich VI lesk Konstanze, Neapol-Sitsiilia valitseja, Inglise, Skandinaavia, Aragoonia, Portugali ja Ungari valitsejad. Kõigi teiste ristiusuliste riikide kuningad kuulasid tema sõna. Innocentius III-le allus ajutiselt isegi Konstantinoopoli kirik. Tema mängis tähtsat osa ristisõdades ja tema oli see, kes jagas õnnistust XIII s. alul meie kodumaale tulijatele saksa rüütlitele.

Sellise suure seisukoha võitis Innocentius III peamiselt oma isiku mõjuga. Tema surma järele puhkes jälle äge võitlus Saksamaa valitsejail paavstidega.

Friedrich II ja tema võitlus paavstidega. Friedrich II, Barbarossa pojapoeg (Heinrich VI ja Konstanze poeg), kasvas üles Itaalias ja omas head haridust. Ta oskas peale saksa ja itaalia keele araabia, prantsuse ja ladina keelt. Ta õppis Salerno ülikoolis loodusteadust ja arstiteadust; oli silmapaistvate teaduslike huvidega inimene. Tema kojas liikus igast rahvusest õpetlasi, juute ja araablasigi, sest usuline fanatism polnud temale omane.

„Friedrich II oli hävitaja, ketser, epikuurlane; ta hässitas kogu maailma, Itaalia linnades külvas ta eriti vaenuseemet. Keiser ei sõbrustanud kellelegagi, ta uhkustas isegi, et ta pole kunagi tapnud siga, kelle rasva mitte ise söönud. Friedrich oli alati sõjajalal kirikuga ja tungis kallale sellele, kes teda oli toitnud ja kuulsaks teinud. Ta

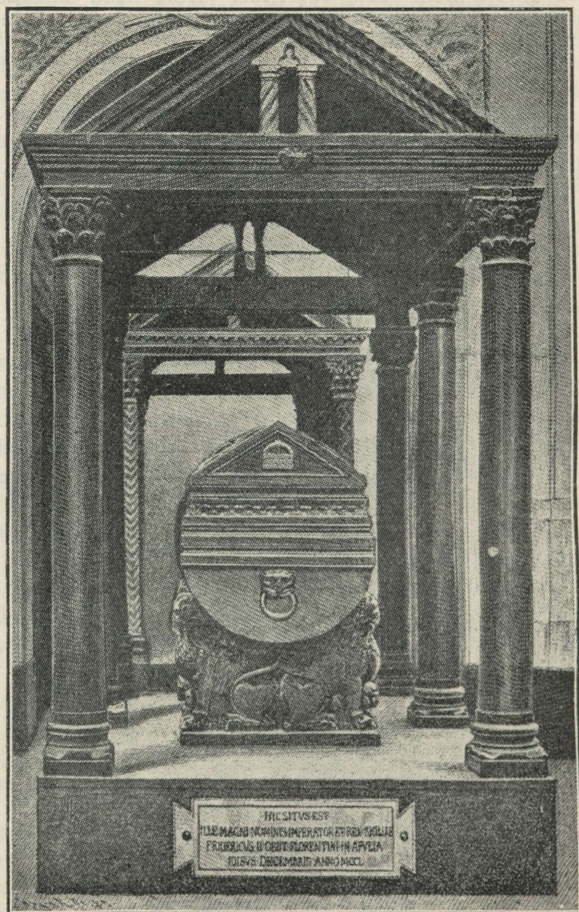
ei uskunud jumalasse. Ta oli kaval, omakasupüüdja, seikleja, tige. Ta oli teguvõimas, ja kui ta end heast küljest tahtis näidata, siis ka viisakas, sõbralik, rõõmus ja püüdja inimene. Ta oskas lugeda, kirjutada, laulda. Ka oskas ta palju keeli. Ta oli hästi kasvanud mees, kuigi ainult keskmise pikkusega. Ma olen teda küllalt näinud ja isegi temast lugu pidanud. Oleks ta olnud hea kristlane, oleks maailma valitsejate peres ainult mõni tema vääriline. Kõik head omadused hävitas ta endas seega, et ta põlgas kirikut.“ Nii iseloomustab Friedrich II-st munk Salimbene, keisri kaasaeglane.

Friedrich II ristsõdijana.

Neapoli kuningaks krooniti Friedrich juba lapsena, kohe peale isa surma; a. 1215 valiti ta Saksamaa valitsejaks. Friedrich II juhtis saksa rahva Püha Rooma riiki Itaaliast; ta oli huvitatud kõige pealt oma võimu maksmapanekust Itaalias. Et saada toetust Lombardia linnadega võitlemiseks, andis Friedrich II saksa vürstidele igas suhtes vabad käed. Saksamaalt saadud abiga läks tal korda sundida alistuma Põhja-Itaalia linnu; ta

nimetas Lombardiassa valitsema oma ametnikud. Neapol-Sitsiilia riigis valitses ta piiramata võimuga; kõik — suurmaapidajad, vaimulikud, linnad — alistusid temale ja ta ametnikele. Friedrich II tegi esimese katse luua Itaalias feodaalriigi asemel

Friedrich II mausoleum.

ametnikkude riiki. Talle maksid makse Lombardia linnad ja Neapol-Sitsiilia riigi alamad. Sissetulekute suurendamiseks tunnistas kuningas tarvilikumate ainete: suhkru, soola, raua jne. müügi riigi monopoliks. Tema Palermo koda oli üks rikkamaid Euroopas. Ta avas Neapolis ülikooli.

Friedrich II püüd oli kogu Itaalia ühendamine üheks riigiks. Juba tundis Rooma paavst Gregorius IX end temast piiratuna, sellepärast algas ta keisriga võitlust paavsti ülemvõimu nimel, meelitades Friedrichist taganema Lombardia linnu. Ka kuulutas ta keisri kirikuvande alla. Gregorius IX suri ise varsti, aga võitlust jätkas väga ägedalt paavst Innocentius IV. Viimane ei organiseerinud ainult sõjariistus vastupanu; ta kirjutas läkitusi iga nelja kaare poole, et igal pool umbusaldust äratada Friedrich II isiku vastu; Saksamaa vürste kutsus see paavst üles loobuma Friedrichist kui ülemvalitsejast ja valima uut keisrit, lubades Neapol-Sitsiilia krooni eest ise muretseda. Itaalia linnad kihutasidki minema keisri ametnikud ja sõjaväed, aga Friedrich II suri siiski Püha Rooma riigi keisrina ja Neapol-Sitsiilia kuningana (a. 1250).

Friedrich II poja nelja-aastase troonilviibimise järele lõppes Hohenstaufenite valitsus saksa rahva Püha Rooma riigis (a. 1264). Hohenstaufenid olid püüdnud tõsta kuningavõimu Saksamaal ja teha Saksamaad vägevaks riigiks, talle Itaalia kaudu ühendust otsides kogu muu maailmaga, kuid lõppresultaadid olid teised. Viimased Hohenstaufenid kaotasid Itaalias igasuguse mõju; Neapoli troon läks paavsti ettepanekul prantsuse hertsogile, Charles d'Anjou'le; Saksamaal endas langes kuninga võim veel rohkem, võimaldades maa täielikku politilist killunemist.

Õigusemõistmine Hohenstaufenite ajal.

(Nagu keskajal igal pool, tarvitati ka Saksamaal kahevõitlust ja tuliproovi süüteo paljastamise abinõuna.)

Kohtunik peab andma kaks tunnistajat igäühele, kes peab võitlema kohtu poolt määratud kahevõitluses. Tunnistajate kohus on valvata, et võitluseks seadusepäraselt varutakse. Nahka ja lõuendisse võib riietuda niipalju kui keegi tahab. Pea ja jalad peavad olema eest paljad ja kätel tohib kanda ainult õhukesi kindaid. Üks paljas mõök olgu käes ja teise, või ka kaks, võib kinnitada vööle, kuidas keegi heaks arvab. Teises käes olgu ümmargune kilp, mille materjaliks tohib olla ainult puu ja nahk, erandiks küür, mis küll peab olema rauast. Ilma käisteta kuub tõmmatakse üle sellise varustise.

Võitluskohale kogunenud rahvahulk hoitakse vaos surmanuhtluse ähvardusel, et keegi ei segaks võitlejaid. Kummalegi võitlejaist annab kohtunik juurde mehe, kes ei tohi võitlust segada. Kui võitluskohal rahu tehtud, kutsugu tunnistajad võitlevad pooled üles oma võitlust õiguse eest sooritama. Kohtunik täitku nende palve. Siis mingu pooled kohtuniku ette ja vandugu üks, et ülekohus on sündinud ja palugu jumalat appi. Kui süüdistatu saab haavata, mõistetagu kohut ta üle; saab ta võidu, peab teine ta lahti laskma kahjutasuga.

Kui vaieldakse kohtuotsuse vastu, tuleb kaebega minna kõrgema kohtuniku ette ja viimaks kuninga ette.

Nüüd kuulatagu, mis karistused on määratud roimade eest: varas tuleb puua. Kui aga vargus sünnib külas päise päeva ajal ja on vähem väärt kui 3 šillingit, võib taluperemees samal päeval kohut mõista süü-

aluse üle ehk võib see end lunastada 3 šillingit makstes. Ta jääb aga ilma aust kui ka seaduse kaitsest. Sama kohus maksab nende kohta, kes võltsivad mõõtu, kaalu või toiduaineid. Kõik mõrtsukad, kõik, kes röövivad atru või veskeid, teotavad kirikuid ja kalmistuid, põletajad tulevad tõmmata rattale. Kes mehe maha lööb või paljaks röövib, sel tuleb pea otsast lüüa. Kes varjab varastatud või röövitud vara või kõnega või teoga aitab röövleid või vargaid, neid karistatakse süü selgekstegemise puhul samuti kui vargaid või röövleid. Kui ristiisku mees või ristiisku naine on uskmatu ja nõidusega tegeleb, tuleb ta ära põle-

Karistused keskajal.

tada puuriidal. — Kes teist vigastab või haavab, sel lüüakse käsi maha. Kui kohtunik ei mõista kohut süüdlase üle, tuleb tema enda üle kohut mõista. — Kui keegi teise maha lööb enda kaitseks ja kohtu ees oma tegu tunnistab, enne kui tema üle kaevatakse, siis ei tule temal pead otsast võtta, vaid ta maksu valuraha sugulastele. — Kuningas on kohtunik kõigi üle. — Mees on oma naise eestkostja, niipea kui naine temaga on laulatatud. Naine on mehe kaaslane ja seisusekaaslane, niipea kui ta mehega on laulatatud. Peale mehe surma on ta vaba mehe seisusest.

(Sachsenspiegel.)

Mecklenburgi maakonnas elas mees, keda kahtlustati mitme elumaja süütamises. Ta eitas seda ja ütles, et ta valmis on oma süütust kinnitama tulist rauda kandes. Ja talle anti kätte tuline raud, mida ta kandis vaikides. Kui ta jõudis surnuaiani, viskas ta käest raua ja see kadus liivasse. Aasta pärast leidis liiva seest selle raua keegi mees ja põletas oma käed. Pealtnägijad olid väga imestunud ja teatasid sündmusest kohtunikule. See tuletas meelde aasta eest olnud majade põletamisloo ja laskis vangistada mehe. Mees tunnistaski üles, et tema majade süütaja olnud, ja ta tõmmati rattale.

(Lüübeki kroonika.)

V osa. Majandusliku elu areng keskajal. 1

1. Linnade tõus.

Käsitöö edenemine Kuulsime, et ka kodumajanduse maks-vuse ajajärgul käsitöö kloostrites ja vürstlikkudes majapida-mistes hästi oli arenenud; kogu saadusi ei tarvitatud kodu ära, osa neist läks vahetuseks. Kaupade vahetust toimetati alul aastalaatadel, mida korraldati iga aasta suuremte kirikute juu-res kirikupühade puhul. Käsitöö edenemisega muutusid aasta-laadad nädalalaatadeks ja need hiljem alaliseks turuks.

Käsitöö edenemist, alates X sajandist, põhjustasid peami-selt kaks asjaolu: rahvaarvu kasvamine Lääne-Euroopas ja ini-meste tarvete tõus. Maapind ei suutnud elatada kõiki: tuli asuda uue energiaga uudismaade loomisele, aga ka uute töö-harude arendamisele ja asukohtade otsimisele võõrsil. Tarvi-tati kõiki neid teid.

Muistsed germaanlased riietusid lihtsalt, kandes enamasti linast särki ja nahast vammust, kuid X s. oli peendunud maitse, eriti rüütlite keskel; sooviti juba ilusamaid riideid, kenamaid jalanõusid, kaunimaid sõjariistu.

Ilusat, nägusat riiet, maitsekaid jalanõusid, kauneid tarbe-riistu võisid valmistada ainult vilunud käed. Käsitööline oli osav, kui ta alati ühel alal töötas, sest praktilised kogemused täiendasid tema oskust. Sellepärast jagasidki käsitöölised, nagu kraasijad, ketrajad, kudujad, värvijad, vanutajad j. t. omavahel tööd. Suurenenud nõudmised võimaldasid käsitöölisele töötama jääda kitsamale alale eluajaks.

Kõige pealt hakkas edenema kaks tööstust: villase riide ja metallasjade (sõjariistad, tarbeasjad) tööstus; esimene Fland-rias ja Põhja-Itaalias, teine Reini ümbruses mineraali-rikkais kohis. Käsitööde edenemine elustas maadevahelist läbikäimist, sest ühed maakonnad muretsesid toormaterjali, teised valmis-tasid ja müüsid oma tooteid. Nii saadeti Inglismaalt, kus roh-kesti kasvatati lambaid, Flandriasse villa ja lõnga, kuna asemele veeti riiet. Flandria saatis ka Lõuna-Saksa- ja Prantsusmaale

riiet, kust talle vastu vahetati viina ja lõuna-puuvilja. Kaupade vahetus sündis alul, nagu öeldud, laatadel, kuid varsti tekkis tarvidus alatise turu järgi, mis tarvitajast ja valmistajast ning kaupmehest kaugel ei oleks.

Linnade tekkimine. Käsitöölistel, kes isekeskis tööd jaotasid, oli tarvis elama asuda üksteise lähedusse. Käsitöölised vajasisid toormaterjali, selle ostukohta, samuti oma saaduste müügikohta; neil oli tarvis elama asuda turu lähedusse. Nii tekkisidki mitmesse kohta alevid, kuhu hulgana elama asusid käsitöölised ja kaupmehed ja kus peeti turgu.

Alev tekkis kas lossi müüride taha või kuninglikkude ja piiskoppide residentside kõrvale, kus kindlam oli asuda, või jälle kirikute ja kloostrite juurde, sest need meelitasid kokku rahvast, tarvitajaid. Asukoha valikul arvestati muidugi ka liiklemisvõimalusi, mispärast alevid enamasti asusid suurte jõgede piirkonnas või mere ääres. Alevi ümber oli maa, mida kasutasid alevi elanikud; nii oli käsitööliline ühtlasi ka põllumees.

Alevi alla, s. o. turu jaoks ja käsitöölistele elamaasumiseks andis maa keegi feodaalisand, kas kuningas, ilmlik vürst, piiskopp või abt. Kirjaliku dokumendiga vabastas ta teoorjusest osa oma inimesi, lubades neil hakata käsitööle ja nõudes neilt feodaalkohustuste asemel rahamaksu. See oli talle endalegi kasulik, sest raha eest võis nüüd turult kõike saada. Ka teist kasu tõi alevi asutamine isandale; selle turg meelitas kohale võõraid kaupmehi, keda ta oma kaitse alla võttis ja selle eest maksu sai.

Alevielanikkude põli oli parem talurahva omast. Nende isik oli vaba, nad olid oma varanduse peremehed ja vabastatud teoorjusest. Nad said eraldi kohtuniku, kes nende endi poolt valitud kaaskodanikkudega kohut mõistis elanikkude üle. Nagu öeldud, nad maksid oma isandale ainult rahamaksu. Alevid said loa ümber alevi raiooni ehitada müüri, muutudes seega kindlustatud kohaks, burgiks. Nii tekkiski linn.

XI sajandil edenesid linnad väga kiirelt. Rooma linnade varemeil leiame juba suurlinnu, nagu Lyon, Pariis, Milaano, Strassburg, London, samuti piiskoppide residentside ümber, nagu Magdeburg, Baasel, Genf. Kuid ka jõgede juures asus tähtsaid linnu, nagu Hamburg, Lüübek, Brügge. Linna elanikke kutsuti kodanikkudeks, burgenses (Saksamaal bürger'id, Prantsusmaal bourgeois), sõnast burg. Nad olid käitumises vabamad, vaadetelt ja kommetelt liberaalsemad. Juba XII sajandil kurtsid Flandria mungad, et linnainimesed olevat upsakad; kuna taluinimesed ise tulevat kloostrisse andeid tooma, kihutanud linnainimesed minema mungad, kui need tulnud kloostri- ja kirikukorjandustega.

Linna elu. Oma kõrge valli, müüri, tornide ja väravatega ning vägevate kirikutega mõjus eemalt linn uhkelt. Linna sise-
mus siiski osutas hoopis teissugust pilti. Seal leidus majade
vabel veel suuremaid põllulappe ja tänavad elavamates linna-
osades olid kitsad, nurklikud ja kasimata. Ei olnud neil sillu-
tist, kõnniteid ega valgustust pimedatel õhtutel. Vihma-aga-
del tekkisid tänavatele loigud, augud ja kraavid täitusid veest,
nõnda et edasijõudmine neil osutus väga vaevaliseks. Puhtu-
sest lugupidavad inimesed kandsid sellepärast tänavail tugevaid
puukingi. Keegi ei mõtelnudki tänavate puhastamisele ega
olnud kellelgi midagi ka selle vastu, et mitmesugused loomad,
sead ja kanad, vabalt seal ümber jooksid ja tänavatele visatud
jäänuste hunnikutel pidutsesid. Haruldastel juhtudel, kui
oodati mõnda kõrget külalist, koristati tänavaid veidi mustu-
sest ja laotati maha õlgi, rohtu või riputati lilli ja ehiti majad
ja ukseesised vaipadega.

Ka majad olid üldiselt näotud, madalad ja ebamugavad. Ei
tuntud korstnaid ega klaasaknaid, ei olnud neis isegi ahju-
sid. Soojust saadi lahtiselt koldelt ja suits otsis endale teed
välja nõndanimetatud „tuulesilma“ läbi laes või aknaavaustest.
Kuna majad olid enamasti puust ja katused kaetud õlé, pilliroo
või sündliga, võttis väga sagedasti tuli võimu, mispärast vara-
kult arenes tuletõrje-kohustus. Suitsu ja ka muidu ebaterve
elamisviisi pärast olid silmahaigused keskajal väga levinud.

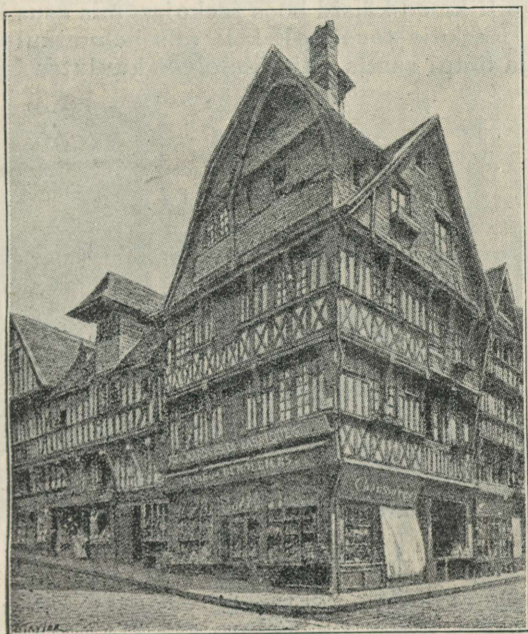
Klaasist aknaid võeti üldiselt tarvitusele alles XV sajandi
ümber. Varemalt aga saadi valgust aknaavauste kaudu, mis
öösiti ja külmemal ajal kaeti luukidega. Suitsu ja puuduliku
kütte pärast polnud elu seesugustes majades kuigi mugav.
Mööbliteks olid kastid ja pingid, viimaseid tarvitati sageli ka
magamisasemeteks. Õhtuti andis valgust peerg või taht ras-
vaga täidetud potis. Seesugust „lampi“ tuli enne süütamist
soojendada. Rasva- või vahaküünlad olid alles väga kallid as-
jad ja õli tarvitati ainult kirikutes.

Kõige halvem oli lugu puhtuse poolest. Mustuseaugud
kaevati otsekohe eluruumide alla, isegi kõige uhkemates ehi-
tistes, nagu näitab sündmus 1183. aastast. Saksa keiser Fried-
rich I kutsus Erfurti kokku riigipäeva, mis puhul kõrged küla-
lised tema lossi kogunesid. Järsku murdusid palgid uhke saali
põranda all ja kogu hiilgav seltskond langes mustusauku.

Riietuseks tarvitas harilik kodanik jämedat villast ja linast.
Kalev oli kallis, samuti ka peenem lõuend ja karusnahad. Siiski
tarvitati karusnahku väga rohkesti ja nad olid nõutavaks kau-
baks. Rohke nahatarvitamise tõttu tõusis köösneri käsitöö juba
varakult kõrgele järjele ja tõi head tulu. Särki kandsid vahest
kõige suursugusemad, sedagi mitte alati. Püksid koosnesid

kahest osast, ülemisest lühemast ja alumisest, sukataoliselt kitsast. Nad valmistati nahast või lõuendist.

Vähenõudlikud, nagu riietus ja elamud, oldi ka toidu suhtes. Peale väga lahja õlle joodi veini, mis oli õige hapu, ja mõdu, vanast ajast harrastatud meejooki. Toitudest seisis aukohal juust, kuna võid tunti ja söödi vaid kõrgemates ringkondades. Jämeda leiva kõrvasena tarvitati rohkesti liha, ja kalade küllus jõgedes ning järvedes lubas ka nende kasutamist. Pea-

Maja keskaegses linnas.

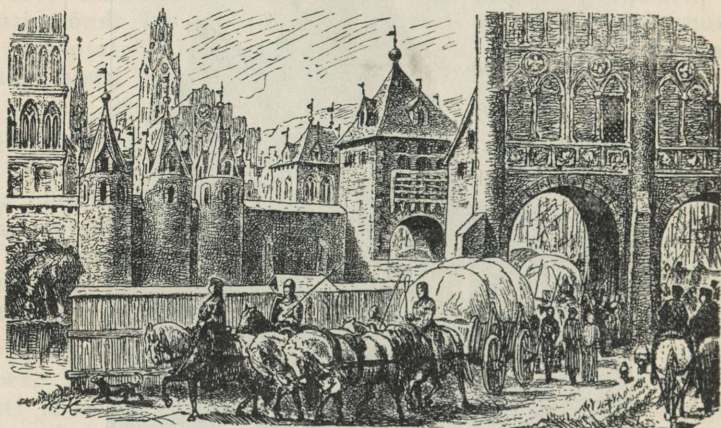
söömaaega peeti pärast lõunat, sööginõudeks olid lihtsad puu- või saviriistad. Kahvleid ei tuntud. Õhtuti mindi puhkama juba vara, pimedat tulekuga, selle-est aga tõusti juba koidikul.

Kuigi niisugune elu praegusega võrreldes tundub vaevalisena, ei tohi siiski unustada, et see tähendas suurt edu eelkäivaga võrreldes. Linnaelu tõi esile hoopis teissuguse, viljakama tööjaotuse inimeste hulgas, pani liikvele kapitalid, kindlustas üksikisikule suurema vabaduse, koondades inimesi ühiste huvide ümber, kutsus esile asutisi, mis ühisel jõul taotlesid üldisi eesmärke ja omakord inimestelt nõudsid oma üksikuvide piiramist üldsuse heaks. Linnade tõttu arenes liiklemine.

tõusid rikkus ja haridus, kutseoskus, tekkisid uued seltskonnakihid, pandi alus ilmlikule teadusele, kunstile. Linnakodanikud võitsid endale juba varakult ühesugused õigused, seega pääses linnade mõjul võidule ka uus õiguslik alus inimeste kooselus.

Linna valitsemine. Linna tähtsaim ametnik oli linnapea (Saksamaal — Bürgermeister); tema valitses ühes linna nõukoguga linna. Linnapea amet nagu teisedki tähtsamad linna ametid ja nõunikude kohad olid rikkamate kodanikkude käes.

Nõukogu liikmed käisid koos raekojas, mis asus keset linna, turu ääres. Raekoja tornis oli kell, mis hommikul kutsus inimesi tööle ja õhtul saatis puhkusele või kuulutas linnakodani-

Lüübeki linnavärv.

kele lähenevat hädaohtu, kui vahid tornist märkasid eemalt tulevat vaenlast. Keset linna, turu ääres, asus ka linnakoguduse kirik ja rida suuri ehitisi, enamjaolt määratud kaupade vahetamiseks.

Keskaegse linna keskpunktiks oli turg, kus toimus kogu linnaelanikkude läbikäimine. Seal asusid kauplused, lauad, letid ja turumajad, kus võõrsilt tulnud kaupmehed ja kohalikud käsitöölised ning ümbruskonna talupojad oma saadusi pakkusid. Seal kohtusid linnakodanikud maainimestega ja kaugelt maalt kaupmeestega. Keskaegsed linnad ei olnud küll mitte suured, ei olnud suuremateski linnades palju üle 10 000 elaniku, kuid turul sünnitas rahvahulk õige palju kära ja elust; turu elu oli tarvis reguleerida.

Linnal oli kindel turupäev. Turupäeval lehvis raekoja tornis punane lipp; seni kui lehvis lipp, maksis turuõigus. Lipu kadumine raekojal või kellalöömine kuulutas turuaja lõppu.

Suurt segadust sünnitasid turul mitmesugused rahad, oli ju igal feodaalisandal õigus lüüa raha. Turul tuli raha alata kaaluda, et määrata kindlaks ta väärtus. Ühtlasi tuli valvata kaalude ja mõõtude järgi. Sellepärast pidid turuelu reguleerima linnavalitsuse poolt maksma pandud kindlad turumääru- sed. Kõik, kes rikkusid rahu ja ei tunnustanud turumääru- si, langesid karistuse alla: neilt kas nõuti rahatrahvi või neid hä- bistati häbiposti sidumisega.

Keskaegsed käsitöölised.

Linna väravas oli turupäeval peatus ja tung, sest iga van- ker, mis tahtis sisse sõita, vaadati hoolega läbi väravavahtide poolt. Vööri omanik pidi maksma väravatolli ja andma küm- nist saadustest, ainult väga vajalikke toiduaineid ja mõningaid tooraineid töökodadele lubati sisse vedada vabalt. Maaini- meste kärudele järgnesid suured veovankrid, kus kaubad olid kaetud presendiga; nendes peitus väärtuslik kaup, kaugelt maalt veetud vara; sõjariistus ratsanikud saatsid seda killa- vööri. Rong liikus mööda tänavaid linna kaalukojani, kus vöö- ramaa kaubad kaaluti, tolliti ja tollimaks sisse nõuti.

Linnavalitsus korraldas ka käsitöölise elu. Need võisid töötada ainult ametiühingute ehk tsunftide töökodades. Tsunf-

tiks ühinesid ainult ühe ameti pidajad, näiteks rätsepad, kingsepad, puusepad, müüri- ja puusepad jne. Tsunfti juhtis tsunfti vanem, tsunfti kui organisatsiooni liikmeiks olid meistrid, kes tsunfti astudes pidid sooritama vanemate meistrite ees meistrieksami. Meistrite juhatusel töötasid tsunftide töökodades sellid ja õpipoisid; õpipoiss sai selliks, kui tal oli küllalt oskust oma töös. Sellid said kõik ühesuguse tasu, meister kui juhataja suurema tasu, õpipoisid ei mingisugust. Tsunftide tegevuse järele valvasid linna ametnikud, sest oli kindlaks määratud, kui palju ühe tsunfti töökojad võisid osta toormaterjali ja kui palju saata valmiskaupa turule, kus igal tsunftil oli oma müügikoht. Linnavalitsuse kohus oli hoolitseda, et võistluse tagajärjel ei langeks mõni tsunft. Käsitöölised olid linna vastu oma kohustused, mis tsunftide järgi kindlaks määrati. Nii pidid nad linna jaoks valmistama relvi või toimetama mõnda muud oma ametile vastavat tööd või kandma rahalisi kohustusi.

Õpipoisi elust.

(Johannes Butzbach'i reisiraamatust.)

„Mind pandi tubli meistri juurde. See pidi püüdma kahe aasta jooksul mulle selgeks õpetada oma oskused, ja isa lubas temale tasuks 6 kuld- ja 20 künart kalevit, millest ta osa kohe juba kaasagi tõi. Vaevalt suudaksin ma paksus raamatus kirjeldada, mis ma oma kaheaastase õpiaja jooksul pidin läbi tegema meistri juures, kõnelemata käsitöö enda raskustest. Ebainimlik oli öövalve, mis noore inimese kehaliselt täiesti laostab, sest pidin tööd tegema hommiku kella 3-est või 4-ast kuni õhtu 9—10-neni, mõnikord 11—12-neni, eriti aga suuremate pühade ajal, kuni hommikumessini, vahet pidamata. Kuidas mind piinati veekandmisega, majapäevade pidamisega, tulekohendamisega, igasuguste jooksidega mööda linna ja väljapoole igasuguste ülesannete täitmisel. Pühapäevased päevad kulusid võlgade kokkuajamisega; mis mulle aga eriti oli vastumeelne — pidin kirikulühtritelt varastama vaha töökoja tarvis. Meistri, meistriproua ja teenijate käest sain käremaid, sõnu ja vahetevahel veel käremaid hoope; kannatasin külma ja kuuma, nälga ja janu äärmuseni ja muud viletsust. Nälg oli sagedasti nii kibe, et poleks mitte ma kuulnud emakeelt ja kodulinna teadnud ainult nelja miili läheduses, ma oleksin end võinud mõelda kuski kaugel viletsuste maal.“

Vastuvõtt meistrina tsunfti.

Jälle koguti kokku lahtise laeka ette. Kuuskümmend viis kaheksakümnest meistrit, arvukas kogu, ilmus kohale austusest nõunik Schwarzmanni vastu, kellele seati aukoht juhataja lauas. Laua ümber, millele oli välja laotatud meistritöö, tõukles peadnoogutav või peadraputav tsunftikaaslaste salk, ja iga tükk käis käest kätte, kuni ülemmeistri kell jalule seadis korra ja rahu. Laeka taga, pealaua ääres istus kolm tsunftimeistrit ja tsunftikirjutaja ametimantlites. Siis tõusis tsunftivanem ja lausus:

„Teie loal, osavad meistrid auväärt rätsepa tsunftist, jumal andku teile head õnne!“

„Tänane, jumalale austus!“ vastas koor.

„Teie loal, ma kõnelen,“ jätkas tsunftivanem. „Albrecht Ludvig Berblinger, maailmakuulsa Ulmi linna kodanik ja ausate vanemate aus laps, kes siin auväärt meistri Bockelhardti juures on olnud õpi-

laseks, käsitöö kombe kohaselt oma aja ka rännanud, oma krossi maksnud ja meistritöö valmistanud, ka esimesel korral tagasi lükatud, nagu nõuab meie käsitöö komme, astub siia avatud laeka ette teist korda; ja kuna nimetatud Berblinger vastab tingimustele, mis maksvad korraliku selli kohta, siis küsin ma teilt, auväärt meistrid, kõik kokku, kas võtame oma hulka selle selli?“

Ühehäälnelne „ja“ kostis vastuseks, mispeale Berblinger laua ette astus ja sügavalt kummardus. Vanem aga algas uuesti:

„Mina, maailmakuulsa Ulmi linna auväärt rätsepsatsunfti ülemmeister, tervitan teid siin, Albrecht Ludvig Berblinger, olge teretunud jumala nimel. Kuna te oma osavust meistritöö näol olete tõestanud, ka kellelgi midagi pole ette tuua teie vastu kas sünni või ka muiduse elu kohta, siis tahan oma juhtiva ameti volitusel, mis minule usaldatud meie maailmakuulsa Ulmi linna väikse ja suure nõukogu poolt jumala isa, poja ja püha vaimu nimel, teid kuulutada meistriks. Pidage korralikult oma ametit meie auväärt tsunfti auks ja linna kasuks. Ärge tehke midagi ega jätke tegemata muud, kui mis nõuab meie käsitöö komme isade ajast. Önnistagu kogu meie toimingut kolmainus jumal. Amen.“

Nende sõnadega ta ulatas Berblingerile käe üle laeka. Sedasama tegi kaks meistrit, kellest eriti Bockelhardt näis sügavalt liigutatud. Ta ei tahtnud lahti lastagi oma endise õpilase kätt. Sest all ettevalmistatava pidusöögi ootel oli ta joonud juba veidi enam kui ta jõudis kanda. Siis tulid kõik teised meistrid tervitama uut kaaslast ja igäüks lisas tervitusele juurde oma soovikese tõe või nalja näol, kuidas keegi oskas. Enamasti aga anti nendes märku, et uuel meistril aeg on endale valida abikaasa. Siis suleti laegas, kusjuures aga osa meistreist juba minema oli hiilinud, endale kindlustama head kohakest päeva krooniva pidusöögi laua taga.

Talurahva vabanemise algus. Käsitööliseks hakates parandas osa talupoegi oma elujärge, sest neist tekkis vaba linnakodanikkude kiht. Veel kaudselt mõjus linnade tekkimine parandavalt talurahva seisukorrasse. Mõisnikud asusid mõisadest linna, andsid mõisamaa käest ja nõudsid oma talupoegadelt ainult raharenti. Üldse oli mõisnikkudel kasulikum võtta talupoegadelt endiste feodaalkohustuste asemel rahamaksu, sest raha eest võis saada linnas kõike. Ka talupidajale oli see parem; ta sai vabamaks oma majapidamises, ta võis isegi minna, kuhu tahtis, kui leidis endale asemiku.

Suurtes mõisades oli veel palju söödiksjäetud maid, aga nõudmised vilja järele linna turul kihutasid mõisnikke neid harima. Sellele raskele tööle asusid talupojad ainult vabadel tingimustel; esimestel aastatel ei kandnud nad mingisuguseid kohustusi, hiljemini hakkasid nad maksma renti, aga jäid vabaks. Nii pani Lääne-Euroopas linnade tekkimine aluse talurahva vabanemisele. Linn ise oli vabaduse kaitsja. Kui põgenenud talupoeg end linnas varjata oli jõudnud aasta ja ühe päeva, siis jäigi ta vabaks. Saksamaal kõneldi: „Linna õhk teeb vabaks.“ Ainult kogu talurahva vabanemine võttis palju aega ja kestis Lääne-Euroopas mitu sajandit.

Linnade püüded iseseisvusele. Veel rohkem kui XI sajandil edenes käsitöö ja kaubandus XII ja XIII s.; ühtlasi tõusis ka linlaste iseteadvus. Nad tahtsid end vabastada feodaalisandate võimu alt, et olla iseseisvad ja vabaneda rahalistest kohustustest. Eriti olid sellest huvitatud kaupmehed. Tõepoolest ei olnud neil isandaist mingisugust kasu, sest puudus riiklik kaitse. Oma pikkadel kaubareisidel pidid nad ise oma vara kaitsma kallaletungide eest. Ühiselt oli seda teha kergem; sellepärast astusid kaupmehed ühinguisse ehk gildidesse. Gildi asju juhatas vanem ja ühingu nõukogu; tähtsamaid küsimusi otsustati liikmete üldkoosolekul. Iga liige pidi kandma ühiselt määratud kohustusi ja maksma gildikassa maksu.

Rikkad kaupmehed olid need, kes linna kodanikke mäsule kihutasid vürstide ja piiskoppide vastu. Kuid iseseisvaks said XIII s. ainult tugevamad linnad: ühed sundisid isandaid järele andma sõjariistadega, teised otsid end vabaks; viimasel juhul andis feodaalisand linnale dokumendi, millega ta kinnitas linnakodanikkudele vabaduse ja iseseisvuse. Juhtus ka, et kuningas linnale iseseisvuse kinkis seks, et saada linnalt toetust feodaalisandate vastu.

Tolle aja rikkamad ja tugevamad linnad asusid Põhja-Itaalias, need olid n. n. Lombardia linnad. Nad olid pärit Rooma ajast, ka kirjul rahvaste rändamiste ajal ei lõpetanud nad päriselt oma olemasolu. Nad pidasid kaubanduslikku läbikäimist Idamaaga ja varustasid Lääne-Euroopa turge Idamaa saadustega ning oma toodetega. Neist linnadest olid tähtsamad meile juba tuttavad Veneetsia, Genua, Piisa ja Milaano. Need linnad olid juba XII s. nii tugevad, et suutsid vastu panna isegi keiser Friedrich Barbarossa'le, nagu veendusime eelmises peatükis. Linna valitsemist juhtisid Lombardia linnades linnapead, keda hüüti siin konsuliteks, ja linnanõukogud. Osa linnades kuulus linnavalitsuse ja ametnikkude valimine ainult rikkamatele, osa linnades käisid kõik kodanikud rahvakoosolekul neid ülesandeid sooritamas.

Ühendust idamaaga pidasid Lombardia linnad mere kaudu, Lääne- ja Kesk-Euroopaga maanteed kaudu üle Alpide, millest olid tähtsamad: 1) maantee Veneetsiast Veroonna, Innsbrucki, Augsburgi, Nürnbergi kaudu Saksamaale ja slaavlaste juurde; 2) maantee Milaanost mööda Bodeni järve, Baseli ja Kölni, Bremeni ja Lüübecki või edasi mere kaudu Inglismaale; 3) maantee Genuast — mööda Milaanost, üle püha Bernhardi, läbi Kölni Champagne'i ja Flandriasse.

2. Ristisõjad.

- 1095. a. — Kirikukogu Clermont'is.
- 1096—1291 — Ristisõjad.
- 1099. a. — Jeruusalemma vallutamine.
- 1187. a. — Jeruusalemm langeb tagasi muhameedlaste kätte.
- 1204—1261 — Ladina riik.
- 1228. a. — Teutooni-ordu asub Balti mere kallastele.
- 1389. a. — Kossova lahing.
- 1402. a. — Angoora lahing.
- 1444. a. — Varna lahing.
- 1453. a. — Konstantinoopoli langus.

Ristisõdade põhjused. Rahva arvu tõus Lääne-Euroopas kihutas inimesi ka välja rändama. XI s. keskel võitsid normanni rüütlid Inglismaa, Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia; sama sajandi lõpul algas eurooplaste Idamaale rändamine, algasid kuulsad ristisõjad (1096).

Jeesuse haud.

Araablaste võimulepääsemisega idas oli sattunud ristiusuliste püha linn Jeruusalemm muhameedlaste kätte. Kuid araablased ei teinud takistusi ristiusulisile palverändajaile käia kummardamas pühal haul ja palvetamas kohtades, mis olid neile pühad Palestiinas. Aga asjaolu muutus, kui XI sajandi keskel Süüria ja Palestiina sattusid türklaste kätte.

Türklased olid ka muhamedi usku ja nad ei sallinud teiseusulisi. Nad kas hävitasid ristiusuliste kirikud või muutsid neid mošeedeks. Euroopa palverändajaile tegid nad takistusi ning nõudsid neilt pühadesse paikadesse laskmise eest tasu. Ikka rohkem ja rohkem kogunes kibedust ristiusuliste hinge. Pühamaale rändamist peeti keskajal väga tähtsaks; seasel palvetamisel arvati olevat isesugune mõju. Sellepärast ühineti nüüd hulga kaupa ja mindi sõjariistus teele. Seesuguste palverändamiste aegu tekkis mõte ära võita uskmataute käest, nagu hüüti muhameedlasi, Pühamaa ja vabastada Jeesuse haud. Selle püha sooviga ühinesid ilmlikud soovid: maata rüütlid otsisid maid, üldse ihkasid rüütlid seiklusi, pärisorjusest tüdinunud talupojad vabadust ja linnakodanikud kaubaturge.

Juba Gregorius VII oli kavatsenud ristisõtta minna, kuid võitlus Heinrich IV-ga ei andnud talle mahti. Tema järeletulija paavstitoolil, Urbanus II, oli see, kes alustas ristisõjad. Kui a. 1095 Bütsantsi keiser Alexios Komnenos palus abi paavstilt türklaste vastu, siis kutsus Urbanus II Clermont'i (Lõuna-Prantsusmaal) kokku vaimulikke ja vürste, sinna kogunes ka palju rahvast, ning kutsus kõiki üles uskmataute vastu ristisõtta minema. Paavst ütles:

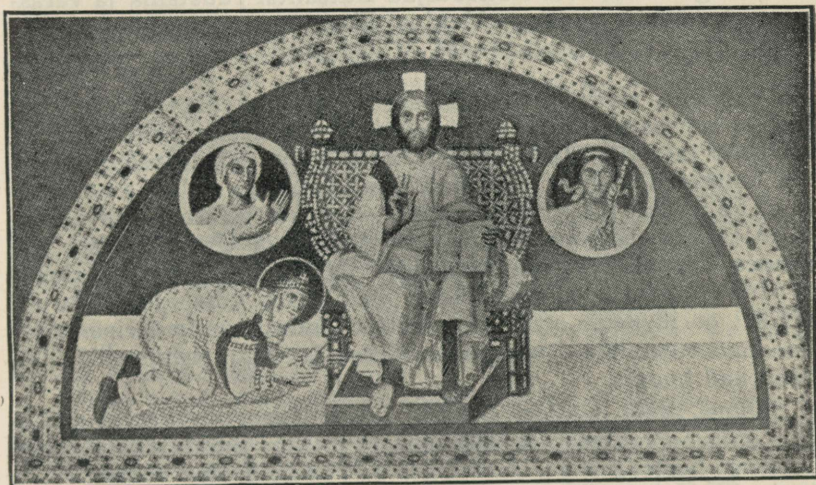
„Ristirahvas on alandatud ja kannatab; pühis paigus tapetakse preestraid, Lunastaja puhkepaik on uskmataute käes. Seepärast üles, mu armsad, varustagem sõjariistadega! Igaüks pangu võõle oma mõök, sest parem on surra võitluses kui kannatada kauemini seda alandust. Halastaja jumala ja apostlite Peetruse ja Pauluse nimel kuulutan kõigile, kes haaravad relvad uskmataute vastu, täielikku pattude andeksandi, ja neile, kes langevad pühas võitluses, igavest elu, võtan ka iga Issanda eest võitleja kui kiriku tõelise poja oma erilise kaitse alla, et keegi ei tohi kahju teha talle ei kehaliselt ega vaimselt.“

Suur oli paavsti sõnade mõju; sealsamas võtsid paljud ristimärgi õlale, mis tähendas nõusolekut ristisõtta minekuks. Sai alguse liikumine, mille sihiks oli Pühamaa vabastamine. „Lahkusid abikaasad abikaasadest, vanemad lastest, lapsed vanematest; ükski armastusside ei suutnud peatada vaimustust. Lahkusid mungad kloostritest, patukahetsejad oma kongidest. Ükski seisus, ükski vanus ei tahtnud jääda pealtvaatajaks selles ettevõttes,“ kinnitab kaasaeglane.

Bütsants ristisõdade alul. Kui XI s. viimastel aastatel ristisõdade tõttu kokku puutusid Läänemaa ja Bütsants, ilmes võrratu vahe nende kahe ilma vahel. Siis kui saabusid Bütsantsi linna Lääne-Euroopa korratud ristisõdijate salgad, oli see maailma huvitavamaid linnu. Tema turg oli kõigi ilmajagude kaupade vahetuskohaks. Siia olid saatnud oma rikkalikke saadusi araablased lõunast, venelased ja normannid põhjast. Bütsantsi käsitöölised valmistasid kõike, mis tol ajal saadaval oli ehteist ja peenemalt välja töötatud tarbeasjust.

Sellega meelitas Bütsantsi turg ostjaid kaugeltki: Lombardia kaupmehed olid siin alalised ülesostjad. Võõrastelt kaupmeestelt nõudis Bütsantsi valitsus tollimaksu, mis andis head sissetulekut riigile. Bütsantsi rahad, bütsantiinid, olid laialt tarvitusel.

Kuigi XI s., ühenduses Araabia riigi langusega, vähenevad araablaste kaubasaadused Bütsantsi turul, ja kui umbes samal ajal stepi elanikud poolovtsid venelastele kinni panid kaubatee Bütsantsi, üllatas Lääne-Euroopa ristsõdijaid siiski Bütsantsi rikkus. Tema tänavail liikusid inimesed nii uhkelt rietatud, et igale väljasttulnule paistis, nagu oleksid nad

Mosaikmaal Sofia kirikus: keiser põlvitab troonilistuva Kristuse ees.

kõik „keisri lapsed“. Tema väljakuid ehtisid antiikaja kunstitooted; uhked paleed kõnelesid jõukusest ja bütsantslaste oskustest ehituskunstis. Suurkuplitega kirikuis (bütsantsi stiil) üllatasid vaatajaid mosaiikmaalid, mis kokku seatud värvilisest väikseist kivist ja klaasest, oma kauni kokkukõla ja loomuliku ilmega. Kirikuist olid mõned nii suured, et nad paistsid „linnadena linnas“. Reisijad, läänest tulnud ristsõdijad, kes kirjutanud mälestused, ei jõua küllalt imestust jagada sellele linnale. Nad nimetavad Bütsantsi esimeseks linnaks, mille rikkustega ei suuda võistelda ükski teine.

Bütsantsi paremas seltskonnas tunti ka huvi kirjanduse ja teaduse vastu. Koguti käsikirju, kirjutati ära, uuriti ja selletati neid. Bütsantsis oli ülikool, kus õpetati vanaaja kirjandust ja õigusteadust. Juba varemalt kuulsime, et bütsants-

lased tundsid suurt huvi usuküsimuste vastu. Neil oli ka palju ajalookirjutajaid, mõned isegi valitsevast soost (Anna Komnenos j. t.). Kirjutati ajaraamatuid, kuhu iga aasta kohta üles tähendati tähtsamad sündmused. Kirjutati ka eritöid üksikute küsimuste üle, nagu erakondade võistlustest, õue elust, üksikuist valitsejaist jne. Mitmed nende ajalookirjutajad on tähele pannud ka naaberrahvaste elu; nii toovad nad huvitavaid teateid araablastest, armeenlastest, grusiinlastest, aga eriti palju kirjutavad nad slaavlastest.

Uhkete bütsantslaste kõrval olid isegi Lääne-Euroopa hertsogid inimesekesed, kellesse bütsantslased suhtusid suure umbusaldusega. Kui veel ristasõdijad Bütsantsi rüüstama ja varastama hakkasid, uppus Alexios Komnenos „murede merre“ (tema tütre Anna Komnenose ütluse järgi).

Esimene ristasõda. 1096. aasta kevadel algaski see iseläraline rahvaste Idamaale rändamine, mis kestis vaheaegadega ligi kaks sajandit (1096—1291). Esimestena läksid teele kehvedamad inimesed; nende juhatajateks olid Amiens'i Peeter ja Walter Vaene (Habenichts). Kuid tarvilikud ettevalmistused teekonnaks puudusid neil; Saksa- ja Ungarimaast läbi minnes olid nende toidutagavarad juba otsas ja nad andusid röövimisele, äratades seega kõigi elanikkude viha. Juba Euroopas sai palju neist otsa; Bütsantsi jõudes saatis keiser Alexios nad ruttu üle Bosporuse; Nikea lahingus hävitasid türklased nad hoopis.

Sama aasta sügisel läksid Lääne-Euroopast teele rüütlid. Põhja-Prantsuse ja Saksamaa rüütlite juhatajaks hakkas Lotringi hertsog Bouillon'i Gottfried oma venna Balduiniga; see ristasõjavägi läks ka Saksamaa ja Ungari kaudu. Lõuna-Prantsusmaa ja Lõuna-Itaalia ning Sitsiilia rüütlid, kellega ühinesid Põhja-Itaalia linnakodanikud, läksid merd mööda Balkani poolsaarele ja nende juhatajaks olid Toulouse'i krahv Raimund ning Tarent'i hertsog Boëmund. Bütsantsis tekitas lääne-eurooplaste tulek palju segadust, ja keiser Alexios märkas neis pahemat vaenlast kui türklased ning püüdis neist võimalikult pea lahti saada, neid edasi saates laevadega Aasiasse. Väike-Aasias aitasid ristasõdijad bütsantslastel tagasi võita Nikea ja läksid siis iseseisvalt Süüriasse. Seal lahkus osa ristasõdijaist Balduini juhatusel ja võitis Edessa linna ümbrusega ära ning asutas sinna esimese ristasõdijate vürstiriigi (1097).

Teised ristasõdijad kannatasid edasi minnes vee ja toidu puudust; Antiookia ette jõudnud, suutsid nad alles poolteise-aastase piiramise järele alla heita selle linna, ja Boëmund sai teise ristiusulistest Idas rajatud Antiookia riigi valitsejaks (1098). Antiookiasse väikest kaitseväge jättes tõtati edasi J e -

ruusalemma poole. Bütsantsis olnud ristisõjavägi üle 400 000 inimese suur, kuid Jeruusalemma piirama jõudis umbes 20 000 meheline vägi. Neljakümne-päevase piiramise järele tungiti linna (1099), kus ristiusulised korraldasid metsiku verevalamise.

Jeruusalemma vallutamine.

Piiramismasinad, kastellid, olid neljanurgelised tornid; nende linna vastu asetatud külg oli kahekordse seinaga, mille välimist külge tarvitati sillaks, seda sissetungimise ajal alla lastes linna müürini, kuna teine sein samal ajal kastelli kaitses. Kastelliga ise müüri ligidale ei saadud, sest suur sügav kraav piiras müüri. Ka viskemasinatega ei jõutud lõhkuda müüre, sest linnakodanikud olid riputanud müüridele heinte ja õlgedega täidetud kotte; ka köisi, vaipu ja palke olid nad kinnitanud müüridele, et teha kahjutuks nende pehmuse ja painduvuse tõttu müüridele visatud kivide põrked... Vaenlased tarvitasid ka ise masinaid, neid oli neil isegi suuremal arvul kui meil; neist nooli lastes ja kive visates püüdsid nad taganema sundida meid. Sel teel panid nad vahvalt vastu. Nad pildusid üksteise võidu meie masinatele veel tuld ja laenguid, mis sisaldasid väävlit, tõrva, vaiku, õli ja muud säärast, mis lähenedes tulele süttis ja põletas. Meie omad aga jõudsid küllaldaselt kallata vett masinatele ja sel teel kõrvaldada hädaohu...

Juba olid purustatud eelmüürid, kraav täidetud allalangenud palikide ja muu kraamiga... Kastellis viibijad viskasid siis hertsogi käsul polstritesse ja õlekottidesse tule; tuule mõjul süttisid need ja tossavad suitsujoad veeresid linna. Kui suits ikka tugevamaks paisus, ei saanud müürikaitsjad enam suud ega silmi avada; ehmunud ja suitsust uimased, loobusid nad müüri kaitsemisest. Hertsogi käsul kindlustati nüüd palkide abil silda. Kui see küllalt tugev oli, läksid meie omad, hertsog Gottfried eesotsas, linna.

Algas hirmus verevalamine. Õudne oli vaadata tapetute hulki ja igale poole laialipaisatud inimeste lihatükke ning verega plekitud maad, kuid kohutavat pilti ei pakkunud üksi vaenlaste purustatud surnukehad. Jälestuse ajasid igapäevale peale ka jalatallast pealaeni verest nõretavad võitjad. Üksi püha kiriku juures oli vaenlasi langenud 10 000, peale selle polnud väike nende arv, kes linnas siin ja seal puruksraiuvalt tänavaid ja väljakuid täitsid. Õnnetuid, kes kitsastes tänavates peljupaika otsisid, aeti kui elajaid lagedale ja surmati.

Mõned salgad tungisid majadesse, viisid välja perekonnapead ühes naiste, laste ja kogu teenijaskonnaga, ning pistsid nad mõõgaga läbi või tõukasid tagurpidi alla kõrgetelt kohtadelt, nii et nad murtud liikmetega all surma leidsid. Maja aga, kuhu keegi oli sisse tunginud, võttis ta kogu varandusega endale... Maja uksele löi ta kilbi või mõne teise sõjariista, mis pidi märgiks olema oma inimestele, siin mitte peatuda, sest koht on juba omandatud.

Oli linnas lõpuks kord seatud jalule, siis panid võitjad sõjariistad maha, pesid puhtaks käed, riietusid puhtalt ja hakkasid alandliku meele ning purustatud südamega, ohates ja nuttes paljajalu ringi käima pühis paigus, mida Lunastaja ise pühitsenud ning õnnistanud, ja suudlema neid kohti. Jeesuse kannatuste ja ülestõusmise kiriku juures läksid vaimulikud ja usklik rahvas riste ning pühi jäänuseid kandes vastu vürstidele ning juhtisid neid hümnide ja pühade lauludega kirikusse. Igal pool pisarad, igal pool ohked, kuid mitte sellised, mida kurbus või hirm esile manab, vaid seesugused, mida inimese püha vagadus ja suur sise-mine rõõm ohvriks suudab tuua jumalale. Täis püha härdust andutakse alandamisele ja isegi heateole. Nii tunnustavad mõned oma patud ja

lubavad enam mitte kunagi patustada. Teised jälle kingivad kergemeelse suurustamisega oma varandused vanakestele ja teistele abitarvitajatele, kusjuures neile endile küllalt sellest, et jumal neile võimaldas üle elada nii tähtsa päeva. Veel teised käisid kõverdatud ning paljastatud põlvedega, nuuksudes ning ohates mööda pühi paiku ja niisutasid kõike oma pisaratega. Üldse on raske kirjeldada sõnadega seda uskliku rahva ääretut püha vagadust, mis Jeruusalemma vallutamise puhul kõiki usklikke valdas.

(Anonüümne autor, kaasaeglane.)

Ristusuliste riigid ja vaimulikud ordud. Türklastelt ärvõetud maadest tekkis neli iseseisvat osa: Edessa, Antiookia, Tripolise ja Jeruusalemma riigid, ja neis kõigis hakkas maksma feodaalkord. Jeruusalemm ümbrusega moodustas kuningriigi ja selle esimeseks valitsejaks sai Bouillon'i hertsog Gottfried, kes isiklikult kuningakrooni vastu ei võtnud, vaid „püha haua kaitsja“ nimega leppis. Tema järeletulijana kroonis end ta vend Balduin Jeruusalemma kuningaks. Kuningriik jaotati neljaks suureks osaks ja need hulga vähemaiks, mis rüütelitele laenati lääni alusel. Töötegijaiks olid maa päriselanikud, enamasti kreeka õigeusulised, kelle seisukord kujunes Lääne-Euroopa talupoegade seisukorra sarnaseks. Jeruusalemmas oli kuninga võim veel rohkem kitsendatud kui läänemaades; seenioride koosolek määras oma otsustega (*assises*) kuninga ja laenuisandate vahekorra ning ka viimaste vahekorra isekeskis.

Itaalia linnakodanikud, kes ühes olid tulnud rüütlitega ristisõtta, omandasid Süüria linnades terved linnajaod ja avasid nendes endile kaubaärid. Eurooplastele õnnelikult lõppenud ristisõda ei kindlustanud ometi nende olemist Idas, türklased ümberringi ootasid ainult parajat silmapilku, millal tagasi võita kaotatud maad. Küll rändas Euroopast Idasse uusi inimesi juurde, iseäranis linnadesse, kuid siiski ei olnud eurooplaste Pühamaa kaitsevõim kuigi suur. Läänes tehti isegi kihutustööd uue ristisõja jaoks, aga vaimustus ei olnud endine, sest esimese sõja ohvrid olid olnud suured.

Pühamaa kaitseks asutati Palestiinas vaimulikud rüütliordud. Itaalia rüütliid asutasid **Johanniidide-ordu** (see kandis oma esimese patroni nime), prantsuse rüütliid **Templiordu** (seda nimetati sellepärast nii, et ta peahoone Salomoni templi ligidal asus) ja saksa rüütliid **Saksa- ehk Teutooni-ordu**. Kuningad, vürstid ja vagad inimesed hakkasid kinkima ordule maid ja muud vara, millest need rikastusid. Templiordu ei olnud ainult Idas palju maad, vaid ka Läänes, eriti Prantsusmaal.

II ja III ristisõda. A. 1144 võitis sultan Zenki tagasi ristiusuliste käest Edessa ja ähvardas minna Palestiinasse. Edessa langus saigi teise ristisõja ajendiks; teisest ristisõjast

võtsid osa juhatajatena Saksa keiser Konrad III ja Prantsuse kuningas Louis VII. Kuid ettevõtte tõi ainult kahju. Kumbki valitseja ei jõudnud Pühamaale, sest juba teel Väike-Aasias kaotasid nad suurema osa oma sõjavägedest ja pidid sellepärast tagasi pöörduma.

Ristiusuliste seisukord muutus Idas ikka halvemaks. Sultan Saladin ühendas oma võimu alla Süüria ja Egiptuse ning läks sõjaväega Palestiinasse, kui Pühamaa rüütlid ära olid röövinud ühe tema killavoori. Tibeeria järve ääres hävitas Saladin ristiusuliste sõjaväe ja Jeruusalemma kuningas sattus vangi. **A. 1187** vallutas ta Jeruusalemma, pühilt asutisilt kisti maha ristid ja seati asemele poolkuud, kuid ristiusuliste surmamist ei tulnud ette, sest Saladin oli kaine ja õiglane mees, kelle mõistust ei pimestanud usuline märatsus.

Läänemaal oli Jeruusalemma langemist kuuldes kurbus suur ja kolm euroopa vägevast valitsejast: Saksa keiser Friedrich Barbarossa, Prantsuse kuningas Philippe II Auguste ja Inglise kuningas Richard Lövisüda ruttasid kolmandasse ristisõtta (1189—1191). Kuid saatus oli ka selle ettevõtte vastane. Keiser uppus teel ühte Väike-Aasia (Kalykadnos'e) jõkke, mille järele ta sõjavägi suuremalt jaolt tagasi läks koju. Kuningad sõitsid merd mööda ja asusid Palestiinasse jõudes Akka ehk Ptolomais'i kindluse piiramisele, et selle vallutamisega omandada hea toetuspunkt. Kaheaastase piiramise järele alistus küll linn, kuid siis läksid kuningad omavahel riidu ja Prantsuse kuningas pöördus koju. Inglise kuningas jäi edasi võitlema ja saavutas mõned võidud. Kuid head nime ei teeninud ta enesele: ta laskis surmata vangilangenuid ja toimetas üldse metsikult. Kõneldakse, et Idas tol ajal vallatumaid lapsigi hirmutatud Richard Lövisüdamega. Jeruusalemma võitjat ei saanud temast siiski; ta leppis sellega, et Saladin ristiusulistele andis maariba Jaffast Akkani ja palverändajail vabalt lubas käia pühadel kohtadel.

Kolmas ristisõda oli viimne ühine ettevõtte Jeruusalemma vabastamiseks. Ristisõja vaimustus kadus seitsaadik hoopis, ja kui veel sõtta mindi, siis ainult saagi lootuses või au ning kuulsuse pärast.

Neljas ristisõda ja Ladina riik. A. 1202 saadi käima neljas ristisõda. Uued ristisõdijad, enamasti prantsuse rüütlid, kogunesid Veneetsiasse, et sealt edasi sõita laevadega. Kuid veneetslased kui agarad ärimehed nõudsid, et need neile tasuks ära võidaksid Dalmaatsia rannal oleva Zara linna, mis oli Ungari kuninga päralt. Ristisõdijad tegid seda, aga nad ei saanud ikkagi Pühamaale minna, sest Balkanis tarvitati veel nende abi. Bütsantsis olid troonitülid. Keisri Isaak Angelose oli troonilt lükanud ja pimedaks teinud ta vend ning ise asunud keisri-

troonile. Tigeda onu vastu palus Isaak Angelose poeg Alexios appi ristsõdijad. Need läksid ja aitasid vana keisri troonile ning Alexios sai troonipärijaks. Kuid Bütsantsi elanikele ei meeldinud ristsõdijate käitumine; nad tõstsid mässu, surmasid troonipärija, kes oli kutsunud pealinna ristsõdijad (vana keiser suri ise), ja valisid uue keisri, kes pidi minema kihutama võõrad. Kuid siis võtsid rüütlid võimu linnas enda kätte, rüüstasid Bütsantsi ja jagasid, mis kätte said. Aga nad ei leppinud üksi sellega, vaid tahtsid valitseda kogu riigi üle. A. 1204

Louis IX Püha väljasõit ristsõtta.

põhjendasid nad Balkan poolsaarel Ladina keisririigi, mille külge kuulusid koguni mõned maakonnad Väike-Aasias. Iseseisvaks jäi ainult Nikea ümbrusega ja Trapesundi maakond. Ristsõdijate rajatud Ladina riigis hakkas maksma feodaalkord, keisriks valiti Flandria krahv Baldwin. Kuid selle riigi kestus oli üürrike. Bütsantslased pidasid Nikeas oma keisririiki edasi ja kukutasid aastal 1261 Balkanis ladinlaste valitsuse, ning nende keiser Michael Palaiologos asus elama jälle Bütsantsi.

Viimased ristsõjad. Pärast neljandat ristsõda jäid lääneeurooplaste Idasse rändamised hoopis harvaks. Tähtsamaks võib pidada veel Saksa keisri Friedrich II sõjakäiku, kel läks

korda saada diplomaatlikul teel oma kätte Jeruusalemm ja Nat-saret. Kuid 15 aastat hiljemini võtsid muhameedlased linna jällegi tagasi.

Prantsuse kuninga Louis IX Püha nimega on ühen-datud viimased ristisõjad. Selle soov oli ära võita kõige pealt Egiptus ja siis alles minna Palestiinasse. Niiluse jõesuhu jõu-des (1248) oli tal alguses õnne, ta võitis mõned kindlustatud kohad, kuid siis puhkes sõjaväes katk, mis nõudis palju ohvreid, ja ellujäänud sõjameestega sattus ta vangi. Kõrge lunaraha eest vabastati ta, ja ta pidi tagasi andma võidetud kohad. Mõne aja pärast (1270) läks Louis Püha veel kord ristisõtta, nimelt võit-ma Tuniisimaad Põhja-Aafrikas. Kuid jälle levis linna piira-mise aegu tema sõjaväes katk, kuningas ise suri ja ülejäänud vägi pöördus koju. Paarikümne aasta kestel pärast seda suutsid ristiusulised veel käes hoida mõne koha Pühamaal, kuid a. 1291 langes nende viimne kindlustatud punkt Akka ehk Ptole-mais ja sellega lõppes ristiusuliste valitsus Idamaal. Vaimu-likud rüütliordud pidid lahkuma Idast. Teutooni-ordu oli juba varem (1228) asunud Balti mere rannale Visla ja Njemeni vahele. Johanniidide-ordu taganes Rodose saarele, kuhu ta pea-tuma jäi pikemaks ajaks ja asus siis türklaste survele Malta saa-rele, kus talle otsa tegi Napoleon (1798). Templi-ordu läks Prantsusmaale.

Laste ristisõda.

(Marbach'i kroonika jutustab ka laste ristisõjast, mis olnud a. 1212.)

Samal ajal võeti ette meeletu sõjakäik laste ja rumalate inimeste poolt, kel ristimärk oli ainult edevuseks, mitte hingeõnnistuseks. Tuli kokku mõlemast soost lapsi, poisse ja tüdrukuid, mitte ainult vähemaid, vaid ka täisealisi, abielulisi ja vallalisi. Tühjade taskutega rändasid nad läbi Saksamaa, Prantsusmaa, Burgundia ega saanud keegi neid hoida, ei vanemad ega sõbrad täie innuga kaasa tegemast seda sõjakäiku, nõnda et küladest ja põldudest möödaminejatega ühineti, maha jättes tööriistad ja kõik, mis parajasti käes oli. Ja nagu me valmis oleme meelsasti uskuma ebatavalist, nii ka nüüd mõtlesid paljud, et see ei sünni kerge-meelsusest, vaid on jumala sisendatud ja vagaduse avaldus, mispärast neile ka anti toitu ja muud, mida vaja. Vaimulikke ja mõistlikumaid aga, kes selle ettevõtte kuulutasid tarbetuks ja tühiseks, pandi naeruks ja tõendati, et niisugune vastuseis tuleb rohkem kadedusest ja ihnusest kui tõe ja õiguse püüdest. Kuna aga ükski mõistmatult ja oskamatult teostatud ettevõtte hästi ei lõpe, siis ka see rahvahulk, Itaaliasse jõud-nud, jagunes ja läks laiali suurematesse ja vähematesse linnadesse, kus paljud sealt elanikkude poolt kinni peeti sulastena ja tüdrukutena. Osa öeldakse jõudnud olevat mere rannale, kust petised laevnikud nad veda-sid kaugematesse maadesse. Ülejäänud saabusid Rooma. Siin alles nähes, et ükski võim neid ei toeta ja et neil edu pole loota, tundsid ini-mesed oma teo tühisust. Siiski ei vabastatud neid ristivandest, maha arvatud poisid, kes aastatelt veel mõistuseni polnud jõudnud ja teised, kes vanadusest rõhutud. Pettunult ja segilöödult asuti koduteele, ja inimesed, kes enne sõjakate jõukudena ja laulu saatel olid rännanud, tulid nüüd tagasi üksikult ja vaikselt, paljajalu ja nalginult ja said kõi-gile naeruks.

Naiste osavõtt ristsõdadest.

„Saabus keegi rikas daam 500 ratsanikuga, hobustega, teenijaskonna ja sõjavarustusega; too daam ratsutas kaasa lahingusse ja võttis ka ise osa pealetungist. Ristsõdijate väes leidus veel teisi naisi, kes hobustel raudsärkides ja kiivrites meeste eeskujul võitlesid. Nad langesid meeste kõrval võitlusmõllus; ainult ehted jalgadel andsid ära naise. Nad tahtsid niiviisi teha jumalale meelehead ja uskusid tema nõusolekusse...

Lahingupäeval leidsime mõned tugevad naised, kes sarnlesid midu ratsanikega, ainult kandsid nad allakukkuvaid riideid. Tõde selgus alles siis, kui neid riisuti ja paljastati... Oli ilmunud vanu naisi võitlejaid julgustama; nad kinnitasid: Messia haud tuleb vabastada...

Mina ja mu kaaslane sõitsime lahinguväljale riisunud ja paljastatud surnukehade ülevaatamisele. Meie nägime inimlaipu lahtilõigatud kõhtude ja väljatorgitud silmadega; meie märkasime ka üht surmalt haavatud naist ning kuulsime teda veel karjuvat ja häaldavat...

(Imåd-ad-dîn, kaasaeglane.)

Ristsõdade tähtsus. Nii lõppesid ristsõjad, ja Pühamaa jäi uskmatute kätte. Tuhanded rüütlid, väga palju talupoegi ja linnaelanikke hukkus. Miks ebaõnnestusid ristsõjad? Peapõhjust tuleb küll oletada ristsõdijais endis: nende sõjakäigud olid halvasti organiseeritud, juhid alatises riisus omavahel. Oma toore käitumisega ei suutnud ristsõdijad võita idas maapäriselanikkude poolehoidu. Ristsõdijate hulgas leidus väga palju õnnekutte, seiklejaid, isegi kurjategijaid, kellele ristsõdade püha eesmärk polnudki tähtis. Ühe kaasaeglase kirjutisest loeme:

„Palestiinas, eriti rannalinnades, elab inimesi kõigist rahvustest ja igauks elab oma harjumuse järgi; otsekohene olles pean tunnustama, et ladinlased (s. o. ristsõdijad) on halvemad kui kõik teised. Põhjus selleks, nagu mulle näib, on järgmine: kui Euroopas on keegi kurjategija, mõrtsukas, röövel, varas või abielurikkuja, siis läheb ta üle mere meeleparandusele või lihtsalt põgeneb karistuse eest. Nii tulevad nad siia igalt poolt — Saksamaalt, Itaaliast, Prantsusmaalt, Inglismaalt, Hispaaniast, Ungarist ja veel teistest maadest. Kuid nad vahetavad ainult kohta, mitte mõtte- ja eluviisi; niipea kui nad tarvitavad, mis kaasa võetud, hakkavad nad röövima ja tapma. Nad võtavad vastu oma rahvusest usurändajaid kui külalisi, need usaldavad neid, aga langevad oma varaga neile ohvriks.

Nende pojad aimavad järele isade kuritegusid. Halbadel vanematel on veel halvemad lapsed, nende lapselapsed on põhjalikult rikutud. Sellest tulebki, et Pühamaa ühes pühitsetud kohaga on sattunud maapäriselanikkude põlgtuse alla.“

Kuid ristsõdadel oli ka positiivseid tagajärgi. Kokku puutudes kahe sajandi kestel idamaalastega, nähes võõraid maid, arenes eurooplaste silmaring. Rüütlid aiasid oma harimatust. Kuna enne tähtis ei olnud, kas rüütel oskas kirjutada ja lugeda, hakati nüüd panema rõhku haridusele.

Esimesed ristsõjad tõstsid paavstide võimu, sest paavstid panid toime ja juhatasid neid; ristsõjad tõid neile ka suurt ainelist kasu, sest paavstid hakkasid nõudma kogu Euroopa risti-

usu-maadest ristosõja maksu ja nõudsid seda veel pärast sõdasidki. Aga ristosõjad mõjusid ka kaasa keskaja inimese vaimu vabanemisele kiriku kitsarinnalise ülevalvava võimu alt. Ristosõjas käies tutvusid Euroopa rahvad teiste uskudega ja nägid, et need ka rahuldavad inimesi, ja hakkas vähenema vaade katoliku usule kui ainule õndsakstegevale.

Pisut kasu tõid ristosõjad ka talurahvale. Mitmed sõttaminejad rüütliid, et saada raha, müüsid oma talupoegadele liikumisvabaduse. Vabaks said kõik ristosõjast osavõtjad talupojad, olgugi et neist tagasi tulid vähesed.

Suurema kasu said ristosõdadest linnad. Juba peale esimest ristosõda omandasid Põhja-Itaalia linnakodanikud türklastelt äravõidetud linnades endile äride avamiseks terved linnajaod. Neljandas ristosõjas said veneetslased enesele Balkani poolsaarel mõned kindlustatud kohad ja Egeuse meres hulga saari, mis nende kätte jäid peale Ladina riigi langemistki. Kui viimaks Idamaalt välja tõrjuti ristosõdijad, ei kaotanud linnad oma kaubaturge: neil lubati edasi kaubelda tollimaksu eest Süüria, Egiptuse ja Tuniisi linnades. Põhja-Itaalia linnad olid kahtlemata suuremad kasusaajad, aga nad olid, nagu teame, kaubavahetuses Lääne-Euroopa linnadega. Nii mõjusid ristosõjad kaudselt Lääne-Euroopagi linnadesse, muretsedes neile uusi kaubaturge ja laiendades nende kaubandust.

Uued kaubaturud tõstsid tööstust, ka ristosõjad ise oma tarvetega andsid hoogu tööstusele. Idamaa toredust nähes hakkasid läänemaade rüütliidki nõutama paremaid majariistu, nagu klaaspeegleid, sohvasid, vaipu j. n. e. Mitu uut viljatõugu toodi läänemaale: hakati kasvatama maisi, riisi, kohvi, kanepit, puuvilla. Aedades kasvatama uusi aedvilju, nagu sidruni-, apelsini-, safranipuid. Õpiti kuduma puuvillast riidet, peent siidriidet ja sametit. Hakati araablaste eeskujul puuvillast ja nartsudest valmistama paberit.

Ristosõjad avasid Lääne-Euroopale araablaste kaudu helleenide hariduse, mille mõjul hakkasid edenema matemaatika, astronoomia ja arstiteadus.

Bütsantsi riigi lõpp. Ristosõdade järele teostus Bütsantsi lõplik kokkuvarisemine. See riik oli langemisel juba enne ristosõdu, olgugi et lääne-eurooplased temast siis veel vaimustusse sattusid. Kaubandusliku läbikäimise lõppemine araablastega ja põhjamaadega lõi kõikuma selle riigi majanduslikud alused. Rahapuudus sundis Bütsantsi keisreid ametnikele ja sõdureile maaga tasuma, millel siis olid niisama halvad tagajärjed kui omal ajal Lääne-Rooma ja Frangi riigis. Pealegi oli Bütsantsil tegemist tugevate vaenlastega. Türklased vallutasid peaaegu kogu Väike-Aasia ja hakkasid lähenema pealinale, sellepärast pöörduski keiser Alexios Komnenos paavsti

poole. Ristisõjad, milles lääne-eurooplased astusid võitlusse türklastega, lükkasid edasi Bütsantsi languse, kuid ühtlasi nõrgendasid need sõjad ka omalt poolt seda riiki. Rüütlite valitsus Balkanis rajatud Ladina riigis kiskus kõik nagu roobastest välja. Segadus ja korratus hakkas maksma igal pool.

Bütsantsi rasket olukorda tõttasid veel kasutama põhja provintsid asuvad slaavlased; nad hakkasid iseseisvaks. Serblaste rajatud Serbia riik arenes XIV s. tugevaks riigiks. Tema kuningas Stefan Dušan laiendas Serbia piire vana Hellaseni. Appi slaavlaste vastu kutsus Bütsantsi keiser türklasi; need andsid ajutist abi, aga nõudsid tasuks Gallipoli kindluse (1357). Seega ühtlasi olid türklased asunud Euroopa pinnale; Gallipolist alustasid nad hiljemini Balkani vallutamist.

Serbia oli vägev ainult Stefan Dušani ajal. Küll sundis türgi hädaoht serblasi ühinema teiste slaavlastega, kuid türklased võitsid nad Kossovo lahingus (a. 1389). Selle võiduga oli Balkanis murtud slaavlaste jõud. XIV s. lõpul tunnustas juba kogu Balkan türklaste ülemvalitsust; Bütsantsi keiser pidi neile maksma makse.

Juba mõtles sultan Bajasid Bütsantsi piiramisele, kuid seal ilmus talle ootamatult Aasiast vaenlane, see oli tormikas maadevallutaja mongoli khaan Tamerlan ehk Timur-Lenk (s. o. lonkaja).

Tamerlan hakkas valitsema Turkestanis XIV s. lõpul, kõik ümberkaudsed rahvad tunnustasid tema ülemvalitsust. Ta võttis ette sõjakäike Põhja-Indiasse ja vallutas Mesopotaamia. Tigiduses ja koleduses ületas Tamerlan kõiki: Bagdadis olevat ta lasknud ehitada võidumärgiks inimeste pealuudest püramiidi. Tamerlan ilmus ka Väike-Aasiasse, kuhu talle vastu tõttas Bajasid. Angoora väljal võitis Tamerlan (1402). Bajasid vangistati, võitja pannud tema raudpuuri ning vedanud teda kaasas oma sõjakäikudel. Vahemereni välja jõudnud, ei saanud Tamerlan rännata läände, sest tal puudus laevastik; tagasi pöördunud itta, ta suri varsti. Vabanenud türklased kosusid ruttu ja asusid jällegi kinnitama oma võimu Balkanis. Bütsantsi põhjapoolsed naabrid, Ungari ja Poola, tõttasid nüüd Balkanisse võitlema türklastega, kuid ka nende sõjavägi hävitati Varna lahingus (1444). Maikuu a. 1453 võitis sultan Muhammed II tormijooksuga Bütsantsi ehk Konstantinoopoli. Konstantinoopol kuulutati nüüd türgi pealinnaks.

Saksa kolonisatsioon XII ja XIII sajandil. Rahva arvu kasvamine Lääne-Euroopas ei põhjutanud üksi väljarändamisi kaugele itta ristisõdade näol, rännati välja ka lähemale, naabermaadesse. Naabermaade koloniseerimispolitikat ajasid peamiselt sakslased. Nendest ida pool asuvad slaavlased seisis madalal arenguastmel ja olid riiklikult organiseerimata, sellepärast oligi

sakslastel kerge koloniseerida slaavlaste maid. Algust tegi sellega, nagu kuulsime, Otto Suur. Kuid intensiivseks muutub saksa kolonisatsioon alles XII s. Ka ei juhtunud nüüd koloniseerimist saksa kuningad, vaid üksikud vürstid (Albrecht Karu, Heinrich Lövi j. t.) ja ettevõtjad. Rüütlite ja katoliku vaimulikude saatel tulid nad ja okupeerisid slaavlaste maad; nii tekkis Oderi ja Elbe vahele Brandenburgi mark, koloniseeriti Meklenburg, Pommern ja aegamööda teisedki naabermaad. Okupeeritud maades jagati maa mõisadena saksa rüütlitele lääni alustel; slaavi talupoegadelt nõudsid rüütliid makse ja tööd ning kiriku heaks kümnist. Ka omi talupoegi toovad sakslased kaasa slaavlaste maale, nii tekivad seal ka sakslaste asundused. Slaavi talupojad alistuvad saksa mõisnikele, saksastuvad aegamööda; nii muutuvad siin endised slaavi maad saksa maadeks.

Teissuguselt sündis sakslaste asumine lõuna ja kagu poole: Tšehhi, Poola ja Ungari riikidesse. Need riigid olid tekkinud 900. a. ümber; X sajandil võtsid nad vastu Roomast ristiusu. Nende valitsemiskord oli umbes samasugune kui Karl Suure riigis. Nende vürstid otsisid sõprust Lääne-Euroopa suurustega, Saksa keisri ja Rooma paavstiga, ning said neilt kuningakroonid. Saksa kolonistid asusid nendesse maadesse sisserändajatenä, kus otsisid teenistust või avasid ettevõtteid; nad asusid enamjaolt elama linnadesse ja moodustasid seal enam edenenud kodanikkude kihi.

Loode pool idaslaavlastest, Visla ja Njemeni vahel, elasid oma vürstide juhatusel leedu suguharud. Balti rannal Visla alamjooksul asuvaid leedulasi hüüti preislasteks. Preislasi kimbutama tuli a. 1228 Palestiinast lahkunud Saksa e h k T e u t o o n i - o r d u. Rüütliid võitsid ära preislaste maa, sundisid neile peale ristiusu ja hakkasid nende isandaiks, orjastades neid. Sakslaste tulekuga tekkisid nimetatud maale mõned linnad, kuhu elama asusid saksa käsitöölised ja kaupmehed; Marienburg, Danzig ja Kulm olid tähtsamaid.

Sakslased, eriti saksa kaupmehed, liikusid Balti mere randa mööda veel edasigi ja umbes a. 1170. ümber sattus esimene Lüübeki kaubalaev Väina jõe suhu, liivlaste maale. Tekkis kaubitsemine liivlaste ja sakslaste vahel. Sakslastelt otsid liivlased relvi, riiet, soola, ehtesju, kuna müüsid neile vilja, nahku, mett, vaha. Ühtlasi lubasid liivlased saksa kaupmeestel Väina jõe mööda käia kauplemas ka Venemaal.

Sakslastele meeldis uus koht ja nad asusid Liivimaa allahitmisele, millest lähemalt jutustatakse kodumaa ajaloo.

VI osa. Ida-Euroopa riigid ja Hansa.

862. a. Vene riigi algus.
988. a. Venelaste ristimine.
1223. a. Tatarlaste ilmumine.
1240—1480 Tatarite ike.
1237. a. Teutooni- ja Mõõgavendade-ordu ühinemine.
1386. a. Poola-Leedu esimene leping.
1410. a. Tannenbergi lahing.
1350—1450 Hansa hiilgeaeg.
1397. a. Kalmari unioon.

Venelased. Idaslaavlased ehk venelased (Wenden) asustasid VII s. Dnjepri jõeorgu, sealt edasi liikudes Väina ja Volga ülemjooksule ning Ilmjärve ümbrusse.

Maa, kuhu tulid venelased, oli soodus viljakasvatamiseks; sellepärast hakkasid nad oma uues kodus ka harima põldu, harastades selle kõrval kalastamist, küttimist, mesilastepidamist ja kaubitsemist naabritega. Nad olid kaubavahetuses varjaagidega, nii nimetasid nad Skandinaavia normanne, araablastega ja Bütsantsiga; nad müüsid vilja, vaha, mett, kalu, nahku ja ostsid riidekaupu, metallriistu, ehtesaju, lõunamaa puuvilja ja viinasid. Nende tähtsaim kaubatee oli see, mis viis Balti merest Väina ja Dnjepri kaudu Musta merre, ka tarvitati palju Neeva-Volhovi-Dnjepri teed; nende teede ligikonda tekkisidki kaubalinnad, nagu Smolensk, Polotsk, Tšerniigov, Kiiev, Novgorod, Pihkva, Isborsk. Linnu olnud slaavlastel nii palju, et normannid juba VIII s. nende maad nimetasid „gardarike’ks“, s. o. linnade maaks.

„Slaavlaste maa on tasane ja metsarikas; metsades nad elavadki. Puust valmistavad nad kannude taolisi riistu, mis on mesipuuudeks ja ühtlasi meenõudeks... Sureb neist keegi, siis põletatakse ta laip. Kui surnu majas, kriimustavad naised endil nugadega näo ja käed leina. Päeval pärast surnu põletamist minnakse tuleasemele, korjatakse kokku tuhk urni ja asetatakse see künkale. Aasta pärast surma võetakse umbes parkümmend kannu mõdu ja viiakse see samale künkale, kuhu kogunevad surnu omaksed sööma ja jooma. Kui lahkunud oli kolm naist ja üks neist ütleb end teda erilisel armastanud olevat, viib see naine

haa juurde kaks posti, mis püsti maa sisse lüüakse, kuna kolmas kinnitatakse risti nende vahele. Ristpuu ümber seob naine nõöri, tõuseb siis pingile ja tõmbab teise otsa endal kaela ümber. Kui ta sellega valmis, lüüakse tal pink jalgade alt ja ta jääb rippuma, kuni ta lämbub. Siis visatakse ta tulle ja põletatakse ära. Kõik nad on ebajumalate kummardajad.

Külvatakse peamiselt hirssi. Lõikuse ajal tõstetakse terad peekris taeva poole ja palutakse: „Jumal, sina, kes sa meid siia maani varustasid toiduga, varusta meid külluses ka edaspidi.“

Neil on mitmesuguseid mänguriistu, vilespille, kandleid ja teisi. Vilespillid on kaks küünart pikad, kanded aga kaheksakeelsed. Meeli-segavat jooki valmistavad nad meest. Surnute põletamise puhul peetakse kärarikkaid matusepidusid, millega väljendatakse rõõmu jumalalt surnule osaks saanud armu eest. Relvadeks on kilbid, odad ja nuiad, muud relva ei tunta.

Slaavlaste valitseb vürst. Temale alistuvad kõik ja tema käsud täidetakse. Vürsti elukoht on slaavi maa keskel.

Orje käideldakse hästi... Linnu on palju ja elatakse avaralt. Külalisi võetakse vastu austusega, ollakse vastutulelikud võõramaalastele, kes otsivad varju nende juurest. Sama sõbralikult koheldakse kõiki teisi, kes sageli slaavi rahvast külastavad, ega lasta kellelgi neile teha ülekohtu. Kui juhtub, et keegi võõramaalasele liiga teeb, siis kaitsetakse võõrast ja aidatakse teda igapidi.

Slaavlastel on mehed ja vahvad. Rünnetes teist rahvast, ei jäta nad, kuni vaenlane on hävitatud. Võidetud vägistatakse ja tuuakse orjadeks. Nad on kõrgekasvulised, kena välimusega ja julged sõjas. Vahvust ei avalda nad aga hobustel, vaid kõik sõjakäigud ja rünnakud võetakse ette laevadel.

Juhtub suurema keegi tähtsamaist, siis kaevatakse temale suure maja taoline haud, kuhu ta sisse viiakse, lisades juurde kõik ta riided, kuld-käevõrud ja kõik, mis ta kandis. Hauda tuuakse ka hulk toitu, jooki nõudes ja raha. Siis tuuakse hauda veel ta armsam naine, mispeale avaus kinni müüritakse ja naine seal sureb.“ (Ibu-Dast, araabia autor.)

Kaubateedel puudus neil riiklik kaitse, sellepärast pidid kaupmehed ise ühinema ja pidama ühiselt kaitseväge oma kaubavooride kaitseks nii vee- kui maanteil. Need asjaolud aitasid kaasa tõusta varjaagidel juhtivale kohale venelaste maal.

Kaubeldes slaavlastega asusid varjaagid elama slaavi linnadesse. Juba IX s. ei kaubelnud nad ainult venelaste endiga, vaid Venemaa kaudu ka Bütsantsi ja araablastega. Ühtlasi astusid nad rohkel arvul teenistusse vene kaupmeeste kaitsevägedesse.

Olgugi et idaslaavlastel uude asupaika tulid suguharudena, kaotasid siiski sugulussidemed varsti oma ühendava jõu. Juhtivale seisukohale tõusid maakondades linnad. Kuid üldiselt maksis slaavi maades korralgedus. See asjaolu õhutas varjaage, keda IX s. keskpaiku slaavi linnades juba palju elas kaupmeestena ja sõjameestena, valitsejat mängima slaavlaste maal. IX s. teisel poolel tekkiski rida varjaagide vürstiriike, nagu Ruuriku rajatud Novgorodi (862), Askold ja Dyri Kiievi riik.

Ruuriku järeletulijat, vürst Olegi, peetakse üldiselt Vene riigi rajajaks, sest tema oli see, kes Novgorodist Kiievi asudes vallutas kõik slaavi linnad ning koondas peaaegu kõik idaslaavi rahvad oma ülemvõimu alla. Dnjepr jõeorus tekkinud riiki hakati hüüdma *Russiks*, vist sellepärast, et venelased varjaage ka russideks kutsusid, arvatavasti soomlaste järgi, kellele normannid olid „ruotsalaised“. Russi ehk Vene riigi pealinnaks sai *Kiiev*.

Venelased olid oma riigi tekkimise ajajärgul veel paganausulised. Nad jumaldasid loodust, mida uskusid olevat täis jumalikke vaimu. Ka jumalaid oli neil palju; peajumalaks oli *Dažbog*. Templeid slaavlastel ei ehitatud, ka ei olnud neil preestreid. Rahvas ise ohverdas pühades hiites, kus lihtsad puust nikerdatud jumalakujud ohverdajaile meelde tuletasid seda või teist jumalat. Vanad slaavlastel uskusid hinge surematusse ja arvasid, et esivanemate vaimud osa võtavad nende elust. Sellepärast austasid nad esivanemaid, mälestades neid peiepidude korraldamisega haudadel ja neile aeg-ajalt toidu kandmisega.

Ristiusuga puutusid venelased kokku Bütsantsis oma kaubareisidel; mitmed kaupmehed olidki lasknud end seal ristida. Seal laskis end ristida ka vürst *Vladimir* a. 988 ja samal aastal viis ta läbi kaasavõetud preestritega Kiievis rahvaristimise. Ristiusu vastuvõtmisel oli vene rahva suhtes suur tähtsus. Ristiusu mõjul kadusid mitmed paganaaja kombed, nagu verine kättetasu, inetu orjade kohtlemine, vägivaldne naiste röövimine. Uus kirik õpetas ka austama valitsejaid ja alistuma neile. Uues kirikus alistusid kirikuametnikud ise üksteisele. Kiriku peaks oli metropoliit.

Ristiusu vastuvõtmisel oli veel vene rahva hariduselus oma tähtsus. Kirikusse oli tarvis preestreid, sellepärast hakati avama koole. Läks tarvis raamatuid. Venelased võtsid omaks slaavi tähestiku, mille kokku olid seadnud *Kyrillos* ja *Methodios*. Tõlgiti piibel ja teisi pühi raamatuid. XI s. hakkas Nestor kirjutama ajaraamatut. Nii sai alguse kirjandus.

Bütsantslastelt õppisid venelased ka ehituskunsti; nad hakkasid ehitama kirikuid ja kloostreid bütsantsi stiilis ning neid kaunistama jumalakujude ja mosaiikpiltidega.

Kiievi langus ja uued riigid. Vene riik tekkis küll Dnjepr orus, kuid vene elu keskkohet ei jäänud püsima siia. Kiievi riigis valitses mitu vürsti. Kõige vanem valitsevast suguvõsast oli vanem vürstide keskel ja valitses pealinnas Kiievis, teised — teistes linnades. Oli küll saanud traditsiooniks, et nooremad vürstid vanema, Kiievi vürsti sõna kuulavad, kuid alati ei alistunud need Kiievi vürstile, ja nii tekkisid trooni-

Poolovtsite sõjakäik.

tülid. Korduvateks said troonitülid XI s. teisel poolel ja XII s., mis tõidki Kiievi riigile lõpu.

Kiievi troonitülisid tarvitas stepirahvas poolovtsid oma kasuks. Need panid vene kaupmeestele kinni kaubatee Bütsantsi, mille tagajärjeks oli vene majandusliku elu langus; nad võtsid järjest ette röövretki, laastates Kiievi maid ja vedades venelasi vangi steppidesse. Ainult üksikutel vene vürstidel läks korda võita poolovtseid, kuid üldiselt jäid nemad seisukorra peremeesteks. Kestvate troonisõdade, poolovtsite röövkäikude ja majanduselu languse tulemuseks oli rahva väljarändamine Kiievi mailt. Väljarändajad liikusid enamasti kirde poole, Volga ümbrusse; Kiievi maa jäi lagedaks. Kiievi langemisega kadus ühtlasi venelaste maalt ühendav võim. Üsrikud maakonnad oma linnadega hakkasid iseseisvaiks; pääses maksma kord, mis umbes vastab Lääne-Euroopa feodalis-
miele.

Volga jõe ülem- ja keskjooksul ning tema haru Okaa ümbruses elasid soome sugu mordvalased, merjalased ja muromlased; nende juurde asusid XI ja XII sajandil venelased. Tekkisid Rjasani, Tveri, Rostovi, Susdali-Vladimiri riigid. Soomlaste ja venelaste vahel pole olnud suuremaid võitlusi; soomlased on eest taganenud või jäänud elama venelaste keskele. Venelased olid kõrgemal edenemisastmel kui soomlased, sellepärast kadusid viimased esimeste sekka. Kahe rahvuse segamisest tekkis uus slaavi tõug, kes tuntud suurvenelastena. Ainult need venelased, kes jäid elama Dnjeperi ülemjooksule vanast ajast, on oma rahvuse alal hoidnud enam-vähem puhtana; me tunneme neid valgevenelastena. Kiievi ümbrusse jäänud venelased segasid endid tublisti stepirahvastega ja neid nimetatakse väikevenelasteks ehk ukrainlasteks.

Kõigist Venemaa kirde pool tekkinud riikidest oli tähtsaim Susdali-Vladimiri riik. Susdali-Vladimiri pealinna Vladimiri Kläsmä ääres peeti kogu Venemaa pealinnaks. Susdali-Vladimiri vürste hüüti suurvürstideks. Vladimirisse asus elama Kiievist ka Vene kiriku pea, metropoliit.

Venemaa kirderiikides oli troonipärimise kord teissugune. Kuna Kiievi troonile kombe järgi ikka kõige vanem suguvõsast pidi saama ja ka teistes linnades vürstid vanuse järgi valitsesid, vaatab kirdes iga vürst oma riigile kui oma pärisomandusele ja pärandab trooni, kellele tahab; harilikult oma pojale. Üldse esinesid kirdes vürstid enam peremeestena. Nad meelitasid oma riiki rahvast, edendasid põlluharimist, metsandust, tööstust ja kaubandust, rajasid külasid ja linnu; nad valitsesid oma rahvast bojaaride kaudu (bojaarideks nimetati kõrgemat seisust). Rahvas hüüdis oma vürsti isandaks.

Kuigi kirde vürstid püüdsid edendada tööstust ja kaubandust, ei olnud sel palju tulemusi. Kaubandus ei saanud siin areneda, sest Kirde-Venemaal puudus võimalus kaubelda võõraste rahvastega. Ainult Kesk-Euroopa linnadega oli tol ajal võimalus kaubelda, ja nendega kaubavahetuses oli Novgorod, mis Kesk-Euroopale asus lähemal kui kirde vürstiriigid.

Novgorod Ilmjärvel, Volhovi jõe mõlemal kaldal, oli tähtis vene kaubalinn; eriti laialt kauples see linn XIII ja XIV sajandil, oma poliitilise iseseisvuse ajajärgul. Novgorod sai iseseisvaks Kiievi langemisega (XII s.). Novgorodi alla kuulusid maakonnad tema ümbruses Pihkva, Isborski, Staraja Russa ja Laadoga linnaga ja veel maa-alad põhjas Oneega, Dviina ja Petšoori piirkonnas. Põhjamaad olid soome sugu rahvaste elukohad, kuhu olid tunginud Novgorodi kaupmehed, et sealt välja vedada tarvilikke kaubaaineid.

Novgorod oli kaubavahetuses Lääne-Euroopa linnadega. Novgorodi venelased said välismaalt riidekaupa, viinasid, kuivatatud aedvilja ja metallasju; ise müüsid nad toorkaupa, nagu vilja, mida ostsid Kirde-Venemaalt, siis loomanahku, kalu, vaha, mett j. n. e.

Poliitilise elu keskkohaks oli Novgorodis rahvakoosolek (vjetše).

Tähtsamad ametnikud olid vürst ja possaadnik, keda valiti rahvakoosolekul. Kui vürst ei olnud tubli oma ametis, siis aeti ta minema. Vürst oli ülem väepealik ja oma maa esindaja; ka tähtsamad kohtuasjad olid tema ja possaadniku lahendada.

Novgorodi vabariik oli XIII ja XIV saj. tugevam kõigist Venemaa riikidest.

Venelaste vahekord meie kodumaaga. Venelased hakkasid varakult eestlaste vaenlasteks. Niipea kui nad meie esivanemate asukohani olid tunginud, tahtsid vahvamad vürstid meie kodumaad vallutada. Praegused Tartu- ja Võrumaa (Ugandi) said mitu korda tunda nende röövkäike, oli ka juhtumeid, kus eestlased olid sunnitud oma idapoolsetele vaenlastele makse maksma. Vene ajakiri jutustab Kiievi vürstist Jaroslavist (tema oli ka Novgorodi ülemvalitseja), et ta ära võitnud Tartu maalinna ja selle asemele rajanud Jurjevi kindluse (1030).

„1030. a. läks Jaroslav tšuudide (eestlaste) vastu, võitis nad ära ja asutas Jurjevi (Tartu) linna.“ (Nestori ajaraamat.)

Jutustatakse ka Jaroslavi pojast ja veel mitmest Novgorodi vürstist, et nad käinud eestlaste maal makse võtmas. Kuid kindel on, et venelaste võim eestlaste üle kunagi kauaks püsima ei jäänud, et eestlased pealepandud kohustused kiiresti maha raputasid. Ka võtsid eestlased omakord ette röövkäike venelaste maale, et kätte maksta venelastele nende tehtud kahju.

„1132. a. talvel läks vürst Vsevolod tšuudide vastu ning juhtus suur õnnetus: palju tublisid Novgorodi mehi tapeti laupäeval, 23. jaanuaril.“

„1177. a. talvel tuli kogu tšuudide maa Pihkva vastu, võideldi venelastega ja tapeti vürst Vjatseslav ja teisi“

(Novgorodi kroonika.)

Venelaste vaenlased. Siis kui Venemaal puudus ühendav riiklik võim, ilmus Aasiast Ida-Euroopasse uus rahvas ja heitis venelased enda alla. See oli mongoli rahvas — tatarlased. Väikeste üksteisest lahus olevate suguharudena oli see karjakasvataja rahvas asunud Hiina põhjapiiril. XIII sajandi alul ühendas Temutšin tatarlasi; teda hüüti sellep. džengiskhaniks, s. o. kõikide valitsejaks. Temutšinile oli keegi selgetnägija ennustanud, et tema saab maailma valitsejaks. Uskudes ettekuulutust ruttas ta võitma maid. Esiti ta vallutas Põhja-Hiina, siis Kesk-Aasia muhameedlaste riigid ja 1223. a. ilmus Kaukasuse kaudu Lõuna-Venemaale. „Ilmusid paganad; keegi ei tea, kes nad on, kust tulevad, mis soost, mis usku, mis keelt räägivad,“ kaebas vene ajaraamatu kirjutaja tatarlaste ilmumise puhul. Küll heitsid lõunapoolsed Vene vürstid vaenlaste tagasitõrjumiseks ühte ja ka poolovtsitega asusid nad lepingusse, kuid Aasovi merre voolava Kalka jõe ääres jäid võitjaks siiski tatarlased. Aga tatarlased ei jäänud seekord veel peatuma Venemaa steppidesse, nad läksid tagasi Aasiasse. „Neist kurjast tatarlasist meie ei tea, kust nad meie peale tulid, kuhu kadusid; ainult jumal teab seda,“ lõpetab ajaraamat.

Aga 1237. a. ilmusid tatarlased uuesti, seekord läbi „rahvaste värava“, see on Uurali mägede ja Kaspia mere vahelt, Batu-khani juhatusel. Üle Volga minnes sundisid nad Vene vürste ükshaaval tunnustama oma ülemvalitsust. Volga steppidesse rajasid nad omale riigi, Kuldse orda, Sarai pealinnaga, ja hakkasid seal valitsema Venemaad. Venemaal algas nüüd tatari ike, mis kestis üle kahe sajandi (1240—1480).

Venelased pidid tatarlastele maksma makse. Vene vürstid pidid käima Sarais ustavust vandumas ja khani kummardamas, kaasa viies kingitusi.

Tatari ike mõjus raskesti Venemaasse; venelased ei saanud edeneda vaimselt ega majanduslikult. Ei olnud kellelki midagi õppida, kuski head eeskuju näha. Valitsejad olid toored stepielanikud, kes ainult makse oskasid nõuda ja olla vägivalla eeskujus.

Ühtaegu tatarlastega hakkasid venelaste vaenlasteks idapoolsed normannid, rootslased, ka sakslased ja leedulased. Rootslased olid juba vallutanud Soome ja tahtsid tungida Novgorodi maadesse; sakslased olid tõusnud Kura-, Liivi- ja Eestimaa peremeesteks ning püüdsid veel edasi nih-

kuda ida poole. Leedulased, kes asusid Njemeni ja Visla vahel Balti rannal, kannatasid Teutooni-ordu pealetungi all ja hakkasid ise alla heitma Vene läänemaid.

Nende läänepoolsete vaenlastega astus võitlusse vürst Aleksander Nevski, kes enne Vladimiri suurvürstitroonile saamist oli olnud Novgorodi vürst. Aleksander võitis Neeva jões rootslased (1240), mispärast teda hakati hüüdma Nevskiks.

Järgmisel aastal võitsid ordu sakslased Isborski ja Pihkva, sellepärast valmistus Aleksander neile vastu minema. Lahing tuli talvel Peipsi järvel (1242) ja venelased said siin võidu ning ordu heitis kõrvale oma ida poole tungimise kavad. Kolm aastat hiljem võitis Aleksander leedulased, kes seekord olid tunginud Pihkva ja Novgorodi maadesse. Aleksander Nevski kuulsus oli laialine, temast lugupidamine rahva keskel suur. Kui ta suurvürstitroonile sai (1252), siis ootas vene rahvas, et Aleksander tema ka tatari ikkest vabastab. Kuid Aleksander tundis, et tal selleks jõud puudub, sellepärast manitses ta vene rahvast khanile korralikult makse maksma ja käis ise mitu korda khanile ustavust vandumas Kuldses ordas. Ühelt seesuguselt käigult tagasi tulles suri Aleksander teel (1263). „Venemaa päike on looja läinud,“ tähendab ajaraamat Aleksandri surma puhul. Vene rahvas leinas teda kui oma kangelat.

Tatarlased.

Välimuselt erinevad tatarlased kõigist teistest rahvustest. Silmad on teineteisest eemal rohkem kui teistel, samuti palenukid; viimased on kõrgele üles ulatuvad; nina on lame ja keskmise suurusega, silmad väikesed, ripsmed kulmudeni. Kehalt on nad kõhnad väheste eranditega. Habe kasvab peaaegu kõigil halvasti; ainult üksikutel leidub habet ülemisel huulel ja lõua otsas ja seda ei püga nad kunagi. Pealagi aetakse paljaks, jäetakse ainult keskpaika kroon vaimulikkude isikute kombel ja ühest kõrvast teiseni kolme sõrme kaugusel riba. Ka ülemine osa otsaesisest aetakse paljaks kahe sõrme ulatuselt, juuksed aga, mis kasvavad lagipeal krooni ja paljakspöetud koha vahel, lastakse kasvada kulmudeni, kärpides neid külgedelt rohkem kui keskelt. Ülejääv osa juukseid võib kasvada vabalt nagu naistel. Need ühendatakse kahte palmikusse, mis kõrva taha kinni seotakse kumbki üksikult. Jalad on suuruselt keskmised.

Tatarlaste elamud, jurtad, on ümmargused telkide taolised, ehitatud hagudest ja peentest vaiadest. Ülal keskel on neil ümmargune avaus, kust kaudu sisse pääseb valgus ja välja läheb suits, kuna tulease on keset jurtat. Seinad ja lagi on kaetud vildiga, samuti on ukсед vildist. Jurtad on osalt avarad, osalt ka mitte, mis oleneb omaniku seisukorrast. Mõned neist on kergesti lahtivõetavad ja veetavad, teised ei ole seda, ja neid veetakse paigast paika vankritel. Lihtinimestel on vankrit vedamas üks härg, tähtsamatel kolm, neli või rohkem, selle järele, kui suurt raskust veetakse. Tatarlased, ükskõik kuhu nad lähevad, sõtta või ka mitte sõtta, veavad kaasas kogu oma varandust.

Nad on rikkad karjadelt, peavad kaameleid, veiseid, lambaid, kitsi ja hobuseid. Üldse on neil koduloomi nii palju, et niisugust arvu me kogu maailmas ei suutnud oletadagi. Sigu on neil vähe.

Seaduseks on saanud neil nende komme surmaga karistada kõlvatu-selt tabatud meest kui ka naist. Kes nende maal tabatakse varguselt või riisumiselt, on armutult mõistetud surmale. Kui keegi välja annab saladuse, eriti kui valmistatakse sõjale, saab sada kepihoopi nii tugevasti, nagu suudab lüüa harilik inimene. Kui noorem eksib, ei leia ta armu vanemate poolt, vaid teda karistatakse valjusti. Esimese ega teise naise laste vahel vahet ei tehta, vaid isa annab neile, mida ta heaks arvab; ja on ta vürst, siis pärivad ta aunime kõik pojad, ükskõik, missugusest emast nad sündinud. Kui tatarlasele on mitu naist, siis omab igaüks neist oma jurtat ja oma perekonda. Naised, kuigi neid on hulk, ei tülitse omavahel palju.

Meeste tööks on ainult noolte valmistamine ja veidi ka karja järele valvamine. Mehed kütvad ja harjutavad nooli heitma. Sellepärast on nad kõik, väiksed kui suured, head laskurid ja ratsutajad juba teisest, kolmandast eluaastast peale. Lastele antakse kätte nende vanusele vastav vibu ja õpetatakse laskma. Nad on väga osavad ja julged.

Naised ratsutavad hobustel mitte halvemini kui mehed, nägime neid ka vibude ja nooltega. Niihästi mehed kui ka naised võivad kaua püsida sadulas. Naised peavad maja, valmistavad nahksed tarbeasjad, jalatsid, riided; nemad juhivad vankreid, koormavad kaameleid; nad on väga kärmed ja töös väsimatud.

Khani juures.

Jõudnud Batu-khani juurde, paigutati meid ühe miili kaugusele tema elukohast. Enne Batu-khani lossi minekut öeldi meile, et peame läbi minema kahe tule vahelt. Meie ei tahtnud seda teha mõningail põhjusil, kuid meile öeldi järgmist: „Ärge kartke: meie tahame, et te kahe tule vahelt läbi läheksite, ainult selleks, et tuli hävitaks kurja, kui te seda peaksite meeltes mõlgutama meie pealiku suhtes või kui te kaasas kannate mürki.“ Meie vastasime: „Oleme valmis minema, et mitte teile põhjust anda meid kahtlustada mingis halvas.“ Kui me jõudsime or-dasse, küsis meilt Batu-khani käsilane, nimega Edigei, millega me kavat-sime teda kummardada, s. t. missuguseid kinke me toome. Vastasime, et meie isand paavst kinke ei saada, kuid tahame eneste poolt tuua mõnin-gaid, mis me oleme muretsenud jumala armust ja isand paavsti heldusest saadud raha eest. Kui kingid vastu võetud ja järele vaadatud, küsis sama Edigei meilt meie tuleku põhjust, mida me seletasime. Peale läbirääkimisi viidi meid jurtasse, kusjuures me teel pidime ära kuu-lama õpetused. Sisse astudes ja põlvili laskudes ütlesime oma sõnad, andsime siis kirja ja palusime endile anda tõlke, kes võiksid lugeda ja seletada kirja sisu. Palve täideti suure reedel, ja hoolikalt tõlkisime kirja vene, saratseeni ja tatari keelde. Tõlge anti Batu-khanile, kes kirja vaatas ja luges tähelepanelikult.

Batu-khan on ümbritsetud toredusest otsekuu keiser, tal on oma ihu-kaitse ja igasugused õukonna ametnikud. Ta istub troonitaolisel kõr-gemal istmel ühega oma naistest, teised, vennad ja pojad ja üldse noo-remad istuvad madalamal — pinkidel. Muu rahvas nende taga maas: mehed paremal, naised vasakul. Batu-khani telgid on lõuendist, nad on ava-rad, väga ilusad ja kunagi olnud Ungari kuninga omanduseks. Tema telki ei tohi ükski kõrvaline isik teatamata astuda, ükskõik kui tähtis ja vägev ta ei oleks. Meie, esitanud oma asja, istusime vasakule, sest komme nõuab, et kohalejõudnud saadikud istuvad seal, kuna lahkuvad

saadikud asetsevad paremat kätt. Keset telki ukse poole seatakse laud jookidega kuld- ja hõbenõudes. Batu-khan ise ega tema tähtsad mehed ei joo kunagi ilma laulu ja muusikata, eriti koosolekutel. Kui Batu-khan hobusel sõidab, kantakse ta pea kohal päevavarju pika varre otsas. Sedasama tehakse ka tähtsamate meeste ja isegi nende naistega. Batu-khan on oma inimestele võrdlemisi hea, kuigi teda väga kardetakse. Võitluses on ta julm; ta on väga leidlik ja kaval sõjas ja võitlustega on ta harjunud ammust ajast.

(Plano Carpini, paavsti saadik.)

Poolamaa, Leedumaa ja Saksa-ordu. Nagu vaenlasi oli venelastel, nii ei puudunud vaenlased ka leedulastel ja poolakatel. Viimaste kardetavam vaenlane oli Teutooni- ehk Saksa-ordu, eriti sai ta seks peale ühinemist meie kodumaal tekkinud mõõgavendade-orduga (1237). Saksa-ordu vallutas kõik kaubateed, takistades Poolamaa ja Leedumaa majanduslikku arenemist, ja ähvardas ära võita Poolale ja Leedule kuuluvaid maid.

Leedu rahvaid ühendas XIII sajandi keskel vürst *Mindaugas*; teda peetakse sellepärast Leedu riigi rajajaks. *Mindaugas* heitis alla ka venelaste maid; sedasama tegid järgmised leedu vürstid. Sellepärast oli Leedu riik algusest peale *Leedu-Vene* riik. Vürst *Gediminas* (valitses 1316. a. peale) nimetaski end Leedu ja Vene kuningaks. Sama vürst tegi Leedu pealinnaks vene linna *Vilno*, ja tema koja juures elas palju venelasi ametnikkudena; tema kojast räägiti isegi vene keelt.

XIV s. lõpul ulatus Leedu riik Balti merest Musta mereni.

Lääne pool pidid aga leedulased end kaitsma Saksa-ordu pealetungimiste eest. Nii oli Poolal ja Leedul lääne pool ühine vaenlane. Sellepärast soovisid mõlema riigi juhtivad tegelased Poola ja Leedu ühinemist. A. 1386 kosib Leedu valitseja vürst *Jagello* Poola naisvalitseja *Jadviga*. Sõlmitud lepingut mööda pidi *Jagello* astuma katoliku usku ja lubama aja jooksul ristida leedulased (leedulased olid suuremalt jaolt alles paganad, ainult mõned olid venelastelt vastu võtnud kreeka-õigeusu). *Jagello* pidi elama asuma Poola pealinna *Krakovisse* ja sealt poola kuningana valitsema ühinenud riike. *Jagello* asuski *Krakovisse* ja astus katoliku usku. Kuid varsti selgus leedulastele, et lepingu tingimused neile väga rasked, et ühinemine tähendab kadu Leedule, sellepärast tõstsid nad *Jagello* lellepoja *Vitautase* juhatusel mässu. Leedu jäi iseseisvaks, ainult *Vitautas*, kes sai Leedumaa suurvürsti nime, pidi end tunnustama Poola kuninga vasalliks. 1386. a. lepingu ainuke tähtis tulemus oli see, et nüüd mõlemad naabrid ühisel jõul vastu hakkasid ühisele vaenlasele. A. 1410 võitsid nad *Tannenbergi* juures ordu sõjaväed; ordu võim murdus. See oli esimene suur võit sakslaste üle. Selle võiduga pandi seisma sakslaste tungitta. Ordu hakkas nüüd nõrkema ja a. 1466 kaotas ta iseseis-

vuse, sattudes Poola läänimaaks. Tema liitlane, Liivi-ordu, jõudis veel ühe sajandi kestel kaitsta oma iseseisvust.

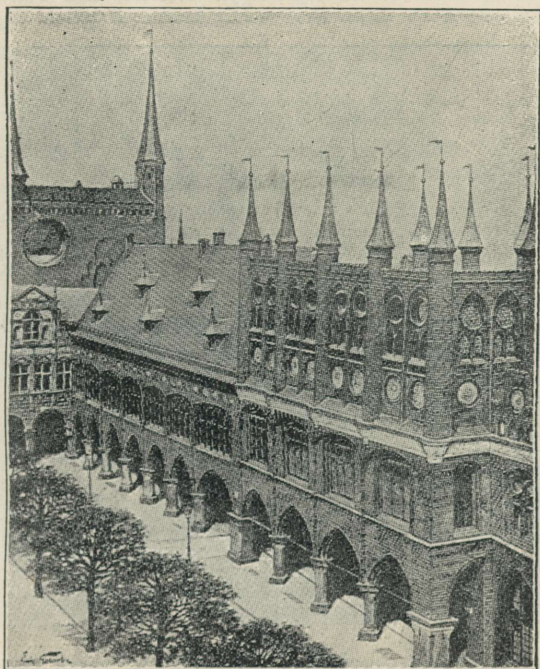
Linnade liidud. Hansa. Samal ajal kui võimas oli Saksa- ehk Teutooni-ordu, kui Liivimaal Mõõgavendade-ordust arenes Liivi orduriik, omasid suurt tähtsust poliitiliselt killunenud Saksamaal linnade liidud.

Viimse Hohenstaufeni surma järele tekkis Saksamaal valitsuse vaheaeg, interregnum, mis kestis ligi 20 aastat (1254 kuni 1273). Keisrivõim puudus hoopis; vürstid, piiskopid, linnad kaitsesid ise endid nagu suutsid. Röövimised, vägivalda tarvitamised olid tavalised nähtused, nii et seda aega põhjusega hüüti rusikaõiguse ajajärguks. Eriti raske oli liikuda kaubavooridel, sest puudus täielikult riiklik kaitse, polnud olemas ka rahvusvahelist kaitset, küll liikus aga maid mööda ringi palju röövrüütleid, kes endile otse ülesandeks olid võtnud võõra vara röövimise. Ka merel ei olnud liikumine hädaohuta, ka seal varitsesid kaubalaevu röövlid. Kuigi a. 1273 valitsuse vaheaeg lõppes Rudolf Habsburgi Saksa troonile valimisega, jäi poliitiline killunemine maksma Saksamaal ja kestsid edasi korratud olud. Sellepärast olid kaupmehed sunnitud oma kaupade saatmist toimetama ühiselt tugeva kaitse all. Ei olnud küllalt gildidesse ühinemisest: kaugete kaubasoitude kindlustamiseks tekkis linnadel tarve astuda lepingusse. Niiviisi liitunud linnad ühendasid oma sõjaväed ja kindlustasid sel teel oma kaubavooridele korraliku kaitse.

Tähtsaim neist liitudest oli Põhja-Saksamaa linnade liit, Hansa (Hanse — kogu). Temast sai koguni ajutine Põhja-maade käskija. Hansa lepingusse kuulus tema õitseajal 77 linna, teiste hulgas meie kodumaa linnad Tallinna, Tartu, Pärnu ja läti Riia. Sel suurel liidul olid veel oma kaubakontorid Novgorodis, Bergenis (Norras) ja Londonis. Saksa- ja Läänemeres kuulus merivõim temale; ainult Hansa kaupmehed võisid siin vedada kaupu. Hansa oli jõudnud maksma panna oma mõju Taanis, Norras ja Rootsis, seades valitsema kuningaid ja lükates neid troonilt.

Hansa lepingu eesotsas seisis Lüübek. Tähtsamad teised lepingusse kuuluvad linnad olid: Bremen, Hamburg, Köln, Magdeburg, Breslau, Danzig, Königsberg. Hansa linnade väline ilme oli kaunis ühtlane. Laiadest kraavidest piiratud linnamüüride üle paistsid kaugele kõrged nõelakujulised, teravad kirikutornid; tänavad, enamasti kitsad ja täis keere, olid piiratud kõrgete katusharjadega majadest, mis väga sarnlesid üksteisega. Korterite ja laduruumide arvu katsuti suurendada sellega, et ehitati majad mitmekordsed. Silmapaistvamad ehitised olid mõjuvad raekojad, toredad kirikud, suured gildimajad.

Hansal oli oma juhatus, kuhu kõik liitu kuuluvad linnad määrasid oma esindajaid ja mis pidas oma nõupidamisi Lüübekis, selle linna bürgermeistri juhatusel. Juhatus määras kindlaks kõigi liitu kuuluvate linnade maksud ja kaitsekohustused, avaldas üldised käsud, millest ei tohtinud üle astuda keegi; tõrkuja linn heideti välja lepingust. Rahad, möödud, kaalud olid Hansa linnadel ühised. Põhjamaadest vedasid Hansa kaupmehed välja nahku, mett, vaha, puid, tõrva, soolaliha, kalu; ta-

Lüübeki raekoda (linnamaja).

gasi vedasid nad riiet, relvi, ehteasju, suhkrut, maitseaineid; väga tähtsaks Hansa kaubaaineks oli heeringas. Kogu sajandi kestel (1350—1450) talitas Hansa Euroopas kui tugev iseseisev riik. Loomulikult ei puudunud tal ka võistlejad ja vaenlased, kes soovisid Hansale kadu. Kõige rohkem oli Hansal tegemist Skandinaavia riikidega.

Skandinaavia riigid ja Hansa. Nagu kuulsime, tekkisid normannide maal väikeste riikide ühinemise tulemusena 900. a. ümber Rootsi, Taani ja Norra riigid. Ühiskondlikus elus võtsid need riigid üle Läänemaa olud. Kuningad pidasid nõu ai-

nult tähtsamate isikutega ja nimetasid nende hulgast ametnikke. Läänemaa eeskujul tekkis Skandinaavias ratsasõdurite kiht, keda kuningad vabastasid maksudest ja kellest alguse sai aadliseisus. Kirikud ja vaimulikud said Skandinaaviaski palju eesõigusi, nagu oma kohtu, loa võtta rahvalt kümnist, olles ise maksuvabad.

Mida rohkem kasvasid aadli ja vaimuliku seisuse eesõigused, seda rohkem tõrjuti kõrvale talupojad ühiskondlikust tegevusest; neilt võeti omavalitsus ja nende üle seati valitsema

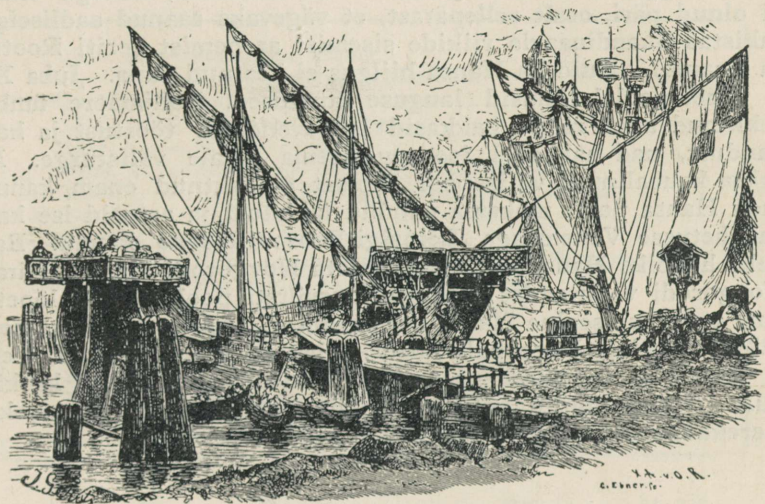
Hansa sadam.

kuninga ametnikud. Taani talupojad langesid aegamööda koguni pärisorjusse; Rootsi ja Norra talupojad said küll kannatada mõisnikkude survet, aga isiklikku vabadust nad ei kaotanud.

Esimesena tõusis võimsaks Skandinaavia riikidest Taani. Taanlased jätkasid meile tuntud normannide sõjakäike läände, võites anglosakse (Knut Suur † 1035); nad sundisid alistuma riigi lõuna-piiril asuvaid slaavlasti ja vallutasid osa meie kodumaast (1213). Norra oli tugevam XIII sajandi keskel; temale allusid siis Island ja Gröönimaa. Rootsi hakkas oma võimu laiutama ida suunas, asudes Soomemaa allaheitmisele. Kuid veel XII sajandi lõpul kihutanud soomlased minema rootslased

ja käinud rüüstamas isegi Upsala all. Aga XIII s. hakkasid rootslased uue jõuga vallutama Soomet, ja see alistus järgmise sajandi esimese veerandi lõpul (1323). Pähkina saare rahu tunnustas Soomemaa Rootsi omaks kuni Neeva ja Laadogani.

Skandinaavia riikidele oli Hansa leping suureks tüliks. Enne Hansat oli kaubandus Läänemere piirkonnas peamiselt olnud skandinaavlaste kätes. Teatavasti kauplesid normannid venelastega ja Venemaa kaudu Bütsantsi ja araablastega. Kuigi araablased ja ka Bütsants pikapeale ära langesid, oli suur Venemaa see maa, kus kaubavahetus võis areneda edukalt. Arusaadav sellepärast see pahameel, millega suhtusid skandinaavla-

Hansa sõjalaev.

sed merivõimu ülevõtmisele Hansa poolt. Taani kuningas Valdemar IV katsus võidelda Hansaga: ta vallutas Gotlandi ja hävitas siinasuva Hansa tähtsa kaubalinna Wisby. Kuid siis saatis Hansa taanlaste vastu oma laevastiku, mis ümber piiras Kopenhaageni ja sundis Taani rahu tegema; samuti sunniti alistuma Norra kuningas, kes oli toetanud taanlasi (1370). Ühtlasi said Hansa kaupmehed loa kauplemiseks Skandinaavia linnades.

Skandinaavia riikide omavahelist läbisaamist iseloomustasid alatised arusaamatused ja tülid. Valitsejad märkasid küll, kuidas Taani, Rootsi ja Norra üksikult jõuetud olid vastu astuma vähegi tugevamale vaenlasele. Kuid ühinemiseks ettepaneku tegi alles Valdemar IV tütar Margarete, kes, pärinud Taani krooni ja abiellunud Norra kuninga Hakoniga, a.

1397 Kalmarisse kokku kutsus kõigi kolme riigi esindajad ja seal läbi viis otsuse, et Skandinaavia kolm riiki jäädavalt jääksid ühe kuninga valitseda. Riikide esindajad pidid valima kuninga, võimalikult senise kuninga poegadest; võraste maade vastu pidid Skandinaavia rahvad esinema ühe riigina ja ühiselt sõdima; kodune valitsus pidi igal maal käima selle maa seaduste järgi. Margarete oli esimene ühendatud Skandinaavia riikide valitseja.

Kalhari uniooni tekkimine näis olevat hädaohtlik Hansale, kuid tugevat vastast ei saanud Skandinaavia ühendusest ometi, sest tülid keetsid edasi Skandinaavias, osalt sellepärast, et Taani kippus etendama juhtivat osa unioonis, millega teised ei olnud päri, osalt sellepärast, et vägevaks saanud aadliseisus takistas Skandinaavia riikide sisemist arenemist (eriti Rootsis ja Taanis). Kuid ka Hansa hiilgus ei kestnud kaua. Juba XV s. teisel poolel ilmusid languse tunnused. Põhjamere ümber tekkinud uued riigid hakkasid ise arendama tööstust ja kaubandust, nad hakkasid ise muretsema omale välisturget. Ka saksa kaubalinnad väljaspool Hansat ei tahtnud enam kannatada Hansa poolt maksma pandud takistusi ja astusid ise kaubavahetusse Venemaaga Leipzigi-Pooseni-Kovno kaudu. Raskeks hoobiks Hansale oli kahtlemata Novgorodi langus; pärast Novgorodi vallutamist Moskva suurvürsti poolt (1478) lõpetas oma tegevuse sealne Hansa kaubakontor. Ameerika avastusega (1492) tekkisid Euroopale uued kaubateed ja kaubaturud, seega ei jätnud ka see sündmus oma mõju avaldamata Hansa käekäigule. Hansa lõplik kokkuvarisemine sündis aga XVI s., kui merekaubanduse oma kätte võtsid hollandlased.

VII osa. Euroopa keskaja teisel poolel.

- 1066. a. — Hastingsi lahing.
- 1154—1399 — Plantagenetid Inglismaal.
- 987—1328 — Kapetingid Prantsusmaal.
- 1215. a. — Bouvines'i lahing.
- 1215. a. — Magna charta.
- 1265. a. — Simon de Montfort'i parlament.
- 1295. a. — Esimene kuninga kutsutud parlament.
- 1285—1314 — Philippe IV Ilus Prantsusmaal.
- 1294—1303 — Paavst Bonifatius VIII.
- 1302. a. — Riigi seisustekogu kokkutulek Prantsusmaal.
- 1305—1377 — Paavstide Avignoni vangipõli.
- 1328—1589 — Valois dünastia Prantsusmaal.
- 1339—1453 — 100-aastane sõda.
- 1381. a. — Wat Tyleri mäss.
- 1485. a. — Tudorite valitsuse algus Inglismaal.
- 1479. a. — Aragoonia ja Kastiiia ühinemine.
- 1492. a. — Granaada langus.

1. Inglismaa, Prantsusmaa ja Pürenee riigid.

Plantagenetid Inglise troonil. A. 1154 sai Inglise troonile Henry II Plantagenet; Inglise krooni omandas ta oma ema järgi, kes oli William Võitja sugulane. Ühtlasi kuulusid Henry II-le suured maa-alad Prantsusmaal, nagu Normandia, Bretagne ja Garonne'i-Loire'i piirkond. Kuid nende maade pärast sattusid prantsuse kuningad pea tülisse Inglismaaga, kuulus ju niiviisi Inglise kuningale kogu Lääne-Prantsusmaa: La Mansche'ist Püreneedeni. Henry II oli see Inglise valitseja, kes alustas Iirimaa allaheitmist.

Muide oli Henry Plantagenet hoolas valitseja. „Ta ei istu kunagi, on jalul hommikust õhtuni“, kõneldi temast. Henry vaigistas rüütleid, kes pärast William Võitjat olid andunud röövimisele, ja püüdis uute korraldustega kaitsta rahvast vägivalla eest. Ta asutas kindla keskvalitsuse, mille moodustasid tähtsamad ametnikud ja mis kontrollis šeriffide tegevust

kogu riigis. Ka kohtupidamise korda reformis Henry II, nõudes kohtunikelt tunnistajate ülekuulamist ning süüteo igakülgset kaalumist. Alamaist kohtuasutisist võis apelleerida ülemkohtusse, mis asus koja juures. Maksude nõudmist korraldas maksunõudmise koda. Henry II seadis sisse kilbiraha, mida rüütliid võisid maksta sõjateenistuse asemel. Saadud rahaga asutas kuningas endale palgalise sõjaväe.

Henry II-se ajal edenes Inglismaal kaubandus, sest inglise linnad said kasutada Prantsusmaa turge. Kaupmehed asutasid kaubaühinguid, mis leidsid kuninga poolt kinnitust. Ühisel jõul toimetati siis kaupade vahetust kaugete maadega. Inglise väljaveo pea-aine oli vill. Rikkad linnakodanikud harjusid iseseisvalt ajama asju ja nende kätte läks ka linnaelu juhtimine. Inglise kuningad ei töötanud vastu linnade omavalitusspüüetele, ja Inglismaa linnades valmis niiviisi jõud, mis sai hiljemini suureks takistuseks kuningavõimu kasvamisele.

Täiesti ebaõnnestus Henry II püüe vähendada kiriku võimu. Ta pani ette Clarendon'is piiskoppide koosolekul, et vaimulikud süüasjus alluksid ilmlikule kohtule, et nad ilma kuninga loata maalt välja ei tohi sõita ega kaebust tõsta paavsti ees. Need ettepanekud leidsid heakskiitmist. Kuid Canterbury peapiiskopp Thomas Becket ei alistunud uutele seadustele ja põgenes kuninga tagakiusamist kartes Prantsusmaale. Kui ta mõne aasta pärast tagasi tuli Inglismaale, surmasid tema rüütliid. Rahva silmas muutus Thomas Becket süütuks kannatajaks. Kuningas pidi Becket'i haul avalikult kahetsema tehtud kuritegu ja ühtlasi tühistama Clarendoni määrused. Õnnetu vahejuhtumine vaimuliku seisusega sai Inglismaal esimeseks kuningavõimu nõrkemise põhjuseks.

Henry II-se järeletulijaks oli Richard Lõvisüda, kellest teame, et ta ristisõjas käis. See kuningas viibis üldse kogu oma valitsuse aeg (1189—1199) välismaal. Kindlasti juba tema päevil jõudsid aadlikud, vaimulikud ja linlased arvamisele, et mitte üksi kuninga najal ei püsi riik, et riiki valitseda võivad nemadki. Kuid juhtum kuninga võimu piiramiseks tekkis Richardi venna, John Maatu ajal (1199—1216).

John Maatu ajal tabasid Inglismaad rasked kaotused. See kuningas sai oma hüüdnime sellest, et ta kaotas kõik Prantsusmaal asuvad maad. Kuid ka teisis asjus polnud John Maatul õnne. Ta ajas enda vastu hoopis vihale võimsa Innocentius III. Kui see paavst Canterbury peapiiskopiks nimetas kellegi Langtoni, siis ei lasknud kuningas sel tulla Inglismaale; aga Innocentius pani siis kogu Inglismaa kirikuvande alla: ei peetud enam jumalateenistusi, ei maetud surnuid, ei ristitud lapsi. Hädasunnil alandas end John Maatu paavsti ees:

ta tunnustas end Innocentiuse vasalliks ja Inglismaa Rooma paavsti lääniks.

Kaotused Prantsusmaal ja alandavad tingimused paavsti poolt kihutasid nüüd üles inglise aadlikke nõudma kuninga võimu piiramist. Lordid, kellega ühinesid rüütlid ja linlased, valmistasid „Magna charta“ nimelise õigustekirja, millele John Maatu a.1215 oli sunnitud alla kirjutama.

Magna charta libertatum.

(Tähtsamad punktid.)

1. Jumala auks järele andes kinnitame selle kirjaga endi ja oma pärijate nimel, et inglise kirik on vaba, tema õigused kärpimata ja vabadused piiramata. Valimiste vabaduse, mis tähtis ja tarviline on inglise kirikule, oleme täiesti omast tahtest lubanud ja kirjalikult kinnitanud, ka paavst Innocentius III-alt nõutanud selle kinnituse. Kõigi oma riigi vabadele meestele lubame ka alljärgnevad õigused.

12. Kilbimaksu ja abimaksu (erakorraline maks pühade, hädade puhul jne.) ei või meie kuningriigis nõuda ilma suure nõukogu loata.

13. Londoni linn säilitab kõik oma endised eesõigused ja õigused maal ja veel. Ka kõigile teistele linnadele, alevitele ja maakohdadele lubame nende eesõigused ja vabadused.

14. Riigi nõukogu koosolekule kilbi- ja abimaksu määramiseks peavad kutsed saama kõik peapiiskopid, abtid, krahvid, parunid ja kõik meie teised läänimehed isiklikult nelikümmend päeva varem ja kindlaksmääratud kohale. Kutsetes peab olema tähendatud nõukogu päevakord.

35. Peab maksma vaid üks mõõt viina, õlle ja mõdu tarvis üle riigi, Londoni veerand, ja üks laius kõigile kalevitele, kahekordne küünar. Nagu mõõt, nii olgu ka kaal ühtlane.

39. Ühtki vaba meest ei tohita vangistada, ta vara ei tohita puutada ega tohita teda maalt välja saata. Karistada võib ainult omataoliste otsuse või riigi seaduste põhjal.

40. Õigust ja kohut ei taha meie kellelegi müüa, keelda ega kohtuga viivitada.

41. Kõigil kaupmeestel olgu liikumise ja kauplemise vabadus veel ja maal peale sõjaaja.

John Maatu.

45. Kohtunikeks tahame määrata ainult mehi, kes tunnevad seadusi ja tahavad neid õieti täita.

61. Aadel valigu 25 aadlikku oma äranägemise järgi riigist; need peavad kogu jõuga valvama ja valvata laskma, et püsiks rahu ja teostamist leiaksid kõik õiguste kirjas mainitud punktid. Leiavad nemad, et meie või meie ametnikud ühe või teise punkti vastu eksinud on ja see teatavaks on saanud neljale aadlikule 25-st, siis peavad need neli meile või meie asetäitjale ette kandma, milles seisab üleastumine ja nõudma selle heakstegemist. Kui meie või meie äraolekul meie asetäitja 40 päeva jooksul, arvates väärnähutuse teatavaks tegemise päevast 4 aadliku poolt, asja ei lahenda, teatagu need neli sellest 25-le ja siis võivad need üles kutsuda kogu rüütelkonna ja tarvitusele võtta kõik abinõud, nagu vallutada kindlusi, ametiasutisi või sundida mõnel teisel teel järeleandmisele; ainult meie kuninglik isik, kuninganna ja meie lapsed jäägu puutumata. Kuid niipea kui nad rahuldatud, peavad nad jälle meile alistuma.

Magna chartat peetakse kodaniku vabaduste nurgakiviks Inglismaal, kuigi John Maatu ei täitnud temast ühtki punkti. Ka Maatu poeg ning järeletulija Henry III ei pidanud neid määrusi. Aga siis tõstis aadel krahv Simon de Montfort'i juhatusel mässu; kuningas ja troonipärija vangistati ja lordid võtsid endi kätte riigi valitsemise (1264).

A. 1265 kutsus Simon de Montfort kokku parlamendi, millest osa võtsid lordid, prelaadid (kõrgemad vaimulikud), rüütlid, alamad vaimulikud ja linlased. Esimest korda olid Inglismaal koos riigi asju otsustamas seisuste esindajad. Ainult see parlament ei saanud kuigi kaua koos istuda, sest veel samal aastal vabanes vangist troonipärija Edward ja võitis mässajad; Montfort langes võitluses. Vabastatud Henry III sai tagasi trooni.

Edwardid ja Inglise parlament. Henry III-nda järele valitsesid Inglismaal kolm Edwardi (1272—1377). Edward I võitis Wales'i maakonna (1284); sest ajast peale hakkas inglise kuninga vanem poeg kandma „Wales'i printsi“ tiitlit. Edward I vallutas ka Šotimaa, kuid see maa vabastas end hiljem. Veel toetas Edward Flandria linnu nende võitluses Prantsuse kuningaga. Kõik need ettevõtted maksid palju. Riigi sissetulekuist ei jätkunud. Kuid ärritatud meeolu arvestades ei sõandanud Edward üksi määrata uusi makse. Ta otsustas kokku kutsuda riigi seisuste esindajaid. Lordid ja prelaadid said kutsed isiklikult ja võisid isiklikult tulla koosolekule, rüütlitel ja alamail vaimulikel ning linnadel lubati saata esindajaid.

Kutse tekst prelaatidele ja alamaile vaimulikele: Kuningas... Iga õiglane seadus kinnitab, et see, mis puutub kõikidesse, peab kõikide heakskiitmist leidma; samuti tuleb ka ühiselt kaaluda, kuidas ühist hädaohtu vältida... Sellepärast... et see Teie ja Teie kaaskodanikkude huvides on, käsime Teil, Teie truuduse ja armastuse juures, ilmuda meie juurde Westminsterisse esimesel pühapäeval peale mardipäeva. Muretsege ka selle eest, et ühes Teiega ilmuksid kaks volitustega varustatud alamate vaimulikkude esindajat.

Kutse tekst krahvkondade ja linnade esindajale: Kuningas šeriffile Nordhampshire'is. Et meie krahvide, parunite ja teiste suurnikkudega riigis kohustatud oleme leidma abinõusid meie riiki ähvardavate hädaohtude vastu, siis tahame nendega koos nõu pidada ning kutsume neid seks esimesel pühapäeval peale mardipäeva Westminsterisse... Meie käsime sind hoolitseda selle eest, et nimetatud krahvkonnas valitaks kaks rüütli, igas krahvkonna linnas kaks kodaniku, igas krahvkonna alevis kaks elaniku parimaist ja töövõimelisimaist inimesist ning saadetaks ka nemad määratud päevaks Westminsterisse. Et otsustamisest osa võtta, peavad nimetatud isikud varustatud olema volitustega.

A. 1295 tuligi Londonis kokku esimene kuninga kutsutud parlament. Parlament lubas võtta makse, kuid tingimusega, et kuningas kinni peaks igast Magna charta punktist. Edward I töötas antud manifestis täita kõiki määrusi. Ta kutsus kokku mitu korda parlamendi, sedasama tegid tema järeltulijad. Parlament sai niiviisi riiklikuks asutiseks. Edward III (1327—1377) päevil omandas ta oma ajaloolise kujugi, lahkudes ülem- ja alamkojaks. Esimese moodustasid lordid ja prelaadid, teise — linnakodanikkude ning alama aadli ja alama vaimuliku seisuse esindajad. Parlament avaldas oma arvamisi ja soove palvekirjades (petitions), kuningas pidi neid tähele panema ja seadusteks kuulutama. Parlament kontrollis ka kuninga ametnikkude tegevust: alamkojal oli õigus süüdistada, aga otsustas ülemkoda. Üldse mängis XVI sajandini inglise parlamendis juhtivat osa ülemkoda.

A. 1365 teatas parlament Rooma, et John Maatul polnud mingisugust õigust tunnustada Inglismaad Rooma paavsti lääniks, et sellepärast Inglismaa loobub lääniraha maksmisest paavstile. Parlamendi maksvusele pääsemist Inglismaal tuleb peamiselt seletada raskete sõjaoludega. Edward III ajal algas Inglismaa ja Prantsusmaa vahel 100-aastane sõda (**1339—1453**).

Prantsusmaa enne 100-a. sõda. Esimesed Kapetingid (Capet' järglased) olid nõrgad valitsejad, nad olid ainult esimesed oma suguste, s. o. feodaalisandate keskel. Kuid püüe tõsta kuninga võimu polnud neile võõras. Kuningas Philippe II Auguste (1180—1223) oli juba võimas valitseja; prantsuse feodaalisandate keskel polnud tal enam võistlejat. Aga kardetav vastane oli talle Inglise kuningas, kellele teatavasti kuulus Lääne-Prantsusmaa La Manche'ist Püreneedeni. Inglise võitma tormaski sõjakas Philippe II. Teda toetasid linnad sõdurite-saatmisega ja raha-andmisega; linnadele kinkis kuningas tasuks iseseisvuse. John Maatu sai küll abi Saksa keisrilt ja Flandria krahvilt, kuid kaotas siiski Bouvines'i juures lahingu a. 1214. Toetust saades ka vaimulikelt ja kehvemalt aadlilt, läks Philippe II-sel korda sõnakuulmisele sundida veel Burgundia ja Flandria krahvid ning Champagne'i hertsog.

kuningaid maksudega. Kuid selline vahekorid ei meeldinud Rooma paavstidele. Bonifatius VIII (1294—1303) oli see, kes otsustas maksu mis maksab läbi viia seisukoht, et Prantsusmaa vaimulik seisus tunnustaks enda üle ainult Rooma paavsti ja et ühtlasi paavsti ülemvõimule alistuks ka Prantsuse kuningas. Seega oli Bonifatius VIII Gregorius VII ja Innocentius III mõtete kandja. Oma vaateid paavsti ülemvõimuse arendas ta bullas „unam sanctam“.

„Ühte püha katoliku kirikusse peame uskuma ja temale ustavaks jääma. Meie tunnustame teda kui ainust, kes jagab õndsust ja päästab patust. Temas on üksainus Issand, üksainus usk ja üksainus ristimine. Veeputuse ajal oli ainult Noa laev, kõik muu hukkus, see ainus tähendas üht kirikut tulevikus. Sel ainsal kirikul on ainult üks keha ja üks pea, nimelt Kristus, ja Peetrus tema järeletuliija; ütleb ju Issand Peetrusele: karjata minu lammaid. Sest selgub, et Issand usaldas kõik üksi tema hoolde. Kui kreeklased või mõned teised ütlevad, et nad Peetrusele ja tema järeletuliijaile mitte pole üle andud, siis peaksid nad ka tunnustama, et nad Kristuse lammaste hulka ei kuulu, sest Kristus ütles Johannesele: on olemas ainult üks kari ja üks karjane.

Evangeeliumi sõnad õpetavad veel, et temal (karjasel) on käsutada kaks mõõka. Sest kui apostel ütles: vaata, siin (kirikus) on kaks mõõka, siis ei vastanud Issand, see on palju, vaid: küllalt sest. Mõlemad mõõgad, nii ilmlik kui vaimulik, seisavad kiriku käsitluses. Vaimulik on kiriku juhtimiseks, ilmlik — kirikust juhitav; esimene kuulub preestri, teine — kuningale või vürstile, kuid ainult niikaua, kui see sobib paavstile. Üks mõõk peab alluma teisele ja nimelt ilmlik vaimulikule. Sest apostel ütles: ei ole võimu, mis pole jumalast; kus on võim, on see jumalast seatud. Et vaimulik võim auvärsuselt ja suursugususest ilmliku ületab, peame ka tunnustama, et vaimulik võim üldse suurema väärtusega on kui ilmlik. Seda näeme selgesti maailma valitsemises. Sest on tõsiasi: vaimulik võim peab määrama ilmliku ja olema talle kohtumõistjaks. Nii tõestuvad ka prohvet Jeremia sõnad: „sest vaata, olen sind rahvaste ja riikide üle pannud...“

Kui eksib ilmlik võim, mõistab tema üle vaimulik võim; eksib vaimulik võim alamal astmel, mõistab tema üle võim, kellele ta allub; eksib kõrgeim vaimulik võim, mõistab tema üle ainult jumal, sest apostel tähendas: vaimulik inimene mõistab kõikide üle, aga tema üle ei

Bonifatius VIII.

mõista keegi. Kes sellele jumala võimukorraldusele vastu hakkab, töötab vastu jumalale...

Sellepärast teatame, käsime ja seletame, et kõik inimolevused maa peal peavad alluma Rooma paavstile, kui nad tahavad päästa oma hinge."

Riigi seisustekogu Viimast korda keskajal katsusid jõudu vaimulik ja ilmlik võim Bonifatius VIII ja Philippe IV isikuis. Et selles tülis võita oma alamate poolehoidu, kutsus Philippe IV kokku a. 1302 Prantsusmaal riigi seisustekogu (états généraux).

Nagu inglise parlamenti, nii tulid ka états généraux'sse kõrge aadel ja prelaadid kuninga isikliku kutse järgi, kuna rüütliid, vaeses vaimulikud ja linnad saadikuid läkitasid. Prantsusmaal pidas iga seisus istumisi lahus: kõrge aadel koos rüütliga, prelaadid alama vaimuliku seisusega ja linnakodanikud, iga rühm iseruumis. Ainult siis, kui tuli vastu võtta üldine otsus, mindi ühisesse saali, kuhu iga seisus iseuksest läks ja kus igale seisusele olid lahus istekohad: toredad aadlile ja vaimulikele, lihtsad linnade esindajaile. Otsuste hääletamine ühises saalis sündis seisuste järgi: kõrgemate seisuste kahele häälele oli kolmandal seisusel, s. o. linnakodanikel, vastu seada ainult üks hääl. Sellepärast ei olnudki états généraux'd rahva keskel populaarsed, pealegi suhtusid aadlikud väga ülemeelikult III seisuse esindajasse, nimetades neid rätsepateks ja kingseppadeks, kellega neil häbi olevat koos töötada. Sellepärast ei arenenud ka états généraux'd Prantsusmaal riiklikuks asutiseks, nagu parlament Inglismaal. Prantsuse riigi seisustekogud on möödamineva tähtsusega; tugevad kuningad kutsusid neid kokku hoopis harva või mitte sugugi. Kuid keskaja teisel poolel oldi üldiselt isiki ka Prantsusmaal harjutud seega, et kuningad siis états généraux'de poole pöördusid, kui neil tarvis oli koguda sõjamehi või võtta uusi makse, või otsustada mõni muu üleriikliku tähtsusega küsimus.

Tüliküsimuses Bonifatius VIII-ga kiitsid aadlike ja linlaste esindajad heaks Philippe IV sammud, kuna vaimulikud erapooletuks jäid. Bonifatius VIII pani siis kuninga kirikuvande alla ja tahtis Philippe'i koguni troonilt tõugata. Kuid kuningas teotses kiiremini. Ta saatis Itaaliasse saatkonna ülesandega paavsti vangistada Anagni linnakeses, Apenniini mägedes, kus viibis Bonifatius; saadikud tungisid paavsti majja hüüdega: „Surgu paavst, elagu Prantsuse kuningas!“ Kuid Bonifatius ei kaotanud julgust: ta pani ametiriided selga ja teatas, et ta paavstina sureb. Ta vangistati, kuid rahvas vabastas jumalalase kuninga meeste käest. Aga mõne päeva pärast suri elatanud, murest murtud paavst.

Philippe IV toimetas paavsti-troonile oma mõjualuse prelaadi Clemens V ja meelitas selle elama Lõuna-Prantsusmaale,

Avignoni (1305), kuhu paavstid elama jäid seitsmekümneks aastaks, muutudes prantsuse kuningate käsilasteks. Näiteks hävitas Philippe IV Clemens V nõusolekul Templi-ordu ja konfiskeeris riigile selle varandused (1312).

100-aastane sõda (1339—1453). A. 1328 lõppes Prantsusmaal Kapetingide valitsus. Suguluse järgi oli lähemaks kandidaadiks Prantsuse troonile Philippe IV tütrepoeg, Inglise kuningas Edward III. Kuid juba olid seisustekogud otsustanud, et naine troonipärimisõigust edasi ei saa anda. Prantsuse troon läks a. 1328 Kapetingide kaugemale sugulasele Philippe VI, Valois' krahvile.

Prantsusmaa ja Inglismaa vahel oli suur vihavaen olemas juba Philippe II saadik, kes teatavasti võitis inglastele kuuluvad maakonnad Prantsuse pinnal. Trooni mitteandmine Edward III sünnitas samuti pahameelt. Veel tundsid inglased suurt pahameelt selle üle, et prantslased teotasid šotlasi, kelle maad inglased püüdsid vallutada. Ka tekkis nimetatud maade vahel arusaamatusi Flandria pärast. Flandria krahv oli Prantsusmaa vasall, kuid flanderlased sümpatiseerisid rohkem inglastele, kellega nad olid kaubanduslikus läbikäimises; nad palusid Inglise kuningalt koguni abi Prantsusmaa vastu. Neis oludes puhkeski Prantsusmaa ja Inglismaa vahel a. 1339 sõda, mis ajaloos tuntud 100-aast. sõjana.

Sõja esimesel poolel oli võit inglaste pool; nende väed olid paremini organiseeritud ja paremini varustatud. Nad löid prantslasi kahes tähtsamas lahingus, Crecy ja Poitiers' juures; Crecy lahingus (1346) tarvitati esimest korda kahureid (inglased), Poitiers' juures (1356) langes vangi Prantsuse kuningas. Samal ajal algasid Prantsusmaal sisemised rahutused, sellepärast ruttasid prantslased vaherahu sõlmima; leping kirjutati alla a. 1360 Bretigny's; Lääne-Prantsusmaa tunnustati inglaste omaks.

Rahutused Prantsusmaal. Sõja ajal suurenesid väljaminekud, loomulikult pidid tõusma maksud. Dofeen Karl (dofeeniks hüüti Prantsusmaal troonipärijaid; see nimetus tuli Dauphiné maakonnast, mille selle viimne valitseja oli pärandanud Prantsuse kuningale tingimusega, et iga troonipärija dofeeni tiitlit kannaks), kes kuninga vangilangemise tõttu riigi asju ajas, kutsus küll kokku états généraux', et uute maksude küsimust mitte üksi otsustada, kuid seisustekogu koosolekuil tegid III seisuse saadikud suurt opositsiooni. Nad süüdistasid valitsust, kaebasid ametnikkude üle ja nõudsid, et seisustekogu iga aasta korralikult koos hakkaks käima ja et ametnikud oleksid vastutavad oma tegude eest. Kuid aadlikud ja vaimulikud ei pooldanud neid

nõudeid. Valitsuse vastu sihitud liikumise juhiks hakkas kodanik Marcel, Pariisi elanikkude mõjuval toetusel.

Rahutusi kartes kinnitas dofeen Charles „ordonnansi“ (nii hüüti III s. saadikute koostatud õigustekirja), kuid ta ei täitnud antud lubadusi. Sellepärast puhkes mäss. Pariisi tänavail surmati ametnikke ja kõrgeid aukandjaid; dofeen ise pääses põgenema, kuid linn jäi mässajate kätte. Marcel otsis ühendust talupoegadega, kes samuti olid hakanud mässama. Eriti raskeks oli muutunud talupoegade seisukord Põhja-Prantsusmaal, mis oli sõjatalermaaks. Talurahva rahutusist jutustab kaasaeglane:

„Siis tõusid talupojad ja läksid pikema nõupidamiseta, ei muud relva kui raudotstega malgad ja noad käes, lähema rüütli majja sisse ja tapsid rüütli, ta naise ja lapsed. Siis läksid nad teise lossi ja märatsesid seal veel kurjemini; nad sidusid rüütli tulba külge, tapsid siis ta naise, kõik ta lapsed ja viimaks rüütli enda, teda piinates, süütasid põlema lossi ja purustasid ta.

Nii märatsesid nad veel mitmes lossis ja nende arv kasvas kuue tuhandeni. Igal pool, kuhu nad tulid, liitus nendega alam rahvas, rüütliid oma naiste ja lastega aga põgenesid nende eest. Kümne ja kahekümne miili kaugusele kanti lapsed nende eest varjule, jäeti maha majad ja varad. Üle kuuekümne lossi ja maja põletasid nad maha Beauvais, Corhie, Amiensi ja Montdidier maakondades, ja poleks jumal oma armus appi tulnud, oleks nende häbiteod niivõrt kasvanud, et kõigis mais aadlikud, vaimulikud ja rikkad oleksid olnud hävitatud. Naised, neid ja rüütliid, kes pääsesid nende eest, pidid lihtsamais rõivais põgenema Meaux' linna Brie maakonnas, ka Normandia ja Orléans'i hertsoginnad ja veel hulk kõrgeid daame, püüdes end päästa surmast ja häbitusest.

Sel ajal tulid krahv Foix ja ta onupoeg kaptal von Buch tagasi Preisimaalt ja Prantsusmaale jõudes kuulsid katkust ja hädast, mis tabanud aadlikke. Mõlemad otsustasid appi minna aadlikkudele daamidele Meaux' linnas ja neid trööstida. Sest kurjategijad, kuuldes, et seal on kogunenud hulk aadlinaisi ja lapsi, asusid teele ühes Valois krahvkonna mässulistega ja ilmusid Meaux ette. Linna elanikud avasid neile väravad, selle asemel et takistada neid sisse tulemast. Neid tuli nii palju, et kõik tänavad turuni olid täis inimesi.

Nähes nii suurt rahvahulka tulevat, valdas daame lossis turu ääres suur hirm. Aga krahv Foix ja kaptal Buch oma vägedega seadsid end täies relvastuses õuel üles, lasksid värava lahti teha ja astusid vastu väikestele räpastele ja halvasti relvastatud talupoegadele, kõigil mõõgad ja odad käes, valmis võitluseks. See jahutas talupoegade julgust, kuigi rüütleid nendega võrreldes oli vaid näputäis. Esimesed löid vankuma, aadlikud aga hakkasid peale suruma ja raiusid ja torkisid oma relvadega kõik maha. Siis löid eesseisjad põgenema ja jooksid teised oma taga pikali. Nüüd tormasid rüütliid väravast välja, jooksid mässajate kallale, tapsid neid hunnikute viisi otsekuu metsloomi ja surusid nad linnast välja. Nad tapsid nii palju, et nad väsisid ja ajasid talupoegi karja kaupa Marne'i jõkke. Rohkem kui seitse tuhat tapeti sel päeval ja ükski poleks pääsenud, kui neid oleks taga aetud.

Tagasi tulles süütasid aadlikud põlema Meaux linna ja põletasid ta maha kogu alama rahvaga, kes seal sees oli. Sestsaadik ei kogunenud talupojad enam vastuhakkamiseks, sest noor Couey isand oma aadlikkude salgaga tappis armuheimatult nad maha igal pool, kus nad neid kohtasid.

(Froissard — Chronique de France.)

Pea pärast talupoegade rahutuste summutamist tabas ka linnakodanikkude mässu samasugune saatus. Dofeeni vägedega võideldes langes Pariisi tänaval Marcel ja ta vägi paisati laiali. Dofeen hävitas „ordonnansi“ ja kroonis end Charles V nimeleliseks kuningaks. Charles V ei kutsunud kokku états généraux'd, ta ei sallinud seda kogu, sest seal oli ka harimatuid inimesi. Charles V, kes ajaloos „Targa“ nime kannab, armastas viibida õpetlaste keskel ja nõu pidada ainult haritutega. Et rahuldada seltskonda, organiseeris ta nõupidamisi aadli, vaimuliku ja III seisusest isikutega, kes ilmusid valitsuse kutsel isiklikult n. n. notaabli-koosolekuile (assemblée des notables); neil koosolekuil oli ainult nõuandev tähtsus.

Charles V ajal algas 100-aastane sõda uuesti; nüüd oli inglasedt lahkunud sõjaõnn. Prantslased võitsid tagasi kõik maad, mis nad olid kaotanud sõja esimeses järgus; ainult mõned rannakohad jäid veel vaenlaste kätte, ka Bordeaux ja Calais linnad.

Rahutused Inglismaal. Ka inglise rahvas kannatas palju 100-aastase sõja ajal. Tõusid maksud, suurenesid kohustused. Pealegi ilmus sõjakaaslasena XIV s. keskel Lääne-Euroopasse hirmus katk, mis maal ja linnas ohvreid nõudis. Inglismaal surid välja terved külad, mille tagajärjel kahanes tööliste arv.

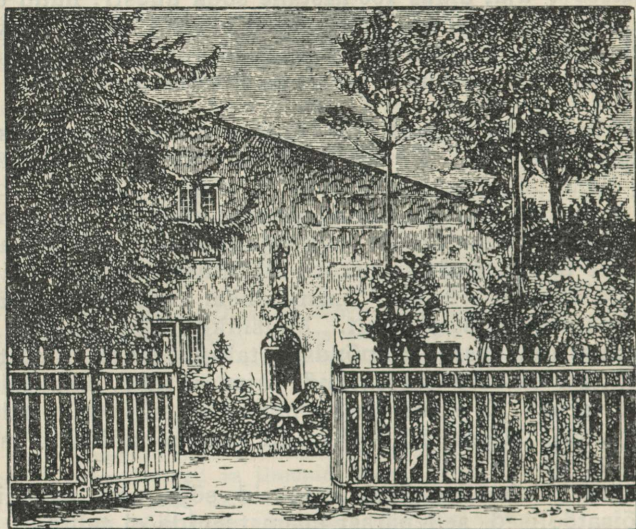
Inglise talupoegade seisukord oli üldiselt kergem kui mandril: nende kohustused olid enam-vähem kindlaks määratud ja nad leidsid kaitset šeriffidelt. Mõisnikud olid asunud suurel arvul elama linnadesse ja nõudsid talupoegadelt ainult raha-renti; ühtlasi lasksid mõisnikud, vajades raha, oma talupoegi raha eest vabaks. Ei olnud kuskil mujal nii palju vabu talupoegi kui Inglismaal. Mõisa töölisteks olid väikekohapidajad ja maata talupojad.

Kõrgete maksude tõttu vaesusid sõja ajal mõisnikudki, keda mõisatöölised sellepärast enam teenida ei tahtnud. Appi tulles mõisnikele avaldas parlament Edward III ajal seaduse (1349), mis määras kindlaks mõisatöölise päevapalga ja neid kohustas teenistusse astuma. Selle seaduse põhjal võisid mõisnikud töötuid vägisi tuua tööle oma mõisadesse. Põgenemist trahviti valjult ja põgenenule põletati otsaette F täht (falsity). Kuid need sunniabinõud äratasid rahvas ainult viha ja tungi luua vabamaid elamistingimusi. Kuulati suure innuga seletusi, et maailma alul polnud ainust orja ega isandat, kõikjal valitse nud ühetaosus. Järeldati: isandad peavad kaduma. Kui Edward III järeletulija Richard II ajal sõjakulude katmiseks talurahvalt uut maksu hakati nõudma, puhkeski suur rahva mäss (1381), mis selle juhi järgi Wat Tyler'i mässuna tuntud ajaloos.

Mäss algas riigi kagunurgas. Talupojad surmasid maksu nõudjad ja kihutasid minema ametnikud. Mässajatega ühinesid naabermaakondade elanikud ja kehvemad linnakodanikud.

Juhatajaks hakkas *W a t T y l e r*, kes mässajad viis Londoni. Pealinnas said märatsejate väe läbi surma mõned ametnikud, ja kartuses lubas kuningas täita kõik nõudmised: kaotada sunduse, vähendada talupoegade makse, kõrvaldada halvad ametnikud jne. Palju mässajaid läks laiali, olles rahuldatud kuninga kõnega. Selle järele surmas Londoni linnapea *W a t T y l e r*'i ja kuninga rüütlid ajasid laiali ülejäänud märatsejad. Talurahva seisukorda ei parandatud sugugi, seda ei nõudnud ka parlament, kus talurahval ei olnud eestkostjaid.

100-aastase sõja lõpp. Nagu kuulsime, tabasid inglasi samal ajal kaotused ka sõjaväljal. Sõjakaotuste, sisemiste rahutuste ja

Jeanne d'Arc'i sünnikoht.

Richard II-le omase raske iseloomu pärast läks kuninga lelepojal Henry Lancaster'il parlamendi toetusel korda võtta troon Richard II-lt. Nüüd valitsesid Inglismaad järgemööda kolm Lancaster'it (1399—1461); nende ajal möödus 100-aastase sõja viimne järk. Henry V saavutas Azincourt'i juures hiilgava võidu prantslaste üle (1415), ta läks Pariisi ja nõudis enda troonipärimisõiguste tunnustamist prantslaste poolt pärast Charles VI surma. Kuid siis sai Prantsusmaal alguse rahvuslik liikumine, mille kandjaks oli Domremy talutütar *J e a n n e d ' A r c*, „Orleani neitsi“, ja mille sihiks oli oma dofeeni Charles'i kuningaks kroonimine ning inglaste minemakihutamine Prantsuse pinnalt.

Tolleaegne Prantsuse kuninga nime kandja Charles VI oli nõdrameelsusse sattunud, seega langesid kõik mured dofeeni peale. Ta seisukord oli küllalt raske, sest kogu Põhja-Prantsusmaa oli inglaste käes, juba asusid nad Orléans'i piiramisele, mille kaotust peeti väga tähtsaks strateegiliselt. Burgundi hertsog oli murdnud truudust ja üle läinud inglaste poole. Kogu Prantsusmaal märgati valuga seda viletsust, millesse oli sattunud kodumaa. Seal ilmus Jeanne d'Arc.

„Kodu oli mu nimi Jeanette, Prantsusmaal Jeanne, liignime ma ei tea. Sündisin Domremys, saan varsti 19 aastaseks. Õppisin õmbrema, ketrama, aitasin majas ja hoidsin vahetevahel ka karja. Suuremana ajasin ma loomad küll välja, ei jäänud aga enam karja, kartes sõdureid.

Inglasi ja nende poolehoidjaid burgundlasi vihkasin juba väiksenä. Naaberkülas olid burgundimeelsed ja alati valmis meiega kaklema. Mõlema küla laste vahelistest löömingutest ei võtnud ma osa, nägin aga meie omi sagedasti tagasi tulevat veristena. Põlgasin burgundlasi, sest et nad kurja tegid meie kuningale.

Domremy lähedal seisab puu, nimetatud naiste ehk ka haldjate puuks. Selle kõrval voolab allikas, mille vesi, nagu ma kuulsin räägitavat, arstib palavikku. Olen näinud haigeid sealt joovat, ei tea aga mitte, kas nad on terveks saanud. Olen ka kuulnud, et haiged puu juures käivad. See on suur pukspuu. Mõnikord käisin seal teiste tüdrukutega pärga punumas Domremy jumalaema pildile. Vanadelt inimestelt kuulsin sagedasti, et puu all haldjad koos käivat. Ma ei tea, et ma küpsemas eas veel seal oleksin käinud. Vennalt kuulsin ma kodu räägitavat, ma olla oma läkituse saanud selle puu all. Vaidlen kindlasti selle vastu.

Kolmeteistkümne-aastasena — inglased olid juba Prantsusmaal — kuulsin esimest korda häält taevast, mis lubas mind aidata ja mind juhtida. Lõuna ajal meie aias, ma kartsin väga. Kolmandat korda kuuldes seda häält sain aru, et see on ingli hääl. Nägin püha Mikaeli oma ees, püha Katariinat ja Margareetet. Nad manitsesid mind ja soovisid, et ma läheksin Prantsusmaale. Sestsaadik kuulsin sagedasti seda häält, kaks kuni kolm korda nädalas. See kordas: „Sa pead minema Prantsusmaale.“ Nad ütlesid, et mina vabastavat Orléans'i. Vastasin, et olen vaene nõder tütarlaps, ei oska ratsutada ega sõdida...

Läksin enne onu juurde ja ütlesin temale, et pean minema Vaucouleurs'i. Sinna jõudnud, tundsin ära väejuhi Robert Beaudricourt'i oma hääle abil, kuigi ma teda varem polnud näinud. Kaks korda keeldus ta mind vastu võtmast, kolmandal korral võttis ta mind kuulda. Ta andis mulle saatjad ja ütles. „Mine, tulgu mis tuleb!“ Kandsin meheriideid ja mõõka. Sainte-Catherine-de-Fierbois juures läksin Chinoni lossi, kus asub kuningas. Tundsin ta ära jälle oma hääle abil. Ütlesin temale, et tahan inglased võita. Chinonis laskis Fierbois kirikust tuua mõõga, mis seal altari taha oli maetud — hääl juhatas mulle selle. Ta oli roostega kaetud, see tuli aga ilma vaevata maha, mõõgateral ilmusid nähtavale ristimärgid. Fierbois vaimulikud lasksid mulle selle jaoks teha tuped, ühe punasest sametist, teise mustast kalevist. Kandsin seda mõõka kuni Pariisi ründamiseni. Jumala näpunäite järele lasksin teha lipu valgest riidest siidnarmaste ja liiliatega. Lipul oli kujutatud maakera, kummalgi pool ingel. Selle kohal sõnad: „Jeesus Maria“. Armastasin seda lippu rohkem kui mõõka. Kandsin teda vaenlast rünnates, ma ise pole ühtki tapnud. Kuningas andis mulle kümme

tuhat või kaksteistkümmend tuhat sõdurit. Viisin nad Orléans'i Saint-Loup' lossi ette, siis Du Pont'i kindluse ette. Rünnaikul sai üle saja inimese haavata, ka mind tabas oda, püha Katariina aga toetas mind ja paari nädalaga ma paranesin, jäädes sadulasse. Enne Orléans'i vabastamist, ja seitsaadik nimetavad hääled mind Jeanne la Pucelle, jumala tütar.“

(Seletused, antud Jeanne'i poolt Rouenis kohtuistungil.)

Orleani neitsi sõjaväkke ilmumine, tema haruldane julgus ja kindlus äratas sõdurites suurt vaimustust. Pea vabastatigi Orléans, inglased said lüüa igal pool ja Jeanne d'Arc saatis dofeeni Reimsi, Prantsuse kuningate kroonimiskohta, kus see enda kuningaks Charles VII-ks kroonis (1422—1461).

Jeanne d'Arc vangistatakse.

Inglaste võim hävis ruttu Prantsusmaal. Kindlamalt kui kunagi enne ootasid prantslased kauakestnud sõja õnneliku lõppu. Ainult Jeanne'iga juhtus õnnetus: ta sattus burgundlaste kätte vangi, kes ta välja andsid inglastele. Need mõistsid tema kui nõia Rouen'is tuliriidale (1431). Aga Jeanne'i kangelasmeel ei lahkunud prantsuse sõdureist, nad jätkasid vaimustusega kodumaa päästmist vaenlase väeriisimest. Ka leppis Burgundia hertsog ära Charles VII-ga. A. 1453 lõppeski sõda ja inglaste kätte jäi ainult Calais.

Prantsusmaa pärast 100-aastast sõda. Kuigi Prantsusmaa selle sõja ajal väga kannatada sai, olles kogu aeg sõjatallermaaks,

märkame prantlaste juures tõusu pärast sõda. Maa kosub ruttu, kohendab ja korraldab end. Kaotatakse palgasõjaväed, millega sõditi veel 100-aastasest sõjas ja Charles VII loob alatise sõjaväe, mille asutamiseks ta seisustekogult saab loa ja ühtlasi maksude võtmise õiguse selle sõjaväe ülespidamiseks. Kuninga uus sõjavägi koosnes ratsaväest, milles teenisid aadlikud, ja jalaväest, mis kandis vabade noolemeeste nime ja mille moodustasid krahvkondadest kutsutud mehed. Sõdur vabastati maksudest, rahu ajal viibis ta kodu, ainult pühapäeviti pidi ta käima harjutusil. Jalasõduri sõjariistuks oli nool ja amb, ratsasõduri surmariistaks pikk oda. Kahurid olid veel väga puudulikud, mispärast neid ka vähe tarvitati.

Alatise sõjaväe loomisega ja selle ülespidamiseks maksuvõtmise loa saamisega kindlustas Charles VII suurel määral kuningavõimu. Tema järeltulija Louis XI (1461—1483) võitis viimased feodaalvürstid, hässitades neid üksteise vastu ja lüües neid siis üksikult. Suurimaks vastaseks oli talle Burgundia hertsog, kellele allusid ka Madalmaad. Viimne Burgundia hertsog Charles Südi oli väga sõjakas ja see saigi saatuslikuks tema kodumaale. Ta asus vallutama Lotringi ja Alpi maid, kuid kaotas lahingu Nancy juures ja hukkus ise ses võitluses (1477). Nüüd langes osa Burgundiast Prantsuse kuningale, osa maid ühes Madalmaadega omandas Saksa keiser Maximilian, abielludes Charles Südi tütre Mariaga.

Louis XI peetakse prantsuse absolutismi ehk piiramata ainuvalitsuse rajajaks. Võitnud viimased feodaalvürstid, oli tema ainuke võimukandja Prantsusmaal. Riigi seisustekogu kutsus ta kokku harva, ja kui see kokku tuli, siis oskas ta saadikutega nii läbi saada, et need vastu ei hakanud milleski. Riigi juhtimine sündis keskkohast, kuninga nõukogust. Ülemaks kohtuks oli parlament, mille kohtunikkude hulgas leidis ka kolmandast seisusest mehi. Kui järgmised Prantsuse kuningad hoopis ära jätsid seisustekogu kokkukutsumise, oli Pariisi parlament ainuke koht, kus seltskonna arvamisi sai kuuldavale tuua, sest uute seaduste registreerimisel oli lubatud parlamendi liikmeil omi seisukohti avaldada. Kuid Pariisi parlament oli siiski ainult ülemkohus. Ka prantsuse kiriku rippumatuse eest hoolitses Louis XI, muutes teda rahvuslikuks kirikuks, sõltumatuks Roomast.

Inglismaa pärast 100-aastast sõda. Inglismaa väljub 100-a. sõjast täieliku kaotajana. Vaesumine ja rahulolematuse võtab maad. Lisaks algasid troonitülid. Kolmanda Lancaster'i Henry VI vastu, kelle valitsuse ajal sõda inglastele õnnetult lõppes, tuntakse üldiselt suurt pahameelt. Seda asjaolu kasutab Yorgi hertsog Richard, kes ka Plantagenet'ide suguvõsa võsu, nõudes endale ja oma järeltulijaile inglise trooni. Ühed lordi-

dest hoiduvad nüüd Yorkide, teised Lancasterite poole. Nii puhkeb kodusõda, mis võtab väga ägeda kuju, milles langeb pajlu inglise aristokraate ja lihtkodanikke. See kodusõda on tuntud ajaloos Valge ja Punase Roosi sõjana (vappide järgi: Yorgi sugu vappi kaunistas valge ja Lancasterite oma punane roos). Võitluse käik oli muutlik; kodusõda lõppes alles a. **1485** Lancasterite sugulase **Henry Tudori** troonile astumisega, olles kestnud umbes 30 aastat.

Kodusõja ajal harjusid kuningad iseseisvalt toimetama. Nad kutsusid harva kokku parlamendi. Parlamendis endas teostus tähtis muudatus. Kuni roosisõjani oli parlamendis tähtsat osa etendanud ülemkoda, pärast sõda hakkas lordide hukkumise tagajärjel rohkem mõju avaldama alamkoda. Kuid esiotsa langes üldse parlamendi tähtsus. Henry VII Tudor kutsus väga harva kokku seisuste esindajaid; ta oli valitsemises nii hoolas ja osav, et ta võitis rahva täieliku rahulolemise. Linnakodanikkude poolehoidu võitis ta seega, et toetas tööstust ja kaubandust; Inglismaa tõusis kalevi produtseerijana esikohale Euroopas.

Oma koja juurde asutas Henry VII n. n. „tähepalati“, mille ülesandeks oli valvata ametnikkude tegevuse, aga peamiselt riigivastaste aadlikkude järgi. Nii suurenes uue valitseva soo troonile saamisega ka Inglismaal kuninga võim.

Pürenee riigid. Pürenee poolsaarel tekkinud feodaalriikidest püsisid keskaja teise pooleni **Kastiilia**, **Aragoonia** ja **Portugal** ning poolsaare kagunurgas **Granaada** iseseisva mauride riigina. Nagu mujal, nii tugevneb ka siin kuningavõim keskaja teisel poolel. Kuningad toetuvad linnadele ja võivad nende abil feodaalvürstid ning rüütlid. Kuid esialgu ei pääse maksma neis riikides kuninga piiramata võim, ka need riigid elavad üle seisusliku riigi ajastu. Seisuste kogu hüütakse siin *cortes*'iks; temas esinesid kõrge aadel ehk grandid, rüütlid ehk *hidalgod*, vaimulikud ja linnakodanikud. *Cortes*ilt päris kuningas loa maksuvõtmiseks, *cortes* otsustas sõja üle ja valvas kohtu järgi.

XV s. teisel poolel (**a. 1479**) ühinesid Aragoonia ja Kastiilia, Aragoonia kuninga **Ferdinandi** ja Kastiilia kuninganna **Isabella** abiellumisega. Varsti oli Pürenee poolsaarel ainult kaks riiki: Aragoonia-Kastiilia ehk **Hispaania** riik ja Portugal, sest mauride iseseisva Granaada võitis a. 1492 Ferdinand ja ühendas selle Hispaaniaga.

Ferdinand Katoliiklane (selle tiitli sai ta paavstilt) sarnles oma politikas **Louis XI** ja **Henry Tudoriga**; ka tema peapüüdi oli suurendada kuninga võimu. Toetudes linnadele võitis ta grandid; *hidalgode* võimu murda aitas see asjaolu, et just sel ajal avastati Ameerika, kuhu siis seiklushimulised hispaania

rüütlid tõttasid saaki ja kuulsust otsima. Viimati võttis Ferdinand linnadeltki iseseisvuse, andes linnade juhtimise oma ametnikkude kätte. Cortesid kutsus ta kokku väga harva.

Ferdinand Katoliiklase soov oli veel, et kõik tema riigi alamad oleksid katoliku usku. Aga Hispaanias elas rohkel arvul muhameedlasi (maurid) ja ka palju juute. Neid püüdis nüüd Ferdinand vägivaldselt võita katoliku usule. Surveavaldamiseks asutati inkvisitsioonikohus. See asutis võis vangistada igäuhe, keda kahtlustati katoliku kiriku vastu eksimises. Kinnivõetuid piinati, näljutati, tarvitati ähvardusi, et sundida neid tunnistama oma vaateid ja välja andma mõtteosalisi. Kui soovitud tunnistus oli käes, mõisteti süüalune surma tuliriidal. Hukkamist ennast nimetati usuliseks toiminguks „auto da fe'ks“. Otsuse täidesaatmine sündis avalikus kohas, et näidata kaaskodanikele, kui ränk karistus tabab seda, kes ei alistu katoliku kirikule.

Ferdinand Katoliiklane tarvitas inkvisitsiooni ka oma poliitiliste vastaste vastu.

Kuigi Ferdinand Katoliiklane oli väga ustav katoliku kirikule, muutub ka Hispaania kirik tema ajal iseseisvaks, rippumatuks Roomast.

Portugalisis samuti kaotasid aegamööda feodaalisandad oma mõju ja tugevnes kuninga võim. XV s. mängib Portugal kaubanduses õige tähtsat osa; Lissaboni sadam on kõigist kaubalaevadest otsituim sadam Euroopas. Ühtlasi võtavad portugallased meresõitused ette ja hakkavad hankima asumaid, kihutades teisi eurooplasigi sellistele ettevõtetele. Lissaboni ehitatakse tähetorn ja asutatakse esimene merekool.

2. Saksamaa ja kirikuolud.

1273. a.	—	Habsburgide valitsuse algus Saksamaal.
1338. a.	—	Valijate vürstide koosolek Rense's.
1347—1378	—	Karl IV Luxemburg.
1356. a.	—	Kuldbulla.
1291. a.	—	Šveitsi ühingu asutamine.
1499. a.	—	Šveits saab iseseisvaks. *
1493—1519	—	Maximilian I Saksamaal.
1210. a.	—	asutati Frantsisklaste ordu.
1216. a.	—	„ Dominiiklaste ordu.
1384. a.	—	Wiclif †.
1409. a.	—	Piisas kirikukogu.
1414—1418	—	Konstantsi kirikukogu.
1415. a.	—	Hus †.
1431. a.	—	Kirikukogu Baaselis.

Saksamaa pärast interregnumit. Samal ajal kui Lääne-Euroopa teistes riikides kasvas kuningavõim, muutus keisrivõim

Saksamaal veel rohkem varjuks. Pärast valitsuse vaheaega troonile saanud Rudolf Habsburg (1273) oli kehv valitseja: talle kuulusid ainult maaosad Šveitsis, Elsassis ja Švaabimaal. Vürstid olid meelega valinud tema, sest nad ei tahtnud näha keisritoolil vägevat isikut. „Kogu Saksamaa tahab head ja tarka keisrit, aga võimsat keisrit ei taha keegi,“ nii kirjutab üks piiskopp-paavstile. Saksamaal oli tol ajal umbes 40 vürsti, kes tahtsid olla iseseisvad; iseseisvad tahtsid olla ka riigirüütliid ehk vabahärrad, kelle arv oli üsna suur, ja umbes 80 vaba- ehk riigilinna. Nii vabahärrad kui vabalinnad ei tahtnud tunnustada ühegi vürsti ülemvõimu, vaid kuuluda otse keisri alla; sellises vahekorras oli ka neil õigus anda seadusi, lüüa raha, võtta makse, mõista kohut. j. n. e. Neis tingimuses jäi Saksamaa killustatud olekusse samal ajal, kui naaberriikides tõusis kuningavõim. Ka ei tekkinud Saksamaal inglise parlamendi või prantsuse états généraux taolist asutist. Vürstid tulid küll vahel riigipäevale, kuhu rikkamad vabalinnadki võisid saata oma esindajaid, kuid riigipäev ei käinud koos korralikult, ta ei avaldanud ka üldise tähtsusega otsuseid; kokkutulnud vürstid lahendasid omavahelisi tüliküsimusi, sõlmisid omavahelisi lepinguid, näiteks kuulutasid mõneks ajaks rahu. Kui ka seesugusel korral mõni ei pidanud sõna, ei olnud kuidagi võimalik karistada rahurikkujat, sest riigikohut ega riigisõjaväge ei olnud.

Siiski leidis ka Saksamaal keskaja teisel poolel seisukslikke asutisi: need olid maapäevad (Landtag'id) üksikutes vürstiriikides. Ka saksa vürstid kutsusid tähtsamaid küsimusi otsustama oma riigis aadlike, vaimulike ja linnakodanike esindajaid. Nii leiame seisuksliku riigi tunnuseid küll ka Saksamaal, kuid ainult üksikutes vürstiriikides.

Saksa keisrid pärast interregnumit ei ole enam keisrivõimu laiendajad, nagu seda olid Saksi ja Hohenstaufeni sugu valitsejad. Nad hoolitsevad vaid oma pärismaade eest. Nii astus Rudolf Habsburg võitluse Tšehhi kuninga Ottokar II-ga, kellele kuulusid Idamark, Steiermark, Kärnten ja Krain, võidab ta ning muudab Austria (Idamark), Steiermargi, Kärnteni ja Kraini Habsburgide pärismaadeks; Böömimaa ja Määrimaa jäid Ottokari pojale Wenzelile.

Rikkaks saanud Habsburgid ei meeldinud enam saksa vürstidele, ja a. 1308 valisid nad keisritroonile kehva Heinrich Luxemburgi, kellele kuulus ainult Luxemburgi krahvkond Lääne-Saksamaal. Kuid keisriks saanud, püüdis ka Heinrich VII Luxemburg oma pärismaid suurendada; ta kosis oma pojale Böömi kroonprintsessi, mille tagajärjel Böömimaa muutus Luxemburgide pärismaaks.

Heinrichi surma järele valisid saksa vürstid Baieri vürsti Ludvigi troonile, kuid teda keeldus kroonimast paavst. Viimset

korda keskajal püüdis paavst määrata keisrikrooni saatust, kuid saksa vürstid ei kuulunud teda; nad sõitsid kokku R e n s e s e Reini äärde a. 1338 ja otsustasid, et nende valitud keiser ei vaja enam paavsti kinnitamist. Sest ajast peale jäid ära saksa valitud peade sõidud Rooma. Muide möödusid Ludvig Baierlase valitsuse päevad õnnetult rahvale, eriti Saksamaa lõuna osas. A. 1338 tabasid lõunamaid loodusõnnetused: ilmusid idast rohutirtsud.

„1338. aastal tuli idast rohutirtsude parv ja hävitas kõik, mis iganes haljendas, viimse rohukõrreni Ungaris ja Poolas, Böömimaal, Austrias, Steieris, Kärntenis, Švaabimaal ja Baieris, Lombardias ja Alpimaadel kuni Reini jõeni kogu juuli- ja augustikuu läbi. Hirmunult korraldas rahvas rongikäike ning palveid ja sirutas käed taeva poole appi hüüdes. Oli kummaline, kuidas need loomad õhus lendasid oma kindla korra järele ja maha laskusid ja otsekuu laagrisse asusid. Juhid aga vähema saatjaskonnaga lendasid umbes päeva teekonna ette, nagu oleks neil nõuks otsida sobivat kohta suurele parvele. Üheksandal tunnil peale juhtide kohalejõudmist tuli siis parv ega liikunud paigast, enne kui järgmisel hommikul päike tõusis ja oma soojusega kuivatas vihmast või kastest raskunud kehad. Siis asus parv jälle lennule niivõrt kindla korra järele, et oleks võinud eeldada otse sõjaväelist distsipliini nende pisikeste loomade juures. Nad sõid vilja põldudel, hävitades pead, kõrred ja kõik, mis üldse oli söödav. Neil oli neli tiiba ja hambad otsekuu helkivad kivid, nõnda, et naised oma rõivaid nendega võisid ehtida nagu kalliskividega. Oma seemne jätsid nad maha vagudesse ja rohu sisse. Noori loomi hävitati kohati tulega ja peksti surnuks malakatega, kui nad alles noored olid ega jõudnud lendu tõusta. Mõnes kohas, kus nad küllalt toitu ei leidnud, pöördusid nad tagasi tulnud teed või otsisid teisi paiku. Baieris kogusid talupojad kokku kõik kanad, et nad tirtsusid hävitaksid. Ettevõtte, kuigi ta näib naljakas, tõi neile ometi suurt kasu. Kolm aastat järjest kasvasid peidurgastest ikka jälle uued tirtsud ja hävitasid suvel peaaegu kõik, mis kasvab. Neljandal aastal jõudsid putukasööjad linnud neist jagu saada ega ilmunud neid enam nähtavale.

(Johann v. Victring, Victringi kloostriülem Kärntenis † 1345.)

Karl IV Luxemburg. Ludvigi järele läks Saksa keisritroon Böömi kuningale Karl IV (1347—1378), kes on Luxemburgi soo tähtsaim esindaja. Temagi hoolitses peamiselt oma pärismaade eest.

„See keiser... püüdis omandada rikkust, maid ja inimesi, ja kui ta midagi omandas, andis ta selle Böömile, aga mitte riigile. Ta oli üldiselt rahuarmastaja; kui ta asja võis lahendada rahu teel, hoidus ta sõjast. Tema omaks langesid maad ja rahvad heaga, kuna tema eelkäijad olid sunnitud seks otstarbeks sõdima. Kuigi ta oma valitsuse alul oli vaene ja tal Vormsis olles täkud võlgade pärast panditi, sai ta lõpuks rikkaimaks valitsejaks kõigist oma eelkäijaist.

See keiser armastas ka vaimulikke ja õpetlasi. Ta asutas Praagasse ülikooli ja kooli. Ta oli palju omandanud igasuguseid teadmisi, temast kõneldi, et ta isegi nõiakunsti tundnud. Ta oskas kuus keelt; armsaim oli talle saksa keel. Sellepärast panigi ta kogu Böömimaa saksa keelt rääkima.“

(Jakob Tvinger, kaasaeglane.)

1348. aastal, püha Markuse päeval (25. aprillil), pani Karl, roomlaste ja Böömimaa kuningas, piduliku nurgakivi ja sellega aluse Praaga uuslinnale. Samal aastal Karl, täis jumaliku armastuse indu ja soovi tõsta oma riigi õnne, saavutas paavstilt õigused Praaga linnas asutatavale ülikoolile ja andis omalt poolt selles õppijatele suured eesõigused. Paljudest teistest maadest kutsus ta Praagasse teoloogia magistreid, õigusteadlasi ja targemaid teistes teadusharudes kogenud mehi, et nad aitaksid õpetada jumala seadust ja muid teadusi. Ta tahtis, et Praaga ülikool igapidi oleks korraldatud Pariisi ülikooli eeskujul, kus ta ise veetis õppides oma noorusaastad. Magistrid, kes loenguid pidasid, hakkasid saama aasta-aastalt kindlat palka. Nii tõusis ellu Praaga ülikool, millele ei leidunud sarnast kogu Saksamaal ja kuhu õpilasi kokku tuli ka võõrastelt maadelt, Inglis- ja Prantsusmaalt, Lombardiast, Ungarist ja Poolast, ka vürstide ja aadlike poegi. Ülikooli tõttu omandas Praaga linn laialdase kuulsuse, õpilaste suure hulga pärast muutus elu aga linnas palju kallimaks. Kuningas Karl, nähes, kuidas kool kuulsusrikkalt kasvab, kinkis õpilastele juutide majad. Ta seadis neid ametisse magistrite kolleegiumi, et iga päev peetaks loenguid ja vaidlusi. Ka asutas ta raamatukogu nende tarvis ja hoolitses õppe- raamatute eest.

(Benesh, Karl IV kaasaeglane, † 1375.)

Karl IV liitis Brandenburgi ja Sileesia oma pärismaade külge, ta kosis oma pojale Sigismundile Ungari kroonipärija; ta arendas tööstust, kaubandust ja põllumajandust, aga seda peamiselt Böömimaal.

„Karl asutas Praaga ümbrusse puuvilja- ning viinapuuaedu; selle järele tõusis rahva arv ja lühikese aja kestel ehitati juurde palju uusi maju. Ta laskis tuua Austriast parimaid viinamarjasorte Praaga ja Karlsteini lossi aedadesse; nende losside ehitamise alustas tema. Kuningas laskis ka rohkel arvul kalatiike asutada. Kui aadlikud ja vaimulikud seda nägid, hakkasid ka nemed kasvatama aedades viljapuid ja viinamarju ning ehitama kalatiike, tänades jumalat, et ta neile andnud vürsti, kelle valitsuse all kõik hästi edeneb.

(Beneshi kroonika.)

Juba enne Karl IV oli saanud kombeks, et Saksamaal keisri valimist toimetasid ainult seitse tähtsamat vürsti, keda hüüti kuurvürstideks, s. o. valijateks vürstideks; neist oli kolm vaimulikku: Mainzi, Kölni ja Trieri peapiiskopid, ning neli ilmlikku: Böömi kuningas, Saksi hertsog, Brandenburgi markkrahv ja Pfalzi krahv. Karl IV kinnitas a. 1356 „kuldbullaga“ seitsme kuurvürsti keisri valimise ainuõiguse.

Luxemburgide valitsuse ajal lahutas end Saksamaast Šveits.

Šveitsi ühing. Alpi mägedes asus ammust ajast elanikke, kes olid rahvuselt sakslased, nime poolest keisri alamad, aga tõepoolest vabad talupojad, kes muust riigist eraldatuna elasid omal käel. Nagu teame, viisid aga mägedest läbi tähtsad kaubateed, mida mööda liikusid kaubavoorid Põhja-Itaaliast Saksaja Prantsusmaale; mäeelanikud aitasid kaubavoore edasiliikumisel, võttes selle eest head tasu, ja hakkasid tollimaksegi

nõudma, nagu seda keskajal iga maaomanik tegi, kui mõni kaubavoor läbi sõitis tema maast. XIII s. lõpu poole muutus kaubanduse edenemise tagajärjel liikumine üle Alpide väga elavaks, ja Alpi kaubateed, millest tähtsamaks sai Gotthardi tee, muutusid suureks sissetulekuallikaks, eriti siis, kui üle sügava Reussi jõe kuristiku ehitati sild. See asjaolu meelitas naabruses elavaid võimumehi, Savoja ja Habsburgi krahve, alla heitma mäeelanikke.

Juba Rudolf Habsburg määras sinna maavalitsejaid, samuti tegi tema poeg Albrecht, kuid juba Albrechti aegu hakkasid mäe-elanikud kaitsma oma vabadust. Kolme metsakantoni Švitsi, Uri ja Untervaldeni talupojad tõstsid mässu, millest mõned lood on kaunis muinasjutulised. Nii jutustatakse maavalitsejast Gesslerist ja kangelasest Wilhelm Tellist, keda Gessler sõnakuulmatuse eest tahtnud valjusti karistada, kuid armu lubanud, kui ta oma kütiosavust sellega näitab, et oma poja pea pealt noolega maha laseb õuna. Tell teinud seda, kuid ometi pandud ta raudu; ta lastud lahti ainult seks, et tormi aegu Gessleri paati järvel tüürida. Teel surmanud Tell Gessleri.

Tõsiasiaks jääb, et nimetatud kolm kantonit a. 1291 kaitselepingusse astusid ja vandega tõotasid enam ühtegi võõrast maavalitsejat ega kohtunikku enda juurde lasta. Heinrich VII Luxemburg kinnitas nende eesõigused, neid keisri otsekoheseks alamaiks tunnustades.

Kuid Habsburgi krahvid hakkasid siiski mäe-elanikkudega võitlema, aga nad kaotasid Morgarteni juures lahingu (1315). Selle järele ühinesid vanade kantonitega veel mõned linnad, nagu Luzern, Zürich, Bern, Šveitsiühinguks, mille sihiks oli kaitsta vahvalt oma vabadust. Küll katsusid veel XIV s. lõpul Austria Habsburgid võita šveitslasi, kuid nad võidetakse Sempachi juures. Niisama tagajärjeta oli XV s. Burgundia hertsogi katse riisuda mäe-elanikelt vabadust (Nancy lahing a. 1477). Šveitsi vabadus oli kindel; XV s. lõpul vabanes ta Saksa riigi ühendusest hoopis (keiser Maximilian I ajal, a. 1499). Väike Šveitsi rahvas oli suutnud kaitsta oma rippumatust, mäe-elanikkude sõjaline vahvus sai kuulsaks kogu Euroopas; prantsuse kuningad, saksa vürstid ja itaalia linnad palkasid nüüd šveitslasi oma sõjaväkke.

Maximilian I. XV sajandi lõpul hakkasid saksa vürstid jällegi Habsbure valima keisriks. Põhjus oli järgmine. Balkani poolt ähvardas Saksamaad tugev vaenlane — türklased, kes tahtsid oma võimu kanda ka teisele poole Doonaud. Habsburgidelt lootsid saksa vürstid saada kaitset selle vaenlase vastu, sest see sugu oli tugevaim Saksamaal. Pealegi asusid Habsburgide pärismaad kagupoolsel rajal, türklastele kõige lähemal; otse selle soo huvides oli valjult vastu hakata vaenlasele.

Tähtsaim uuesti valitud Habsburgidest oli esialgu Maximilian I (1493—1519), kes katsus ühendada killustatud Saksamaad. Ta püüdis tõsta keisrivõimu ja ellu kutsuda ülemaalisi asutisi, mis oleksid sidunud Saksamaa väikseid riike. A. 1495 pani Maximilian I ette Vormsi riigipäeval: 1) iga aasta

Maximilian I.

pidada riigipäeva, millest osa võtaksid vürstid kas isiklikult või oma asemikkude kaudu ja vabalinnad oma esindajatega; riigipäev pidi otsustama ühised asjad ja määrama ühised maksud; 2) riigivalitsus ehk alaline nõukogu pidi lahendama jooksvad asjad; 3) riigikohus (Reichskammergericht) pidi õiendama vürstide ja vabalinnade vahel tekkinud tülisid; 4) riigi kaitseks

asutada sõjavägi; 5) määrata ühised maksud riigi sõjaväe, riigikohtu ja riigiametnikkude ülespidamiseks. Kuid Maximiliani plaan jäi teostamata, ainult „riigi kammerkohus“ kutsuti ellu, kõik muu jäi paberile. Maximilian I-sel endal puudus osavus ja energia seks, et Saksamaal läbi viia põhjalikke uuendusi, pealegi töötasid vürstid ägedalt vastu igasugusele ühendamiskatsesele. Lõdva lepinguriigina astus sellepärast Saksamaa keskajast uude aega.

Habsburgide võim aga kasvas väljaspool. Burgundia hertsogi Charles Südi tütreaga abielludes sai Maximilian I Madalmaad ja osa Burgundiast lisaks oma pärismaadele. Maximiliani poeg Philipp oli abielus Ferdinand Katoliiklase ja Isabella ainukese tütre ja pärija Johannaga; nende vanem poeg Karl Habsburg hakkas a. 1516 Hispaania kuningaks ja kui Saksamaal suri vanaisa, siis valiti ta ka Saksa keisriks. Philipi teised lapsed, Ferdinand ja Maria, olid abielus Böömi ja Ungari krooni pärijatega; nii langesid needki maad Habsburgide kätte. Ligi sada aastat olid Habsburgid võimsaim ja tähtsaim valitsejasugu Euroopas.

Vabameelsus ja katoliku kirik. Linnad kasvatasid vabameelsust, ristisõjad arendasid silmaringi, aeg vähendas kiriku mõju; läänlaste elu-olu hakkas muutuma teiseks alates XII sajandist. Hakkas arenema maadevaheline läbikäimine. Palverändajad liikusid ringi, raamatukandjad müüsid maal raamatuid ja pühi jäänuseid, mis olid kaasa toodud Pühamaalt; töötud rändasid ühest kohast teise, otsides teenistust. Need matkajad olid keskajal ainukesed uudiste jutustajad maal. Mõned neist olid head kõnelejad, näiteks kehvad üliõpilased, kes üht või teist ametit pidades või mõnda äri ajades endale raha teenisid edasiõppimiseks. Mõned käisid külast külasse piiblit seletamas, mis meeldis rahvale, sest katoliku kirik oma ladina jumalateenistustega oli arusaamatu. Rändajate jutlustes heideti vahel arvustav pilk katoliku kirikule, mõisteti hukka vaimulikkude ilmlik eluviis, kõneldi piibli võltsimistest preestrite jutlustes ja kogu ristirahva taganemisest Jeesuse õpetusest. Kõneldi, et ainult need on õiged pühakirja kuulutajad, kes elavad ise Jeesuse õpetuse järgi. Kõnedel oli suur mõju; paljud rikkadki loobusid oma varandusest vaeste heaks ja hakkasid ise rahva valgustajaiks. Koostati esimesed rahvakeelsed palveraamatud. Tekkisid lahusulistest seltsid. Aga kõik see ei meeldinud katoliku kirikule. Tema ei tunnustanud üldse teisitimõtlemit. Sellepärast astus ta võitluse lahusulistega ja üksikute tegelastega, kes julgesid näidata oma vabameelsust. Abiks olid katoliku kirikule selles võitluses mungaordud.

A. 1210 kinnitas Innocentius III Frantsisklaste-ordu, mille rajajaks oli itaallane Franciscus Assisist.

Franciscus oli loobunud varandusest, lahkunud omastest ja hakkas jumalasõna kuulutajaks. Ta näinud nägemusi ja saanud oma keha külge Jeesuse haavad. Sellepärast muutus ta rahva silmas pühaks ja võitis palju poolehoidjaid. Et Franciscus ja ta poolehoidjad ühtlasi ustavad olid katoliku kirikule ja oma tegevust tahtsid pühendada kõigi teisitimõtlejate tagasivõitmiseks katoliku kirikule, kinnitas paavst nende ordu. Neid hüüti kerjasmunkadeks, sest nad kõik loobusid varandusist ja elasid ainult vabatahtlikkudest andidest. Nad ei elanud kinnist elu, nagu üldse mungad, vaid nad liikusid ringi, õpetades inimesi. Neile oli paavst andnud palju eesõigusi; nii võisid nad vande all olevais mais pidada jumalateenistusi, matta surnuid, ristida, pihile võtta j. n. e.

Franciscuse soov oli mitte koguda vara. Aegamööda hakkasid vagad inimesed siiski kinkima ordule vara. Kuid frantsisklased tarvitasid seda vara ainult heategevaks otstarbeks; nad avaldasid üldse mõtteid, et maine vara oleks jaotatud ühtaolisemalt, sellepärast leidiski see ordu poolehoidjaid peamiselt kehvikute keskel.

A. 1216 kinnitas paavst **Dominiiklaste-ordu**, mille rajajaks oli hispaanlane **Dominicus**. Viimane oli albigenlastega vaieldes jõudnud otsusele, et rooma kirikul puuduvad osavad vastuvaidlejad. Uue ordu ülesanne pidigi olema võita kõik kiriku vastased teaduslikus poleemikas. Dominiiklaste-ordu liikmeiks hakkasid seepärast peamiselt haritud vaimulikud, kes kaitsesid oma kirikut mitte rahva keskel käies, nagu frantsisklased, vaid usuteaduslikke töid avaldades.

Kirik ja vaimulik seisus XIV s. Vaimulikkude ilmlik eluviis oli juba ammu leidnud hukkamõistmist. Hukkamõistvalt suhtuti vaimuliku seisuse varade kogumisse ja maksude nõudmisse. Varade üleminek vaimulikule seisusele oli kuningale otse kahjulik, sest kirikumaaade elanikud ei maksnud üldse midagi valitsusele. Maksude nõudmine paavsti poolt kahandas elanikkude maksujõudu kohapealsete võimude suhtes. Niikaua kui paavstid toetasid ristsõdu, ei pandud nende maksude nõudmist paljaks, kuid kui paavstid ka pärast ristsõdu jätkasid ristimaksu kogumist, siis mõisteti seda väga hukka. Kiriku peale heitsid veel muud asjad varju, eriti indulgentsi ehk armuskirjade müük. Vaimulikud seletasid, et kirik varjab endas nii palju heategusid, mis korda saatnud Kristus ja pühad, et paavstidel täielik õigus olevat jagada osa sest küllusest patustele.

Armuskirja tekst. Meie Issand Jeesus Kristus andestagu su patud oma pühast ja armulikust halastusest. Tema võimu, tema õndsate apostlite Peetruse ja Pauluse ja minule antud apostliku võimu nimel kuulutan ma su vabaks kõigist su pattudest, kahetsetud, pihitud ja unustatud pattudest, ka paavstitooli kohtumõistmisele kuuluvatest eksi-

mustest, üleastumistest, kuritegudest, kui rasked nad ka olgu, niisama igasugustest kiriklikkudest karistustest, noomitustest ja armulaua keeldudest, väljasaatmistest ja kirikuvandest, mis seadusepäraselt sinule pandud ja millistesse sa oled sattunud. Jagan sulle täieliku andestuse kõigi su pattude ja tegude pärast, niikaugelt kui ulatub püha ema kiriku võtmeõigus. Isa ja poja ja püha vaimu nimel. Aamen.

A r m u s k i r i s u r m a j u h t u m i p u h u l. Algu nagu eelmises. Kuulutan su vabaks kõigist su pattudest, kahetsetud, pihitud ja unustatud eksimustest ja võtan su uuesti vastu usklike kogudusse ja kiriku sakramendi õiguste osaliseks. Vabastan sinu igavese põrgukaristuse kandmisest, mis sind ähvardab su süü ja eksimise pärast, ja jagan sulle täieliku andeksandmise, kuivõrt ulatub püha ema kiriku võtmeõigus. Isa, poja ja püha vaimu nimel. Aamen.

Johannes von Idstein
Püha teoloogia doktor
selleks volitatud.
Andreas in der Clunsen
notar
alla kirjutanud.

Kui Clemens V Avignoni asus ja sinna elama jäid tema järeltulijad, siis pahandati selle üle Saksamaal ja Itaalias, sest Avignonis elades olid paavstid Prantsuse kuningate käsualused; hakati paavstilt nõudma ta asumist Rooma. Kangel pealekäimisel tegigi paavst **G r e g o r i u s XI** 1377. a. seda. Aga kui järgimisel aastal tema suri, siis jagunesid paavsti valijad kardinalid kaheks: ühed valisid Urbanus VI Roomas, teised Clemens VII Avignonis paavstiks. Saksa-, Inglismaa ja Itaalia tunnustasid Rooma paavsti, Prantsusmaa ja Hispaania Avignoni oma; mõlemad paavstid tülitsevad isekeskis ja panid vastastikku teineteist kirikuvande alla. See oli suure šisma ehk kirikulõhe algus, mis kestis üle 30 aasta, millal kirikus valitses üldine segadus. Inimesed ei teadnud, kumma paavsti sõna kuulda, piiskopid kahtlesid, kumma ametissekinnitamine oli seaduslik.

Arusaadav, et šisma aegu veel rohkem kahanes austus ja lugupidamine kiriku vastu, et kirik mitmel pool ägedat hukkamõistmist leidis ja sedakorda ka tähtsate teadusmeeste **J o h n W i c l i f ' i** ja **J a n H u s ' i** poolt.

Wiclif ja Hus. John Wiclif oli Oxfordi ülikooli professor. Ta õpetas järgmist.

Paavstist. Kui paavst oma elu ja õpetusega ei täida Kristuse õpetust, siis on ta suurim Kristuse vaenlane... ja esimene vastaskristlane.

Lugedes apostlite kirju, mis on kirjutatud Jeesuse Kristuse uss, ja võrreldes nendega paavsti läkitusi, bullasid ja käsukirju, võib näha, kui vähe nad sobivad sisult. Sest paavsti kirjad räägivad võimust siin maailmas, evangeeliumi kirjad aga põgenemisest siit maailmast.

Kristus oli armuheitja ja tasane meelet, nagu räägib Mattheus 11, 29. Paavst aga, nagu öeldakse, on uhke ja halastamatu tasumishimuline. Sest kuigi tal puudub ilmliku võimu relv, siiski ta karistab armulaualt väljaheitmisega ja jagab armuskirju neile, kes ta vaenlasi

tahavad karistada, nagu seda on näha ristisõjast, mille ta hiljuti korraldas valepaavsti vastu.

Kristuse Samaarias rännates keelduti andmast toitu ning peavarju temale ja ta jängritele, ta ei tahtnud mitte sellepärast karistada inimesi, nagu selgub Luukase sõnast 9, 56: „Inimese poeg pole tulnud inimeste hingi hukutama, vaid päästma.“ Paavst aga hukutab palju hingi. Kas ei pea me teda sellepärast vastukristuseks?

Oleks kas või sada paavsti ja tõstetaks kardinalideks kõik kerjused, usuasjus võiks neile õigust anda ometi ainult sedavõrt, kui võrt see ühte langeb pühakirjaga.

Õhtusöömaajast. Kogu ketserusest, mis kirikus eluõiguse omandanud, ei peta ükski teine rahvast niivõrt, kui silmakirjateenrite poolt sissetoodud moondumisõpetus. Sest ta röövib inimestelt usu, alandab nad väärumala kummardajaiks, salgab pühakirja tõde ja tekitab pahandust tõele. Uskudes seda õpetust ei jää enam midagi, mida võiks pidada ebausutavaks. Sest pole midagi rohkem vastukäivat pühakirjale ja loomulikule inimesmõistusele. ... Häda neile, kes piibli tõde matavad hilisemate seletuste koorma alla! Siiski ma olen täis lootust, sest ma usun, et tõde viimaks siiski võidu saab.

Püha leib, mida me vastu võtame altariil, ei ole Kristus ega mingi osa temast, vaid mõjuv märk temast. See valge ümmargune asi pole loomulikult Kristuse ihu. Millest järgneb, et ristiusuline selle püha sakramendi näol saab osa Kristuse ihust mitte lihalikult, vaid vaimsalt. On kiriku usk, et nagu Kristus on jumal ja ühtlasi inimene, nii ka sakrament on Kristuse ihu ja leib ühtlasi, leib loomulikult, Kristuse ihu pühitsemise mõttes. Nagu inimene suudab omandada ainult seeditavat toitu, nii ei saa mittevalitult osa Kristusest, nagu ka Kristus neid vastu ei võta. Sakrament saab õnnistuseks ainult väärikatele.

Abielukeelust. Peetrusel ja teistel apostlitel olid lubatud naised, neil polnud aga vara. Meie, apostli asetäitjad, omame jumala seaduse näol kindlat käsku hoiduda ajaliku vara eest, mitte aga abielu eest.

Pühakirjast. Nagu Kristus on lõpmatult kõrgem igast inimesest, nii ka jumala seadus on kõrgem kõigist inimeslikest seadustest. On võimatu, et ühegi ristiinimese sõna või tegu võiks endale nõuda samasugust autoriteeti kui pühakiri.

Pühakiri on lõpmatult suuremas aus kui ükski teine. Peetruse ainsamas sõnas sisaldub õndsakstegevam õpetus kui kõigis paavsti käsikirjuses. Kes ei tunne pühakirja, saab vastukristuse teenriks. Kes ei tunne pühakirja, ei tunne Kristust. Olla tema vastu, tähendab olla ketser, temas on koos kõigi usklikeude õnnistus. Piibel on inimestele üldseadus, vabaduskiri, kiriku magna charta, mis vabastab ja seob iga seisust.

Vaadeldes tänapäeva kiriku seisukorda peame leidma, et temale oleks kasulikum valitsetud ja juhitud saada piibli seaduste kohaselt evangeeliumi tõdedega segatud inimeslikeude traditsioonide asemel. Jumala sõna on iga ususeaduse alus, eeskujuna peegel, milles ristiinimene ära võib tunda iga eksituse ja ketserlikkuse. Kristus ja apostlid õpetasid rahvast selle keeles. Miks ei võidaks seda teha ka nüüd? Kirikule on kõige parem, kui usklikud osa saavad piibli mõttest, sellepärast peab õpetus sündima keeles, mida rahvas mõistab... Õpetlased vastavad, et võhikud võiksid kergesti eksida. Milline karmus tähendaks: toit kogu riigis ära koristada põhjendusega, et mõned rumalad võiksid aplusega endile kahju teha!

Wiclifi õpetus leidis palju poolehoidjaid, kuid paavst nõudis, et ta võetaks vastutusele; aga Inglismaal kõrvaldati ta ainult

professori ametist, kuna ta maa kirikuõpetajana tegev oli surmani (1384).

Samasuguseid mõtteid kuulutas samal ajal Böömimaal Jan Hus, Praaga ülikooli professor.

Tšehhide keskel oli palju haritlasi. Husi eestvõttel ei mõistnud need haritlased hukka üksi kirikut, vaid nad tõstsid valjusti häält ka Böömimaa saksastamise vastu. Praaga linnavalitsus oli sakslaste käes; sakslastel oli ülikooli valitsuses kolm häält, aga tšehhidel üks. Rahvuslikule liikumisele tuli Karl IV poeg kuningas Wenzel osalt vastu, andes Praaga ülikooli valitsuses tšehhidele kolm häält; siis lahkusid pahandades sakslased Praaga ülikoolist ja asutasid Leipzigin endale kõrgema õppeasutise. Rahvuslike sooviavalduste kõrval esines Hus järgmiste nõuetega usuelu suhtes.

Hus nõudis rahva keeles jumalateenistust ja seletas, et kiriku õpetuses olgu juhiks ainult pühakiri. Ta nõudis preestritelt puhtust ja ausust elus ning kommetes ja soovis, et nad taganeksid ilmlikust varandusest. Nagu Wiclifki, ei tunnustanud ta pühakute, piltide ja kujude austamist, ta ei kiitnud heaks preestrite vallalist elu. Püha õhtusöömaaja sakramendi arvustuses ei läinud ta nii kaugemale kui Wiclif, ta nõudis ainult armulaual-käijaile leiva ja viina andmist (katoliku kirikus antakse ainult leiba, viina joob preester). Hus tõendas veel, et täitsa vale on arvamine, nagu oleks paavst eksimatu, sest eksimatu on ainult jumal. Paavst kuulutas Husi kirikuvande alla.

Kirikukogud. Samal ajal, kui teadusmehed arvustasid kirikut ja nõudsid uuendusi, kestis kiriku elus edasi šisma. Viimaks võttis Pariisi ülikooli usuteaduse fakultet üles mõtte kutsuda kokku kirikukogu, mis võtaks seisukoha tülitsevate paavstide küsimuses. Üldse avaldati laialt arvamist, et kirikukogud peaksid enda kätte võtma kiriku ülemjuhatused. A. 1409 P i i s a s s e kokku tulnud kirikukogu tunnustas mõlemad paavstid ametist lahti ja valis uue. Kuid sellest hoolimata jäid endised paavstid pühale toolile, sest nad ei tunnustanud enda kohta maksvaks kirikukogu otsust, nii et nüüd kirikul oli kolm paavsti.

Rohkem lootusi äratas teine koosolek, mille keiser Sigismund kokku kutsus K o n s t a n t s i, Boodeni järve äärde (1414 – 1418). Sellele kirikukogule ilmusid kõige tähtsamate maade: Saksa, Inglise, Prantsuse, Itaalia ja Hispaania prelaadid. Pariisi ülikooli teoloogid etendasid kirikukogul juhtivat osa. Kirikukogu teatas, et ta paavstist üle on, ja kuulutas kõik kolm paavsti ametist lahti ning valis Rooma paavsti-troonile Martin V, keda kohustati iga viie aasta tagant kokku kutsuma kirikukogu ja kiriku elus läbi viima uuendusi. Sellega lõppes suur šisma. Katoliku kirikupea alatiseks asukohaks sai jälle Rooma.

Konstantsi kirikukogule oli ka Jan Hus kutsutud aru andma omast õpetusest. Hus kaitses julgesti oma seisukohti, kuid kirikukogu tunnustas Husi õpetuse valeks ja ta enda usust taganejaks ketseriks. 6. juulil 1415 põletati Hus elavalt tuliriidal.

Husi hukkamine.

„Laupäeval peale püha ulrichpäeva 1415. aastal oli jällegi kohtuistung. Meie isand kuningas oli seal juures, ka hertsog Ludvig Baierist, peale selle hulk vürste ning isandaid, istung peeti ära kuuendal tunnil peale keskööd. Siis toodi sinna meister Jan Hus Böömimaalt, ketser ja auvääriline jumalik meister Johannes Thacheri, Pariisi koolist, jutlustas ta ees tema kurjast ketserusest. Ja Hus võideti püha jumaliku seadusega pühakirja alusel ja tehti tõeks, et tema õpetused on väär ketserus.

Otsus tema kohta tehti järgmine: See on ketser ja pealegi niisugune, keda ta kurjuse pärast on tarvis karistada. Siis käskis kohunik teenritel ja timukatel ta välja viia põletamisele, ükski aga ei tohtinud temalt võtta ei ta rüüd ega vööd, nuga, raha, pükse ega kingi. Nii ka sündis. Tal oli seljas kaks musta kuube heast kalevist ja kaunistatud vöö, kaks väikest nuga vööl tuppedes ja nahkne rahakott, milles ka midagi võis sisalduda. Valge piiskopimüts oli tal peas, sellele oli maalitud kaks kuradit ja nende vahele kirjutatud: kõigi ketserite peapiiskopp. Konstantsist välja viisid teda rohkem kui tuhat relvastatud meest, ka vürstid ja isandad olid relvades. Kaks hertsog Ludvigi teenrit käis ta kõrval, üks paremal, teine vasakul käel. Ta polnud seotud. Ta ees ja taga sammusid raeteenrid ja viisid ta välja vāravast. Suure rahvatungi pärast tuli ta viia kaugelt ringi, ja relvastatud mehi kogunes üle kolme tuhande, lugemata muidu vaatajaid ja naisi. Vārava juures sillal tuli inimesi kinni pidada, et neid ainult jao kaupadele silla lasti, sest kardeti silla murdumist.

Viimise ajal palvetas Hus ei midagi muud kui: „Jeesus Kristus, elava jumala poeg, halasta!“ Tulles kohale ja nähes tuld, puid ja õlgi, langes ta kolm korda põlvili ja hüüdis: „Jeesus Kristus, elava jumala poeg, kes sa meie eest kannatasid, halasta meile!“ Ta käest küsiti, kas ta soovib pihtida. Ta vastas: „Meelsasti, kuigi siin on väga kitsas.“ Ma kutsusin härra Ulrichi. See tuli ta juurde ja küsis temalt: „Armas meister, kui te tahate loobuda uskmatusest ja ketserlikkusest, võtan ma meelsasti kuulda teie pihtimuse. Ei taha te seda aga mitte, siis teate ise küll selgesti, et seadus ei luba ühelegi ketserile osaks saada jumalikkude andi!“ Siis vastas Hus: „Ei ole tarvis; ma pole surmapatune!“ Ta tahtis hakata jutlust pidama saksa keeles, seda ei lubanud aga hertsog Ludvig ja andis käsu ta põletamiseks. Siis võttis timukas ja sidus ta riietes, nagu ta oli, vaia külge, pani talle pingi jalgade alla, seadis puid ja õlgi ta ümber, raputas sinna peale veidi pigi ja süütas riida.“

„Hus laulis valju häälega enne: „Kristus, elava jumala poeg, heida armu meile!“ Siis veel kord ja viimaks: „kes sa neitsist oled sündinud!“ Kui ta aga kolmat korda hakkas laulma, puhus tuul temale leegid näkku; ja palvet sosistades, huuli ja pead liigutades lõpetas ta oma elu jumalas. Kui aga puud ja õled olid ära põlenud ja laip veel rippus rõngas, mis oli kaelas, lükkasid kohtuteenrid surnukeha ühes vaiaga ümber, tõid puid (kolmanda) vankritāie ja põletasid ta. Nad käisid tule ümber ja tagusid kondid malakatega puruks, et need kiiremini tuhastuksid. Leidnud pea, nad purustasid selle ja viskasid uuesti tulle. Ja leidnud ta sisikonnast südame, nad pistisid selle terava horgi otsa ja põletasid eraldi tuhaks ja lõid puruks kepiga; muutus kogu hunnik tuhaks... Nad tõstsid kõik vankrile, vedasid Reini kaldale ja puistasid seal vette.“

(Richental ja Mladenovicz, kaasaeglased.)

Hussiitide sõda. Husi surmamise järele puhkes Böömi maal mäss. Hussiidid, kogu tšehhi rahvas, Praaga ülikooli eesotsas, nõudsid rahva keeles jumalateenistust, pūhal õhtusöömaajal leiva ja viina andmist, kogudusele preestri valimise õigust, vaimulikult seisuselt kinnisvarade äravõtmist ning nende vastutuselevõtmist süüasjus. Preestrid, kes ei tunnustanud neid punkte, kihutati minema ja nende omandus konfiskeeriti. Sigismundi, kes laskis Husi ära põletada Konstantsis.

ei tunnustanud tšehhid enam keisriks. Nii puhkes tüli, mis tõi endaga palju hävitust. Keiser kuulutas mässajate vastu ristsõja, ja hulk saksa rüütleid tormas Böömimaale, põletades seal maju, röövides vara ning piinates inimesi. Hussiitide juhatajaks oli rüütel Ziska; nad toimetasid samasuguse metsikusega. Üks tolle aja kirjanik jutustab: „Hussiidid on Böömis surma saatnud enam kui 15 000 vaimulikku kõige koledama piinaga; nad on läbi pistnud nende kehad ja neid küpsetanud varda otsas sütel, neile kurku valanud sula tina; mitmed neist on lõhki kistud nelja hobuse vahel, mõned surnuks visatud kividega või uputatud.“

Hussiitide võitlus oli ühtlasi rahvuslik võitlus, sest tšehhid tahtsid end vabastada saksa mõju alt. Nad võitlesid vahvasti. Aga varsti tuli hussiitide keskel nähtavale lõhe. Kõrgemad kihid, ülikool, aadliseisus ja Praaga linna kodanikud olid nõus leppima, kui kirik lubab pühäl õhtusöömaajal anda leiba ja viina ning jumalateenistust pidada rahva keeles; selle erakonna poolehoidjaid nimetati kariklasteks. Vaesemad kihid, talupojad ja käsitöölised, olid käremeelsemad; nad nõudsid kiriklikkude uuenduste kõrval ka ühiskondlikkude olude parandamist: pärispõlve hävitamist, tsunftide kaotamist, tarbainete hinna alandamist ja isegi eraomanduse kaotamist. Selle erakonna poolehoidjaid kutsuti taaborlasteks, nende kindlustatud seisukohtade, taaborite järgi. Taaborlased tormasid üksikute salkadena Saksamaad laastates kuni Läänemereni.

Hussiitide mäss andis põhjust jälle kokku tulla kirikukogul, seekord Baaselis a. 1431. Kirikukogu ja keiser Sigismund leppisid kariklastega ära, järele andes neile nende nõudmistes. Taaborlaste mäss oli hirmu peale ajanud ka kariklastele, sellepärast aitasid nemadki keisril vaigistada märatsejaid; taaborlased võideti täiesti (1436). Ainult väiksed „Böömi vendade“ kogudused jäid sinna-tänna, aga mässu tõsta ei julgenud nad enam.

Wiclif sunniti vaikima, Hus saadeti tuliriidale, hussiidid paisati laiali; see kõik võis sündida, sest elati veel keskajal. Nõudmine usu-uude järgi polnud veel üldine, sellepärast jäi võitjaks esialgu Rooma kirik.

3. Itaalia keskaja teisel poolel.

Itaalia poliitiline ilme. Itaalia oli killustatud nagu Saksa-maa. Suurimaks riigiks oli Neapoli (Napoli) riik, kus Hohenstaufenite järele hakkas valitsema Anjou dünastia. Poolsaare keskel olid paavstimaad, kuid kogu paavstide Avignonis viibimise

ajal polnud neil riiklikku tähtsust. Kesk-Itaalia põhja-osas ja Põhja-Itaalias asusid iseseisvad linnriigid, nagu Florents, Veneetsia, Milaano, Genua (Genova), Piisa. Need linnriigid jõudsid küll säilitada iseseisvuse, kuid nad ei elanud omavahel rahu. Kaubateede ja turgude pärast oli nende vahel alatine võitlus, igauks püüdis tõusta esimeseks kaubandusriigiks. Ka igas riigis omaette oli tülisid; puhkesid vahel väga ägedad erakondade võitlused.

Linnriikide kodanikud ei teeninud ise sõjaväes; neil olid seks otstarbeks palgasõjaväed, kelle juhte hüüti kondottierideks. Erakondade võitluste aegu läks korda XIV saj. ja hiljem tõusta mitmel kondottieril linnriigis ainuvalitsejaks — vürstiks (v. kreeka türannid). Nii pääsesid Milaanos võimule Viscont'id, Ferraras Este'd, Florentsis Medici'd; vabariiklik kord püsis vaid Veneetsias ja Genuas ja nendeski kuulus võim jõukaile kodanikele. Kirikuriigi vürstideks olid paavstid.

Nagu kreeka türannide keskel leidus heatahtlikke, rahva-huve kaitsjaid valitsejaid, nii on ka Itaalia vürstide hulgas olnud riigimehi, kellele on osaks saanud suur rahva poolehoid ja jagatud palju kiitust. Kuulsaim kõigist oli Florentsi vürst Lorenzo Medici Hiilgav (il Magnifico), kellest kirjutab tema kaasaeglane, tuntuim omaaja politikakirjanik Macchiavelli:

„Kuni 1492. aastani, mil suri Lorenzo Medici, elasid florentslased suurimas õnnes. Oma autoriteedi ja riigitarkusega lõpetas Lorenzo sõjad, ja seitsaadik oli tema püüd ennast ja oma linna võimsaks arendada. Linna suurendas ta ja kaunistas seda uute ehitiste ja tänavatega. Vaenlaste eemalehoidmiseks kindlustas ta linna ümbrust. Rahuagadel lõbustas ta linna kestvate pidustustega, korraldades turniire ja muistsete kangelastegude kujutusi. Ta eesmärgiks oli linnas kasvatada rikkust, rahva hulgas pidada üksmeelt ja hoida austust aadli vastu. Head kunstnikud leidsid temas innuka kaitsja, õpetlased toetaja. Suuri teadmisi evis ta arhitektuuris, muusikas ja kirjanduses. Florentsi noorsoo õppimisvõimaluste eest hoolitsedes avas ta Piisas kõrgema kooli, kuhu ta kutsus Itaalia kuulsamad teadlased kaasaeglaste hulgas. Õnn ja jumal olid tema poolt: tema ettevõtted õnnestusid, vastastel aga äpardusid need. Ta seisukoht, õnn ja tarkus tõid temale lugupidamist ja kuulsust mitte ainult kodu, vaid ka väljastpoolt. Võõraste riikide valitsejad austasid teda, saatsid tema juurde oma saadikuid ja kingitusi. Lugupidamine temast kasvas päev-päevalt. Asjade ajamisel oli ta arukas, otsustamisel kiire, läbiviimisel julge ja otsekohene. Sealjuures tundis ta heameelt lapselikkusest, rõõmust ja mõnigi kord võis teda näha osa võtmas oma tütarde ja poegade lõbustustest. Näis, nagu oleks temas ühinenud kaks muidu teineteisele vaenulist loomu, kerge ning lõbus ja tõsine mõistlik.

Neljakümne neljandal eluaastal tegi raske haigus lõpu selle mehe elule. Kunagi, mitte ainult Florentsis, vaid kogu Itaalias, polnud maetud meest, kel temataoline tarkuse aupaiste. Kogu isamaa leinas teda, kõik kodanikud ja vürstid.“

Samal ajal leiame Itaalias väga jõledaid türanne. Kõigist halvema kuulsuse omandas küll Aleksander Borgia, paavst, kes kirikuriiki kui päritavat vürstiriiki tahtis kindlustada oma pojale, Caesare Borgiale. Ta kihvtitas oma vastaseid kardinale, oli üldse õeluse ja tigiduse kehatuseks. Jõi ise kogemata mürgistatud veini, mille ta oli valmistanud ühele kardinalile.

Itaalia õelamad türannid leidsid omale kaitsja Macchiavelli's, kes oma raamatus „Valitseja“ pidas lubatuks vürstile kõik abinõud, mis tema võimu kõvendavad. Veel tänapäeval mõistetakse „macchiavellismi“ all autut, silmakirjalikku poliitikat.

Macchiavelli vürsti omadustest.

Igaüks mõistab, kui võrt kiiduväärt on vürstist sõnapidamine ja aus silmakirjalikkuse ta elamine. Siiski õpetab kogemus, et eriti meie päevil nimelt need vürstidest on korda saatnud suurt, kes truu dust ning sõna ei võta liiaks täpsalt ja on osanud inimesi kavalusega võrgutada. Lõpuks on nemad võimu omandanud teiste üle, kes lugu pidasid aususest. Peab teadma nimelt, et relvi on kahesuguseid: õiguse ja vägivalda relvad. Esimesed on osanud inimestele, teised loomadele. Kuna aga esimestest sagedasti pole küllalt, tuleb abiks võtta teised. Sellepärast peab vürst oskama ühtviisi täita inimese kui ka looma osa... Kuna vürst peab suutma kehatada loomi, tuleb tal endal eeskujuks valida lõvi ja rebane... Tuleb olla rebane, et tunda silmu seid, ja lõvi, et kohutada hunte. Need, kes endale eeskujuks võtavad ainult lõvi, ei mõista oma asja hästi. Tark vürst seega võib ja tohib oma sõna mitte pidada, kui ta teisiti endale kahju teeks... kui kõik inimesed oleksid head, poleks see õpetus hea; kuna aga nad on halvad ja sinule ei pea truu dust, ei tarvitse ka sina seda pidada neile... Kes kõige paremini on osanud mängida rebast, on pääsenud kõige paremini. Tuleb vaid osata rebase loomule anda hea nägu ja meisterlik olla silmakirjalikkuses kui ka võltsi näo näitamises... uusimatest eeskujudest ei tahaks ma jätta mainimata ühte. Paavst Aleksander VI (1492—1502) ei teinud muud peale inimeste petmise ja leidis selleks alati juhtumi. Ükski inimene pole oma lubadusi andnud nii kindlal kujul, kunagi nii pühalikult tõotanud ja sama kergelt neid tõotusi murd nud; siiski läksid kõik pettused tal korda soovikohaselt, sest ta tundis maailma sellest küljest väga hästi. Ei ole seega tarviline, et vürst eviks kõiki võimalikke voorusi, küll aga on vaja, et ta neid näib evivat. Ja, ma tihkan täiendada, et voorused isegi on kahjulikud, kui nende nõudeid alatasa täidetakse, ja kasulikud, kui kantakse vaid nende paistet. Nii peab vürst alati välispidi näitama pehmust, truu dust, inimsust, ausust ja vagadust, kui aga tarviline, oskama teotseda vastupidiselt... Inimesed otsustavad üldiselt rohkem välise näo kui tegeliku olukorra järele... igaüks suudab näha, ainult vähestel aga on juhtu tundma õppida tegelikku olukorda... Pealegi otsustatakse enamasti inimeste kohta menu ja kordamineku järele, seda enam maksab see vürstidest, kelle üle ei ole kohtunikku. Vürst tarvitseb vaid võita ja ta valitsus püsida, kohe on selleks kasutatud abinõud ausad ja igaühe poolt kiidetavad. Sest rumal rahvahulk laseb end ära osta välisest paistest ning menust, maailmas aga ei ole muud peale rumalate.

Itaalia majanduslik elu. Peatusime juba varem Itaalia linnade tööstuse ja kaubanduse juures ning nende kauban-

duslikul suhtlemisel. Uue-aja lävel on Veneetsia ja Florents silmapaistvaimaid tööstus-kaubanduse linnu Itaalias. Veneetsia kauples kogu Lääne-Euroopaga ja endiselt Idamaadega; igal pool leidus tema kaubakontoreid ja tema rohkearvuline kaubalaevastik liikus kõigis Vahemere vetes. Ta müütas oma tööstuse saadusi, peamiselt villast- ja siidriiet ja klaasasju, kuid kauples veel suuremal määral ülesostetud kaupadega. Ka Florentsis oli hästi arenenud villase- ja siidriide tööstus, kuid Florents sai peamiselt kuulsaks oma rahaküllusega. Florentsi pankurid varustasid rahaga ärimehi lähemast naabrusest kui ka kaugegemaltki; nad olid Euroopa valitsejate kreditorid, nende vastu või mittevastutulekust olenes nii mõnigi samm riikide välispoliitikas. Kui hästi oli arenenud Veneetsia majanduslikult, näeme järgnevast kaasaeglase kirjutisest.

„On aeg midagi ütelda ka veneetslastest. Rännakul tulin ma Bresciasse, Veroonasse, Vicenzasse, Paduasse ja teistesse nende linnadesse. Igal pool avaldati minule oma saatja esindajana suurt austust ja mind võeti vastu suurte hulkade poolt, linnapead eesotsas. Mind saadeti võõrastemajja ja pandi peremehele südamele mind teenida suurima tähelepanelikkusega... Veneetsias tuldi mulle vastu Liza Fusina juurde, see on viis miili linnast. Seal lahutakse paadist, millega sõidetakse Paduast piki jõge ja astutakse väiksesse, kenasse gondlikesse, mis üleni kaetud tikandustega. Ilusad pehme villaga vaibad on asetatud põhja mõnusaks istumiseks. Siis tuleb meri. Ühtki lähemat maanteed pole Veneetsiasse... Kuidas imestusin ma nähes seda imelist linna ennast, nii paljusid kellatorne, kloostreid ja ehitisi — kõik vees! Nähes, et rahval muud võimalust ei ole läbikäimiseks kui samades gondlikestes, tervelt kolmekümne tuhandel elanikul! Ümber linna, umbes poole miili ulatusel, kõigil saartel seitsekümmend kloostrit... väga kaunid ja rikkad ehitised ja kunstiliselt ilustatud jumalikkude aedadega, kõnelemata samasugustest ehitistest linnas endas, kus asupaika on leidnud neli kerjasmunkade-ordut, ligi seitsekümmend kaks preesterkonda ja vennaskogudust. Muinasjutuline, üllatav vaade, need ilusad, vägevad kirikud, mis kerkivad otsekui merest! Liza Fusina juurde tuli minule vastu kaksikümmend viis aadlikku, rikkalikult ja hästi rietatud kaunisse siidi ja sarlakki. Nad tervitasid mind ja saatsid mind San Andrea kirikusse linna lähedal, kus kohtasin samapalju teisi aadlikke ja nende hulgas Milaano ja Ferraara hertsogite saadikuid. Seal peeti mulle tervituskõne ja viidi mind teise lamedasse sõidukisse, mille nimeks oli „Bucentoro“ (uhke, doožide ja kõrgete külaliste jaoks määratud laev Veneetsias). Sellel oli kaks katust punasest atlassist, alt tikitud, ja istevõimalust neljakümnele inimesele. Minule juhatati koht kahe saadiku vahel, ja nüüd sõitsime piki suurt kanalit. Ta on nõnda lai, et ka galeerid seal saavad liikuda. Majade juures nägin ma neljasaja-tonnilisi laevu ja suuremaid. Ja, see on minu arvamise järele ilusaim tänav maailmas, võrratu peenelt plaanitsetud, ja läbib kogu linna. Majad on kõrged ja suured, heast kivist ja maalitud. Mõnedel, mille ehitus on kestnud sada aastat, on esiküljed pimestav-valgest marmorist, kohale toodud saja miili kauguselt, Ostriast. Kohati ehib esikülgi suur tükk parfüüri või serpentiini. Sisemuses on majadel tavaliselt kaks ruumi kullatud laega, kallite marmorisse raiutud kaminatega, kullatud sängidega, maalitud ja kullatud seinakatetega ja väga ilusate majariistadega. See on pidulikem linn, mis ma oma eluajal

olen näinud, kus saadikuid ning külalisi austatakse rohkem kui kuski mujal, valitsetakse targemalt ja jumalateenistus sooritatakse toredamalt.

Viiekümne aadliku seltskonnas saadeti mind San Giorgio kloostrisse, kus ma ööbisin. Järgmisel hommikul tuldi mulle järele ja viidi mind sinjooriasse. Andsin oma kirjad üle doožile, kes kõigil nõukogude istungitel peab juhatust, ametis on eluaegne ja austatav nagu kuningas... Kui uhke ja suurejooneline on doožide palee, täis hästilõigatud marmorit, iga kivi veerest tollilauiselt kullatud! Palees on neli ilusat saali, kõik kullast säravad... Dooži kambri saab kuulata messi Püha Markuse kabeli pealtarilt, maailma uhkeimast, rikkaimast kirikust! Üleni täis mosaiike. Veneetslased kiidavad endid uuesti leiutanud olevat mosaiigikunsti, ja käsitöölisedki teevad seda tööd, nägin seda. Siis näidati mulle arsenali, kus hoitakse galeere ja valmistatakse kõik, mis tarviline sõjalaevastikule.

Kaheksa kuud elasin ma seal, nagu teisedki saadikud, täiesti linna külalislahkusest. Ütlen teile tõsiselt, et olen neid tundma õppinud niivõrt tarkadena ja niivõrt püüdlikkudena, oma sinjooriat viies võimule, et kui mitte sellele vastu ei astuta, kõik naabrid oma lühinägelikkust hiljem kahetsevad... Oma vallutustega ei ole nad nii tormikad nagu muistsed roomlased, neil pole säärast sõjalist tublidust. Kindlal maal ei ole nad sõdurid, kogu meresõda aga on nende kätes. Hoiduge! Nad on teel suurimale võimule!

(Commynes, Prantsuse saadik Veneetsias.)

Rahvuslik ärkamine. Kuigi Itaalia oli poliitiliselt killustatud, ei puudunud sealgi tahtmine keskaja teisel poolel luua rahvuslikku riiki, ühendada kogu Itaaliat. Rahvuslike tunnete äratajaiks said Florentsi kirjanikud: Dante († 1321.a.) ja Petrarca († 1374. a.). Mõlemad elasid Florentsis erakondade võitluste ajastul ja tüdinesid sellest. Osavõtu pärast võitlusest saadeti Dante 40-aastasena vastase erakonna poolt kodulinna välja. „Sest ajast, kus Florentsi kodanikud heaks arvasid mind välja saata mu sünnipaigast, kus möödus mu elu ilusaim aeg ja kus ma kõigest südamest tahaksin puhata lasta oma väsinud hingel ja elada järelejäanud aastaid, sest ajast sarnlen ma purjeta paadiga, mida tuul keerutab mitmesse sadamasse ja mitmesse randa.“ Nii kaebas kirjanik võõrsil. Dante poliitiliseks ideaaliks oli ainuvalitseja võimu all ühinenud Itaalia. Et ta Itaalia valitsejate hulgas selle aate teostajat ei leidnud, täitus ta soovist, et Itaalia ühendajaks saaks Saksa rahva püha Rooma riigi keiser Heinrich VII Luxemburg, tema kaasaeglane. Dante saatis läkituse vürstele ja itaalia rahvale, kui a. 1310 Heinrich valmistus Itaalia-reisiks.

„Vaata, ligineb meelsasti tervitatud aeg, mil ärkavad rahu ja troosti märgid. Uus päev helgib ja juba paistab selge hommikupuna, valmis eemaldama kaua kestnud pimedust... Rõõmutse, Itaalia! Kadestamisväärseks seisad sa seal, sest sinu peig, maailma troost ja sinu rahva au, halastaja Heinrich, Kõrgus, Augustus ja Caesar, ruttab pulma... Kuivata oma pisarad, kaota leina jäljed, sina ilusaim, sest ligineb see, kes sind vabastab ülekohtust...“

Vabasta end, langobardide veri, kogunenud barbarsusest, ja kui sinus säilinud veel natukegi ladinlaste ja troojalaste verd, siis näita seda, et võimas kotkas, kui ta välguna alla langeb, ei leiaks oma poegi pesast heidetud ja pesa vareseist vallutatud!...

Teie, kes te rõnutud olete, tõstke oma vaimu, sest teie päästmine ligineb... Itaalia elanikud! Tõuske kõik ja võtke vastu oma valitseja... Ma ei manitse teid ainult, et te tõuseksite tema ees, vaid et teie teda kartusega imetleksite... Tema on see, keda jumala asemik Peetrus meil armastada käskis, keda Clemens, Peetruse nüüdne järeletulija, valgustas apostliku õnnistuse valgusega."

Dante oli ühtlasi rahvuslik kirjanik; ta kirjutas rahva, s. o. itaalia keeles. Tema tähtsaim teos on „Jumalik komöödia“. Läbi rännates selles põrgu ja puhastustule keskajal rooma kirjanikest tunnustatuima Vergiliuse saatel ja kirjeldades neid kohti vastavalt keskaja ilmavaatele jõuab ta taevasse. Seal asub tema juhatajaks noor neiu Beatrice, keda Dante noorena väga armastanud, kuid kes vara surnud. Läbi käinud taeva, jõuavad nad jumala ligidusse ja seega lõpeb luuleteos. „Jumalikus komöödias“ annab Dante meile pildi hauatagusest elust keskaegse ilmavaate seisukohalt ja mõistab kohut tuntud tegelaste üle rahvuslikust seisukohast. Oma poliitilisi vastaseid ja paavste, kes ei hoolitsenud Itaalia eest, asetab ta põrgu sügavusse ja kirjeldab kohutavalt nende piina ja valu. Otse saadana küünte ja hammaste vahele paigutab ta Jeesuse äraandja Juuda, vennatapja Kaini, Caesari tapjad Cassiuse ja Brutuse.

Rahvuslikult mõtles ka teine Florentsi kirjanik, Petrarca. Kirjutades oma luuletusi rahvakeeles, sai temast itaalia luulekeele looja. Ka tema unistas ühendatud Itaaliast ja soovis Itaalia riikide ühendajana näha Karl IV Luxemburgi. On säilinud tema sellesisuline kiri nimetatud Saksa keisrile.

„Ülistagu sind sakslased kui oma, meie näeme sinus itaallast. See pärast rutta, täida kiirelt oma ülesanne, kuid see kohane keisrile, toimetama sarnaselt oma suure eelkäija Caesariga... Itaalia on sinu vanim ja suurim riik, Itaalia rahustamine sinu pühim ja ilusaim ülesanne... Varem kuulus ja auväärne, nüüd vilets, vana ja kurb Rooma astub sinu ette ja hoiab sulle vastu kujud võimsatest kangelastest, kelle ees värises maailm, kellele ka sina üles näitad lugupidamist, õhutagu nad sind väledale teole... Milleks otsime võõrast eeskuju... sa leiad seda oma perekonnast. Sest Heinrich VII, sinu võidukas esiisa, kui tal oleks jätkunud elupäevi oma kavatsuste teostamiseks, oleks teinud Rooma valitsejaks, Itaalia rahvad vabaks ja õnnelikuks, ära võites meie vastaseid. Taevast vaatab ta sinu tegudele ja räägib noomivalt nõnda sinule: armsaim lapselaps... pane tähele Rooma ja tema pisararikkaid palveid... ja täida, mida mina püüdsin: Mine rutates, sammu mööda Alpi teid, mis igatsevad tunda sinu jalge jälgi, too Roomale peig, Itaaliale vabastaja."

Itaalias leidis ka riigimees, kes soovis kogu Itaalia ühendamist oma võimu all. See oli Cola di Rienzi. Paavstide Avignonis viibimise ajal erakondade võitluses mõjule tõusnud, katsus ta Roomas maksma panna vanaaegset vabariiki. Tulise

kõne ja leekiva vaimustusega võitis ta kõikide poolehoidu; ta valiti rahvatribuuniks ja tema kätte usaldati Rooma valitsuse korraldamine (1347. a.). Cola di Rienzi lõppsihiks oli kogu Itaalia ühendamine. Kuid tal oli nõrk iseloom; valitsema saanud, unustas ta oma aated, muutus upsakaks ja tigidaks, mille tagajärjel hukkus ise. Ei Heinrich VIII-st ega Karl IV ega Cola'st saanud Itaalia ühendajat; see maa astus uude-aega poliitiliselt killustatud maana.

4. Venemaa keskaja teisel poolel.

1328. a. — Moskva vürstid saavad suurvürstideks.
1380. a. — Kulikovo lahing.
1462—1505 — Joann III.
1478. a. — Novgorodi ühendamine Moskvaga.
1510. a. — Pihkva langus.
1480. a. — Tatari ikke lõpp Venemaal.
1413. a. — Poola-Leedu leping Gorodlis.
1501. a. — Dünastiline unioon Poola ja Leedu v.
1569. a. — Poola ja Leedu lõplik ühinemine.

Moskva riik. Keskaja teisel poolel tõusis Venemaal tähtsamaks riigiks Moskva riik.

Moskvat nimetatakse ajaraamatus esimest korda 1147. a. Alul olnud ta kindlus ja kaitsnud Susdali-Vladimiri maad lõunaküljest. Kuid hea geograafiline asend Moskva jõe kaldal tegi temast varsti tööstuslinna. XIII saj. teisel poolel on Moskva juba Moskva vürstiriigi pealinn, mille rajas Aleksander Nevski poeg Daniil. Daniili poeg Joann I sai tatari khanilt suurvürsti aunime 1328, ja temast peale jääbki suurvürstikroon Moskva valitsejate kätte. Suurvürst oli Venemaal khani asemik. Nii tõusid Moskva valitsejad Venemaa esimesteks vürstideks. Suurvürstid korjasid khani nimel kogu Venemaalt Kuldse orda heaks makse; kogu vene rahvas pidi kuulama nende käsku. See asjaolu tõstis Moskva valitsejate tähtsust.

Moskva asus Venemaa keskel, eemal kõigist vaenlasist; hea meelega asus sinna elama Kiievi langemise järele vene rahvas. Rahvaarvu kasvamine ja head liiklemisolud mõjusid kaasa ka, et seal edenema hakkas tööstus ja kaubandus. Moskva suurvürstide juurde tuli teistest vürstkondadest bojaare — nii hüüti kirdes kõrgemat seisust. Nende hulgast said Moskva vürstid endile ametnikke ja nende kogu tõstis Moskva valitsejate kuul-

sust. Ka metropoliit asus Vladimirist Moskvasse elama; nii sai Moskva ka vaimuliku elu keskkohaks.

Kõik Moskva vürstid hoolitsesid oma riigi piiride laiendamise eest. Nad ostsid maid, sõdisid, et saada endale naabruses olevaid maid, vahel kinkis neile khan maid. Kõik need asjaolud tõstsid Moskva vürstide võimu ja kuulsust. Moskva riigil on see ajalooline tähtsus, et ta enda ümber hakkas koguma Venemaad. Moskvast läks välja ühise Vene riigi rajamise mõte ja tähtsamad Moskva vürstid olid selle mõtte teostajad.

Tähtsamad suurvürstid. Suurvürst Dimitri Donskoi valitsuse lõpul olid ühendatud Moskvaga juba 25 vürstiriiki. Suurvürst Dimitri julgus esimesena võitlusesse astuda tatarlastega. Ta teatas khanile, et Venemaa ordale enam makse ei maksa. Siis tuli khan M a m a i sõjaväega Venemaale. Kuid julgelt läks suurvürst talle vastu ja a. 1380 võitis ta tatarlased K u l i k o v o väljal, Doni jõe lähedal; selle eest sai Dimitri D o n s k o i tiitli. Hakati uskuma, et Venemaa varsti täitsa vabaneb tatari ikkest. Suurvürst Dimitri tõusis vene rahva silmas rahvuskangelaseks. Moskva suurvürstile hakkas kogu vene rahvas vaatama kui päästjale. Kuid veel ei langenud tatari ike. Veel Dimitri Donskoi aegu võitis khan Tohtamõš venelased, rüüstas Moskvat ja sundis vene rahvast uuesti tunustama Kuldse orda ülemvalitsust.

Donskoi järeltulijad Moskva troonil jätkasid Venemaa kogumistööd. Suurvürst J o a n n III (1462—1505) oli tähtsaim koguja; teda hüütakse ajaloos „viimseks Venemaa kogujaks“. Joann III ühendas Moskvaga suured N o v g o r o d i m a a d 1478.

Vana Novgorod oli XV saj. teisel poolel langemisel; erakondade tülid tegid ta seesmiselt nõrgaks. Novgorod oli rahvavabariik, üldine kodanikkude koosolek otsustas seal riigiellu puutuvad küsimused. Kuid tõepoolest tõrjus jõukas aadli- ja kaupmeeste-kiht rahva riigi juhatuselt eemale. Sellepärast algas ka Novgorodis võitlus lihtrahva ja rikaste vahel. Kui Novgorodi kodanikud ära nägid, et nad oma iseseisvust kaitsta ei jõua tugevate naabrite Moskva ja Leedu vastu, siis tulid juurde uued tülid, sest ühed tahtsid ühineda Leeduga, teised Moskva riigiga.

Kuulda saanud neist tülidest, ruttas Joann III ise Novgorodi; teise sõjakäigu järele 1478 hävitas ta lõplikult Novgorodi iseseisvuse; kogukell, mille helinal kokku olid kutsutud rahvakoosolekud, viidi ära Moskva, palju tähtsaid Novgorodi kodanikke saadeti Süda-Venemaale asumisele, Novgorod tehti kogu oma maadega Moskva provintsiks.

Joann III ühendas veel Moskva Rostovi, Tveri ja poole Rjasani vürstiriiki. Joann III oli ka esimene, kes Leedu käest hakkas tagasi võitma vene maid, tarvitades kasulikult seda rahulolematust, mis oli olemas Leedumaa vene elanikkude keskel Poola surve pärast. Ta ühendas Moskva Tšerniigovi ja Novgorod-Sjeverski maakonnad.

Joann III järeletulija Vassiili III ühendas Moskva viimsed iseseisvad Venemaa osad: teise poole Rjasani vürstiriiki ja Pihkva maa (1510). Nii sai Venemaa üheks riigiks.

Joann III aegu vabanes Venemaa ka tatari ikkest. Juba XV saj. keskel hakkas nõrkema tatarlaste võim. Kuldse ordas olid trooni pärast alatised tülid; tülide tagajärjel lahkus Kuldsest ordast osa tatarlasi, Ulumahmed eesotsas, ja asutas Volga keskjooksule Kaasani orda; teine osa, khan Mengli-Girei juhatusel, pani alguse Krimmi Tatari ordale. Nii varises Kuldse orda võim.

A. 1480 astusid oma vägedega teineteise vastu Moskva suurvürst Joann III ja viimne Kuldse orda khan Ahmet. Okaa haru Ugra jõe kallastel seisid nad teineteise vastas ja kumbki ei julgenud alustada lahingut. Viimaks sai Ahmet teate, et Krimmi khan on tunginud Sarai peale; ta jättis siis Joann III oma kohale ja ruttas päästma pealinna. Sarai purustati siiski. 1480. a. kadus Venemaalt tatari ike.

Joann III-daga algas uus ajajärk Vene ajaloos: ühise Vene riigi ajalugu. Samuti kui keskaja lõpul mitmed valitsejad Läänes, nii püüdis ka Joann III valitseda iseseisvalt, piiramatu võimuga, olgugi et bojaarid olid selle vastu.

Kirde-Venemaal maksis algusest peale perekondlik troonipärimise komme. Vürstid ei olnud siin rahva kutsutud ehk valitud valitsejad, nagu suuremalt jaolt Kiievi Venemaal, vaid valitsejad omast käest, seepärast pidasid endid kogu oma vürstkonna omanikuks.

Nii vaatasid oma võimule ka Moskva vürstid ja, ühendanud naabermaakondi Moskva, pidasid neid samuti oma pärisomanduseks, hakates valitsema omavoliliselt. Bojaaride vastutöötamine suurvürstide absolutistlikele püüdeile ei kandnud vilja. Joann III, teist korda abiellunud viimse Bütsantsi keisri vennatütre Sofiaga, hakkas isegi tarvitama „tsaari“ tiitlit (tuleb sõnast Caesar, nagu tiitel keiser) ja võttis Bütsantsi riigivapi, kahe peaga kotka Venemaa riigivapiks.

Venelaste elu-olu. Vene rahvas jagus Moskva riigis kaheks: ühed seisid riigi teenistuses, need olid bojaarid ja mõisnikud; teised maksid makse, need olid linlased ja talupojad. Bojaarid seisid vürstikoja teenistuses, tähtsates riigiametites ja said oma teenistuse eest maid pärisomanduseks.

Bojaaride ametissenimetamises maksis komme, et kõrgema koha see sai, kes oli tähtsamast soost. Nii ei hinnatud inimest tema annete ja osavuse, vaid päritolu järgi. Mõisnikeks hüüti neid, kes riigile valitsuselt saadud mõisade eest sõjateenistust võlgnesid; mõisad said nad ainult teenistuse ajaks. Mõisnikkude ja vürsti vahekord sarnles seeniori ja vasalli vahekorraga Lääne-Euroopas.

Maksumaksjate linlaste all tuleb mõista käsitöölisi ja kaupmehi. Talupoegade vahel peab vahet tegema selle järgi, kelle maal nad elasid. Ühed olid riigi, teised kiriku ja kolmandad mõisnikkude talupojad. Riigi talupojad maksid ainult riigile makse, olid iseseisvad oma majapidamises. Kiriku talupojad maksid makse kirikule ja vaimulikkudele. Mõisnikkude talupojad maksid makse mõisnikule ja pidid ühes oma mõisnikuga sõtta minema. Seega oli mõisnikkude talupoegade seisukord kõige raskem.

Keskaeg oli üldiselt pimedusaeg, kuid eriti pimedalt elati Venemaal. Venelased olid elama asunud maale, kus ees ei olnud mingisugust kultuuri, kus rahval veel palju võidelda tuli loodusega. Aga rikas oli venelaste maa: viljasigitav maapind, jõed, järved täis kalu; ääretud metsad täis väärtuslikke ehituspuid ja metsloomi, mäestikud täis kasulikke mineraale. Kuid rahva harimatus, osavuse ja püsivuse puudus ei lasknud venelasel tulusalt kasutada neid rikkusi. Loodusrikkustest hoolimata elas vene rahvas vaesuses. Põldu hariti viletsate põllutööriistadega; tööstus oli algastmel, valmistati ainult lihtsaid tarbeasju puust ja nahast ning linast kehakatet. Raudtarbeasjad, klaasasjad ja parem riie osteti välismaa kaupmeestelt.

Linnu oli vähe ja nad olid väiksed. Linna keskkohaks oli kindlus, mida ümbritses müür. Kindluseosas asusid riigi ehitised, ametnikkude elamud, kirik ja rikaste majad. Müüri taga oli alev, kus elasid kaupmehed, käsitöölised ja lihtrahvas; neid hüütigi alevielanikeks. Linna ehitised olid puust, neid põles palju maha tulikahjude aegu. Et ära hoida tulikahjusid, lasti majade vahele jätta suured aiaruumid, keelati öösi istuda tule juures ja suvel kütta ahju. Majad olid väiksed, tubade arv liikus kahe ja nelja vahel; rikaste majades elasid teenijad alumisel korral, pererahvas teisel. Tubade sissesead vaestel kui rikastel oli lihtis; harilik mööbel oli lauad ja pingid. Ainult jõukates perekondades leidus toole. Lihtrahvas magas kas ahjul või pingil, ainult rikastel olid patjade ja madratsitega voodid, kuid neilgi olid need enam ehteks kui magamiseks. Rikaste juures kaunistati aknaraame ja uksepiitu puunikerdistega, ehitati põrandaid vaipadega ja seinu värviliste tekkidega.

Sööginõud olid tavaliselt puust ja savist, ainult jõukatel oli tinast ja hõbedast valmistatud asju, kuna portselan- ja klaasnõud üsna haruldased olid endisel Venemaal. Vaestel puudusid noad ja kahvlid kui söömisabinõud; rikastel oli harilikult hulga peale üks kahvel ja nuga laual. Venelased armastasid süügi aegu juua mõdu, õlut, viina (teejoomine algas alles XVI sajandil), sellepärast pidid neil olema jooginõud. Lihtrahval olid need puust ja savist topsikesed, rikaste majades vasest, hõbedast ja isegi kullast peekrid.

Vene perekonna-elu oli vali. Lapsi ei õpetatud hea sõna, vaid vitsaga. Naine oli mehe ori. Ta pidi sõnalausumata tege ma kõik, mis käskis mees; sõnakuulmatuse eest peksis mees naist. Ilma mehe loata ei tohtinud naine kuhugi minna ja võõrsil olles võis naine rääkida ainult asjust, mis oli lubanud mees. Ka koduses majapidamises ei olnud naine iseseisev: ta pidi igast asjast aru andma mehele. Jõukates perekondades olid naistel eriruumid elamiseks, ainult oma lähemate meessugulastega võisid nad kokku puutuda. Kui olid majas külalised, siis võisid naised ainult tervitama ilmuda, pakkuda külalistele karikast viina ja pidid selle järele lahkuma. Pruut ja peigmees nägid teineteist esimest korda harilikult laulatuse aegu, sest paarimine oli vanemate asi.

Raamatuharidus seisis algastmel. Vähe oli isegi bojaaride keskel kirjaoskajaid. Koole oli hoopis vähe, nad asusid enamasti kloostrite juures ja olid vaimulikud. Nagu Läänes keskaja esimesel poolel, nii olid Venemaal kogu keskaeg kloostrid ainukesiks hariduse alalhoidjaks. Ainult kloostrites oli kirjaoskajate munkade hulgas inimesi, kes ümber kirjutasid käsi kirju, rohkendades sel teel raamatute arvu.

Poola ja Leedu lõplik ühinemine. Uue-aja lävel teostus Vene naaberriikide Poola ja Leedu lõplik ühinemine. Teatavasti sundis neid riike teineteisele lähenema ühiste vaenlaste hädaoht. Poola agressiivsus pani leedulasi küll ettevaatlikult suhtuma ühinemise käiku, kuid vastu seista lõplikult polnud võimalik. A. 1413 sõlmiti Poola ja Leedu vahel uus leping *Gorodlis*, mille järgi Leedumaa jäi Poola lääniks. Ühtlasi algas nüüd Leedu katoliseerimine ja leedulaste eluolu ümberkujundamine poola moodi. Katoliku usk tunnustati maksvaks usuks Leedumaal; ainult katoliiklaste lasti riigiametisse. Leedu aadlile ja linnakodanikele lubati eesõigusi, kui nad hakkasid katoliiklasteks. Aadel tunnustati eesõigustatud seisuseks, linnad said omavalitsuse; leedu talupoegadele, kes siinamaani olid elanud vabalt, hakati peale suruma pärispõlve, millisesse seisukorda sattumas olid parajasti poola talupojad.

Kuid kerge polnud Leedumaal teostada poola politikat.

Leedu venelased olid kreeka-õigeusulised, katoliku usku heita ei tahtnud nad mingil tingimusel. Olles põlatud ja tagakiusatud usu pärast, hakkasid nad abi otsima Venemaalt. Venemaal nähti selles juhtu vene maakondade Leedult tagasivõitmiseks. Me kuulsimegi Joann III-st, et ta leedu maid Moskvaga ühendas. Leedu patrioodid — neid oli palju — ka ei leppinud seisukorraga; nad tahtsid oma maad näha iseseisvana ja olid sellepärast poola politika vastased. Poola orientatsiooni jagas Leedumaal ainult n. n. poola-katoliku erakond. Kuid hoolimata sellest, et leedulased oma enamuses Poolaga ühinemise vastu olid, sundisid pikapeale poolakad siiski uniooni nendele peale. A. 1501 tunnustati maksvaks mõlemate maade kohta dünastiline unioon; sest aastast peale pidi mõlemaid maid valitsema üks valitseja, tähendab: Leedu vürst oli ühtlasi Poola kuningas või ümberpöörduvalt, Poola kuningas ühtlasi Leedu vürst. Dünastilise uniooni läbiviimise järele levisid kiiresti Leedumaal poola olud. Poola ja Leedu lõplik ühinemine järgnes a. 1569 Ljublinis.

5. Vaimuelu ja eluviisid keskajal Lääne-Euroopas.

Keskaja ilmavaade. Keskajal juhatas kirik vaimuelu. Sest rooma kirik segas end kõigisse eluavaldusisse. Tahtmine maksma panna maa peal jumalariiki, mille ainukeseks juhatajaks pidi olema Rooma paavst, oli kõigi paavstide ideaal. Kuid keskaja vägevaimad paavstidki, Innocentius III ja Innocentius IV, pidid olude sunnil loobuma selle ideaali teostamisest. Aga juhatajaks jääda vaimu väljal suudeti.

Seletati, et maapealne jumalariik olekski veel puudulik kujutis igavesest jumalariigist, kuhu vagad inimesed saavad pärast surma ja kuhu saada peab püüdma iga kristlane. Alles pärast surma algab tõsine elu, millele maapealne on vaid ettevalmistus. Vagadus nõudis inimeselt loobumist varandusist ja maistest lõbudest. Sellepärast loobusidki vagad inimesed kõigest, mis neid sidus maise eluga, kinkisid oma varanduse kas kirikule, kloostrile või vaeseile, ning hakkasid paastudes ja palvetades mööda saatma aega, sageli vaevates oma keha näljutamise ja ahelate-kandmisega. See oli maailmast loobuv ehk askeetlik eluviis, millega keskajal loodeti kätte võita hauatagune õndsus. Sellepärast aina tekkis keskajal juurde kloostreid ja kloostrid kubisesid munkadest, sest usuti, et mungana inimene end kõige paremini ette valmistab tulevasele elule.

Kirik, mis näitas inimese elule eesmärgi, määras ka suuna hariduspüüetele. Koolidki seisid kiriku teenistuses; kloostri-

kui ka kirikukoolide ülesandeks oli ette valmistada kirjaoskajaid munki ja preestreid. Kuigi koolid ka ilmlikkudele lahti olid, käisid seal peamiselt need, kes kiriku teenistusse astusid. Keskaja esimesel poolel maksis arvamine, et ilmlikuks tegevuseks pole tarviski teadmisi. Kuid kui ristisõjad olid andnud katoliku kirikule esimesed hoovid, kui linnades hakkas maad võtma vabameelsus, siis tõusis tung hariduse järgi ja hakkas levima haridus. Aga kirik ei lasknud vabalt areneda teadusel ja kunstil. Keskaja ilmavaate seisukohalt pidid need seisma kiriku teenistuses.

Ilmlikud koolid. Rüütliid asutasid ilmlikke rüütlikoole, linnakodanikud algkooli taolisi ladinakoole, kus lugemise ja kirjutamise kõrval tähtsaks õppeaineks oli ladina keel; keskaja kirjanduse keel oli ladina keel, sellepärast oligi tema õppimine nii vajalik.

Kasvatus koolis oli karm. Vitsad olid tähtis kasvatusvahend, ja neid käisid õpilased ise toomas. Pärast kooli pandi poisid kaupmehe juurde või käsitööd õppima. XIV sajandil sai kombeks, et noored käsitöösellid pärast õppuse lõppu läksid rändama, et täiendada oma oskusi kuulsamate meistrite juures ja õppida tundma maailma. Ka kaupmeheks õppijad sooritasid pikemaid reise, külastades suuremaid kaubalinnu. Reisisid aitasid kahtlemata palju kaasa noorte harimiseks, laiendades nende silmaringi ja õpetades neid tundma maailma ja inimesi.

Araabia kultuuriga kokkupuutumine ristisõdade ajal äratas uusi hariduslikke püüdeid. Tekkisid ülikoolid, kus hakati õpetama arstiteadust ja õigusteadust. Pariisis tekkis ülikool usuteaduse, arstiteaduse ja õigusteaduse fakulteediga. Nende kolme fakulteedi juures oli neljas, filosoofia fakultet, kus õpetati seitset vabateadust (grammatika, retoorika, dialektika (trivium); aritmeetika, geomeetria, astronoomia ja muusika (quatrivium)); see oli ülikooli eelkursus, mille lõpetamise järele võis alles hakata õppima kas usuteadust, õigusteadust või arstiteadust. Ülikoolid meelitasid kaugelt õpihimulisi; Bologna ülikoolis olnud vahel 15 000 ja Pariisis koguni 20 000 üliõpilast. Üliõpilased lahkusid rahvuste järgi korporatsioonideks, mille sihiks oli üksteisele vastastikune ainealine abiandmine.

Ülikooli astuti tavaliselt 15-aastaselt ja õpiti kaua. Filosoofia-fakulteedi lõpetamise järele hakkasid mõned sama fakulteedi professoriteks; samuti jäid mõned usu-, õigus- ja arstiteaduse kursuse lõpetamise järele nende teaduste professoriteks. Ülikoolis olid iga nädal kõneõhtud; kõneleja tutvustas kuulajaid oma kõne sisuga ja avaldas oma põhimõtteid, mille üle algas siis vaidlemine. Vaidlejad, üliõpilased ja professorid,

läksid vahel nii ägedaks, et nad isegi rusikatega üksteisele kallale kippusid ja neid lahutada tuli.

Pariisi ülikool sai tähtsaks oma usuteaduskonnaga, Salernos seisis arstiteaduskond kõige kõrgemal järjel ja Bolognas õigusteaduskond. Kuid keskaja ülikoolis võis areneda teadus ainult kiriku poolt määratud piires.

Nii öeldi filosoofiast, et ta on „usuteaduse ümmardaja“, sest ta sihiks oli usu põhimõtete ehk dogmade seletamine ja tõendamine mõistuse abil. Keskajal olid igal teadusel oma autoriteedid, kelle arvamisi peeti uurimata tõeks; usuteaduse ehk teoloogia vastuvaidlemata aluseks oli Piibel ja kirikuisade tööd, õigusteadus ehk *jurisprudents* põhjendas oma arvamisi Justinianuse seadustekogule, ja mõtteteaduse ehk filosoofia vallas oli autoriteediks Aristoteles. Selle mõttetarga töid loeti araabiakeelseis tõlkeis, tema loodud mõtlemisseaduste järgi seletasid keskaja filosoofid jumaliku ilmutuse ja inimese mõistuse vahekordi. Uuriti inglite ja inimeste vahekorda, jumala tahtmise ja inimese vaba tegevuse vahelist olekut, arutati, kas maa igavene või kaduv, kas jumal rohkem teab kui ta teab; küsiti, kas tuvike, kelle kujul ilmus püha vaim, oli lind; vaieldi selle üle, et kui hiir juhtus sööma preestri õnnistatud altarileiba, kas ta siis ka on saanud Kristuse ihu j. n. e.

Sellised vaidlused olid tihti keskaja teadusmeeste ajaviiteks; see oli hingeline jõuharjutus, mille sihiks ei olnud tõeleidmine, vaid osav sõnasõda, formaalne mõtlemine määratud piires. See keskaja filosoofia, mida hüütakse skolastikaks ehk koolitarkuseks, tõi siiski palju kasu: ta arendas mõistust, õpetas mõtlema ja osavasti vaidlema. Thomas Aquino'st ja Duns Scotus olid keskaja tähtsamaid skolastikuid.

Ebateadused, alkeemia ja astroloogia, olid keskajal Euroopas sama lugupeetud kui Araabiaski.

Näitekunst ja ilmlik kirjandus. Ka näitekunst seisis keskajal kiriku teenistuses. Nagu kreeka näitekunst alguse sai usupidudest, nii võtsid keskaja näitlused oma sisu pühakirjast, ja kirik oli see koht, kus näitlikult etendati Jeesuse sündimist, kannatamist, taevaminemist, pühade meeste elulugusid jne. Juba Karl Suure ajal nimetatakse kiriklikke näitlusi. Kui silmas pidada seda, et keskajal ladina keeles peeti jumalateenistusi, siis oli üksikute piibliloo sündmuste etendamine rahvale väga huvitav. Ettekanded meeldisid, vaatajate arv kasvas nii suureks, et kirik neid enam mahutada ei jõudnud; sellepärast asuti kuhugi lagedale platsile ja ehitati sinna näitelava. Näitelava kõrval all oli põrgu suu, kust vahel põrguvaimude kisa ja kära välja kostis ja tuleleegid nähtavale ilmusid. Näitelava tagaseinalt ülalt paistis taevast jumala trooniga. Näitelava

kõrvalisi seinu kaunistasid maalid, mis kujutasid Jeruusalemma, Rooma, Noa laeva, Moosest Israeli rahva juhatajana j. n. e. Vaatajad istusid lausa taeva all.

Keskajal oli elukutselisi näitlejaid, kes käisid linnast linna mängimas. Nende etendused, harilikult pühade eel korraldatud, algasid näitlejate rongikäiguga, mis rahvast vaatama meelitas; näitlejad esinesid juba rongikäigus kostüümides. Keskaja usu- lisi etendusi nimetati müsteeriumideks. Mõnes kohas Saksamaal on nad kestnud uuema ajani.

Kuid müsteeriumide kõrvale tekkisid aegamööda ka ilmliku sisuga näidendid, milles esitati inimese voorusi ja pahesid, eriti vaimuliku seisuse omi; nende otstarve oli mõjuda vaata- jasse kõlblalt.

Juba ristisõdade eel sai alguse aadli-seltskonna isesugune ilmlik luule ja ilmlik kirjandus. Ilmlikkude kirjanikkude esi- mesi teoseid, mis sisaldavad rüütlite elu ja juhtumusi, hüütakse romaaniideks, romaani keele järgi, milles nad olid kirju- tatud. Rüütlite keskel edenes veel tundeluule ehk lüürika; Lõuna-Prantsusmaal hüüti luuletajaid trubaduurideks. Nad ülistasid oma luules armastust, naise au ja ilu, kiitsid rüütlite voorusi ja tublisid tegusid, vahel pilkasid preestreid ja munki. Trubaduurid kandsid ette oma luuletisi lauldes. Mõned lau- likud, enamasti alamast seisusest, õppisid need laulud pähe ja käisid siis neid lossist lossi viiuli ja kaasitajate saatel ette kandmas.

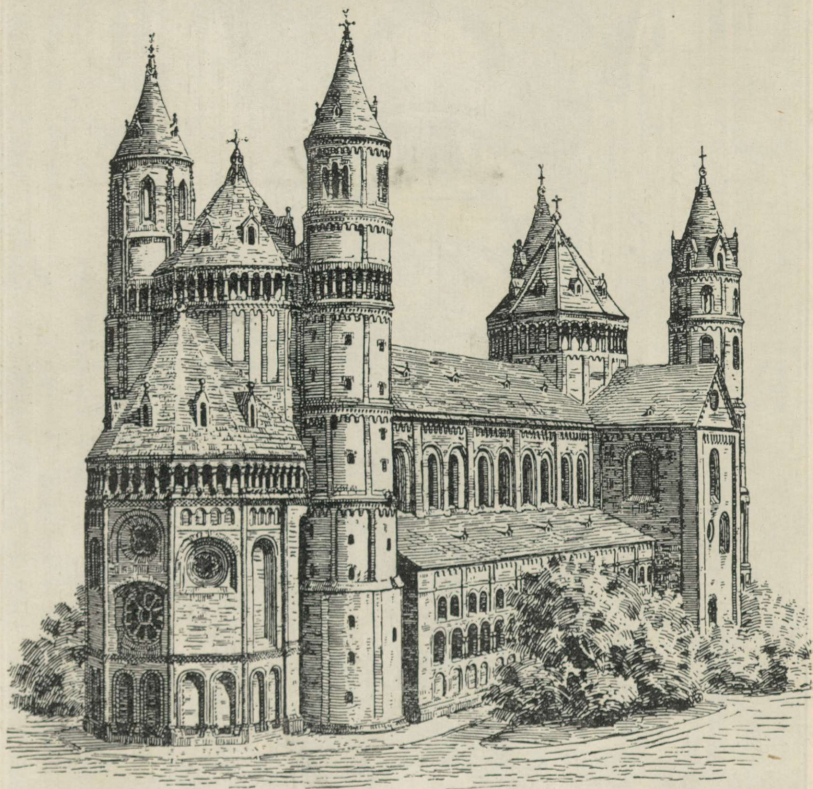
Põhja-Prantsusmaal tekkis samal ajal teissugu luule. Seal jutustasid truveerid pikemates lauludes rahvuskangelaste tegu- dest, eriti Karl Suurest ja väeülemast Rolandist, kes oli surma saanud maurlastega võideldes Pürenee mägedes. Ka vana aja kangelaste tegusid, nagu Aleksander Suure võitlusi toodi ette lauludes. Lauldi veel salalikust pühast Graalist ehk Lunastaja verest, mis Kristuse küljest saadud ja Euroopasse toodud.

A. 1200. ümber ilmus sakslaste lugulaul „Nibelungen“, milles kirjeldatakse rahvarändamisaegseid võitlusi. Friiside keskel tekkis teine eepos, mis jutustab kangelasest Gudrunist.

Kunst. Keskaja kunst täitis peaaegu ainult kiriku nõu- misi ja avaldus peamiselt ehitusis. Suurimaiks ehitusiks olid kirikud. Lääne-Euroopas oli kaks kirikute ehitusviisi: ro- maani ja gooti. Esimest kutsuti sellepärast nii, et ta välja arenes Vana-Rooma kohtumajast, basiilika'st. Teine ehitusviis tekkis Põhja-Prantsusmaal ja Itaalias ja seda nimetati gooti stiiliks, tahes sellega tähendada ta barbarset päritolu.

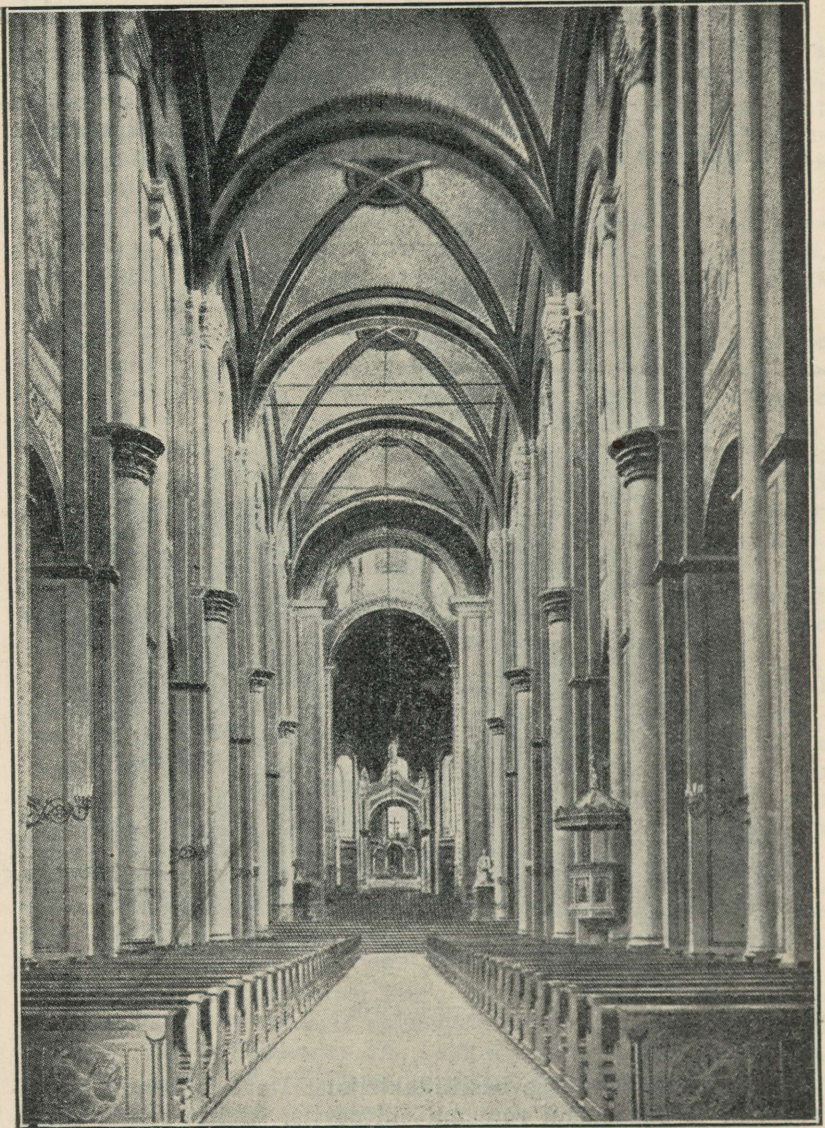
Kui keiser Konstantinus Suur tunnustas ristiusu lubatud usuks, siis kinkis ta kristlastele jumalateenistuste jaoks basii-

likad. Nende ehitiste järgi hakkasidki ristiusulised ise omale ehitama kirikuid. Basiilikakirikul oli kolm osa: keskel pearuum ja mõlemal pool külgruumid, mida lahutasid üksteisest sammastad. Hoone tagapoolne paik, kohtunikkude ruum, jäi piiskoppidele ja preestritele jumalateenistuse toimetamise kohaks, ja selle ees oli altar. Need esimesed kirikud ehitati taliselt puust; kuid kirik pidi olema kestev, sellepärast hakati neid edaspidi ehitama kivist.

Vormsi kirik.

XI sajandist tekkis basiilikakirikust Itaalias, Lõuna-Prantsusmaal ja Saksamaal romaani ehitusviis. Selles stiilis ehitatud kirikud käisid oma ilu ja parema valgustuse poolest palju ette vanematest pühakodadest. Kõige pealt muutus altärruum, mis ehitati põrandast hästi kõrgem ja kuhu üles viisid trepid; selle üle kerkis kõrge võlv, mis väljaspool lõppes torniga.

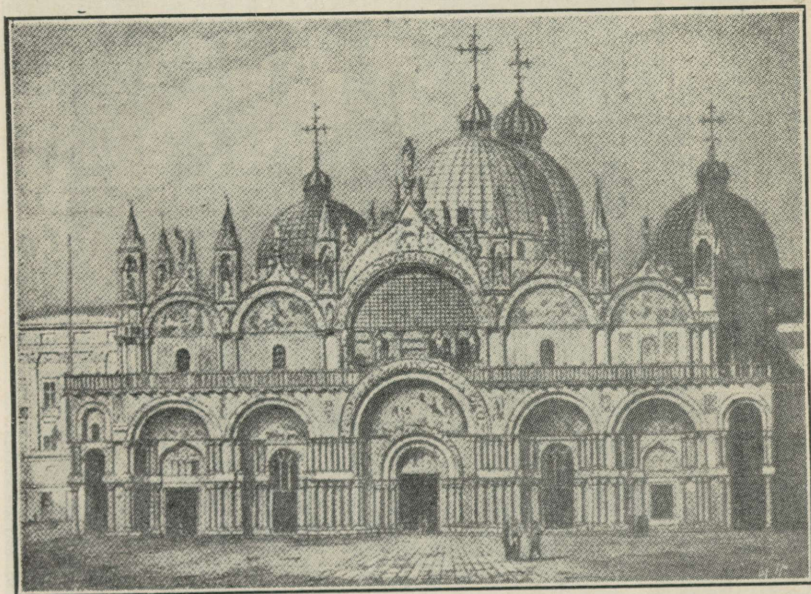

Speieri kirik seestpoolt.

Aegamööda kadus ka kiriku keskruumi madal lagi, end kõrge võlviga asendades. Külgruumidele ehitati suuremais kirikuis galeriid. Uksed ja aknad tehti ümmarguse kaarega, milles peitub romaani ehitusviisi iseloomulikem tunnus. Väljastpoolt kaunistasid romaani kirikut kõrged tornid ja müüri raiutud sambad.

Speieri, Mainzi, Vormsi toomkirikud on selle ehituskunsti tähtsamaid tooteid.

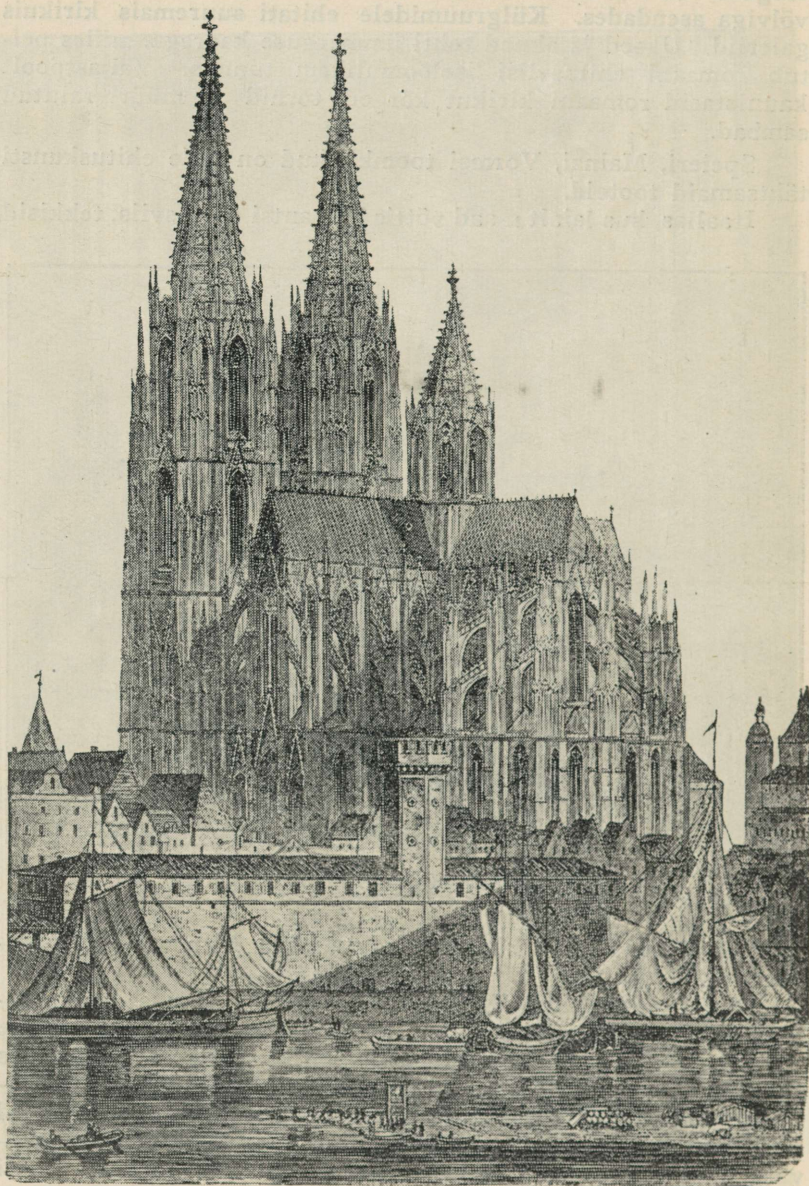
Itaalias, kus laialt maad võttis bütsantsi ehitusviis, tekkisid

Püha Markuse kirik.

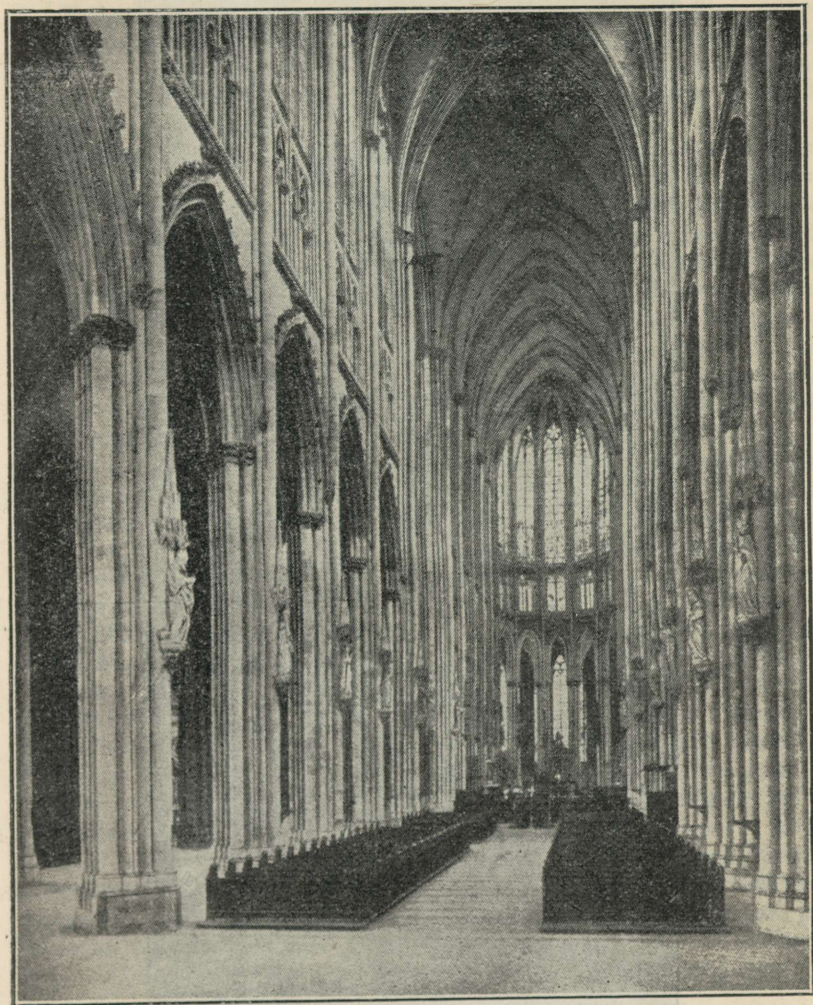
ka mõned segastiilis kirikud, nagu püha Markuse kirik Veneetsias.

Alles gooti ehitusviisiga sai keskaja ehituskunst oma täiusele. Saanud alguse XII sajandil Põhja-Prantsusmaal, levis see ehitusviis juba XIII sajandil Lääne-Euroopasse. Välja kasvades romaani stiilist said tema tähtsamaiks tundemärkeks teravnurgalised võlvid, kõrge harjaga katused, terava kaarega uksed ja aknad ning peened, sihvakad, õige kõrged, ülespoole teravaks minevad tornid, mis nagu taevani tahtsid ulatuda. Gooti kiriku altariruum ei ole nii kõrge nagu romaani ehitised. Akna ruutudeks pandi gooti kirikuis värvilised klaasid, millest läbitungiv valgus tegi kiriku seestpoolt müstiliseks. Gooti stiilis

Kölni toomkirik.

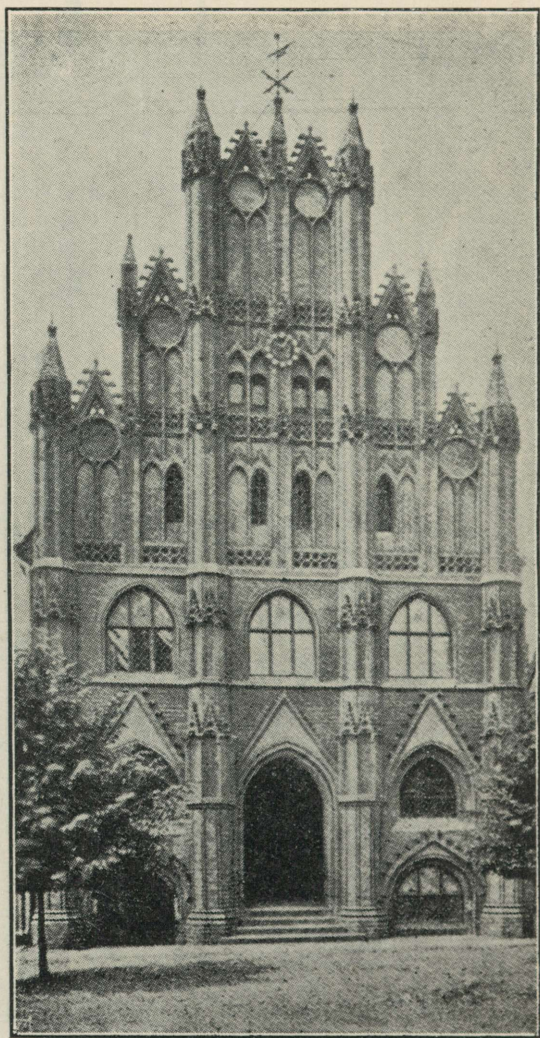
ehitatud kirikud on tänapäevgi toredaimad palvekojad maailmas. Pariisi, Reimsi ja Kölni toomkirikud on selle ehituskunsti kaunimaid tooteid.

Kölni kirik seestpoolt.

Linnades ehitati tähtsamaid hooneid, nagu raekodasid, gildimaju, jäljendades romaani või gooti stiili.

Kujutav ja maalikusnt seisis keskajal samuti kiriku teenistuses. Kloostriid, kirikud ja vaimulikud olid peaaegu ainukesed tellijad. Kirikuis kaunistati peamiselt altariruumi pü-

Raekoda Königsbergis (Neumark).

hade meeste kujudega; kujudega ehiti ka pea-sissekäigud. Maalikunst esines peamiselt altaripiltides. See kunst oli puudulik, sest ilu ja loomutruudust ei nõutudki pühapiltidelt,

nende ülesanne oli äratada vaatajas pühi tundeid. Tähelepanu väärt on keskaja kunstis veel nikerdustööd, mis kaunistasid kantsleid, sambaid, aknaraame ja uksepiitu. Gooti kiriku fassaadid olid alt kõrgete tornideni ehitud nikerduste ja kujudega.

Naise elu keskajal. Näib, et keskajal lasterikkus perekondades oli väga suur. Kuna aga arstide oskus, samuti kui lasteravi, seisis väga madalal, oli ka surevus väikelaste hulgas suur. Sünnitusabi puudulikkuse pärast suri ka palju emasid, nõnda et mehed abiellusid enamasti mitu korda.

Naiste valik toimus väga hoolsasti, kaaluti ta päritolu, ilu, kaasavara ja kõlblaid omadusi, ja seda mitte ainult aadlike juures, vaid ka linna- ja maa-seltskonnas. Vallaliseks jääjate hulk naistest oli õige suur ja kunagi pole naiste iseseisva töö küsimus olnud tõsisemalt päevakorral kui keskaja lõpul. Naiste arvulisel ülekaalul olid nähtavasti järgmised põhjused. Alatised tülid ja sõjad ähvardasid meeste elu, samuti ka hädaohud reisidel. Igasugused taudid, mis keskajal olid sagedad, nõudsid ohvreid enam meeste kui naiste hulgast. Töötingimused olid igal pool kurnavad, ka hukutasid mehi nende keskel valitsevad liialdused joomises j. n. e. Vaimulikud ei tohtinud abielluda, ja nende arv oli väga suur. Ka oli keelatud abiellumine käsitöö sellidel.

Kuna vallalised naised aadliperekondades ei olnud sunnitud ülespidamist hankima ja maaoludes tööd jätkus igale perekonnaliikmele, pöördusid vallalised naised linnas teenistust otsides kõige mitmekesisematele aladele. Rohkesti töötas neid õmblustöökodades, ketrusel, kudumisel, vanutamisel; nad punusid korve, matte, tegid luudasid, valasid küünlaid. Oli isegi tsunfte, mille liikmeteks olid ainult naised, näiteks oli Kölnis üks kullaketraajate ja teine lõngakorrutajate tsunft. Paljudele andis ülespidamist väikekauplemine, osa teenis leiba kandlemänguga või tantsuga kõrtsides, saunades ja juuksurite juures. Leidus ka juba lasteõpetajaid ja isegi naisarste. Hulgale naistele andis peavarju klooster, kus nad palvetamise kõrval aega veetsid tikanduste ja pitsidega. Jõukamad vallalised naised moodustasid kohati oma ühingud, kus nad ühiselt oma muresid jagasid. Vaesemad naised koondusid hulgana niinimetatud jumalamajadesse, mis said toetust linnadelt ja rikastelt kodanikelt. Jumalamajade naiste hooleks oli peamiselt haigeravi ja surnute pesemine, aga nad toimetasid ka muid töid.

Seltskondlik elu. Seltskondlik läbikäimine oli loomulikult rohkem arenenud linnades ja toimus mitmesuguseis vaimulikes ja ilmlikes ühinguis, kus aga enamasti puudus mingi kõrgem eesmärk. Harrastati peamiselt maisi lõbusid, peeti suuri rõõmupidusid ja püüti üllatada riiete uhkusega nii aadli kui ka

linnakodanikkude seltskonnas. Erilise toredusega pühitseti ristseid ja pulmi; on säilinud linnavalitsuste määrused ristsepidamise ja pulmade kohta, millega taheti piiri panna üleliigsele toredusharrastusele.

Avalikke pidusid peeti rohkesti, pühitseti mitte ainult tavalisi kirikupühi, vaid hulka teisi, nagu pühakute austamispäevi, ja harrastati paganausu ajajärgust jäänud kombeid. Peeti jaanipäeva, mardipäeva, nigulapäeva, vastlapäeva ja teisi, enamasti väga lärmikalt. Väiksemateks lõbustusteks olid juhulised loomanäitused, kiirjooksjad, köietantsijad, vehklejad j. m.

Peol, keskaja lõpul.

Turniirid ja suured jänipeod olid teatavasti aadlisoo harrastuseks.

Linnas kuulus iga kodanik vähemalt ühte oma ametiallisse ühingusse, kus peeti päris reeglipäraseid koosviibimisi enamasti suurte jootudega. Näib üldse, et kunagi nii palju pole joodud, kui hilisemal keskajal. Mitte ainult käsitöölise hulgas, vaid ka valitsevate kihtide hulgas. Kodaniku varjukülgedeks peale joomise olid avalikud mängupõrgud ja kõlbmatu eluviis.

Üldiselt oli keskaja inimese eluiga lühem kui praegu. Keskajast säilinud pildid näitavad, et inimesed sageli kehali-

selt halvasti olid arenenud. Kuna arstiteadus oli vähe arenenud, ei saadud asjatundlikku abi isegi hariliku haiguse puhul. Korduvad taudid nõudsid alatasa väga suuri ohvreid. Keskaja inimese kõrgemaks eaks, milleni inimene keskmiselt elas, peeti 50 aastat.

Meeste ja naiste rõivastus keskaja lõpul. Tantsu ruumis liikusid tantsijad paarid vaevaliselt, sest niihästi meeste pingul riided, nende pikad, teravad kingad kui ka jalgade ümber kinni jäävad pikad ja laiad naiste seelikud ei jätnud inimestele suuremat liikumisvabadust. Mõned naistest kandisid teravaid, suhkrupeataolisi tanusid, mille otsast pikk loor langes põrandale; teised jälle turbanilaadi või lamedamat tanu,

Tantsijad daamid. Piduriietuses keskaja lõpul.

ehitud pärgade ja paeltega. Mehed kandsid üle kitsa kuue laiemat, eest lahtist või rinna kohal nõöridega koos hoitavat mantlit. Mõnedel oli see rõivatükk üsna lühike. Kõigil olid näod habemeta, kuid piiratud pikkade käharate juustega. Peas kandsid nad sulega baretti või räti oliselt kokkuvolditud mütsikest.

Kellegi Nürnbergi kodaniku naise päranduse hulgas leidis järgmine rõivastusvarustus: neli kalevist ja siidist mantlit, neist kaks siidvoodril; kuus pealmist kuube, kolm aluskleiti, kuus valget põllsärki ja üks must, kaks valget rannakuube, viis alussärki, kaks kaelasärki, seitse paari käiseid ja üheksateistkümmend loori; muude ehte kõrval üle kolmekümne sõrmuse.

Sisukord.

Lhk.

I osa. Rahvaste rändamise aeg.

5—17

Üleminek vanaajast keskaega. Germaanlaste päritolu küsimus. 5. Germaanlaste kodu, tarbeasjad, tööjaotus, kooselu. 6. Germaanlaste suguharud ajaloolisel ajal. 9. Hunnid ja ida-germaanlaste riigid. 9. Ida-Rooma rahvaste rändamise ajal. 12. Langobardid Itaalias. 14. Katoliku kirik rahvaste rändamise ajal. 15. Tähtsamad lääne-germaanlaste riigid. 16.

II osa. Araablased ja Frangi riik.

1. Araablased ja islam.

18—27

Araablased. 18. Muhamed ja islam. 19. Muhamedi kogudus ja Araabia riigi algus. 21. Omaijaadid ja Abbassiidid. 22. Araabia tööstus ja kaubandus, põllundus ja aiandus. 22. Araablaste haridus. 24. Araabia riigi langus. 27.

2. Frangi riik Karl Suure ajal.

27—38

Merovingide langemine. 27. Ristiusu levimine ja paavsti võimu kasvamine. 28. Karl Suur (iseloostus). 30. Karl Suure sõjad ja sõjavägi. 31. Suurmaapidamise kasvamine. 32. Riigi korraldus. 34. Frangi riigi haridusjärg. 36. Frangi riigi langus. 37.

III osa. Feodalismi aeg.

39—54

Lääne-Euroopa vaenlased. 39. Feodalismi tekkimine. 41. Seeniiori ja vasalli vahekord. 42. Rüütlid. 43. Rahva elujärg feodalismi ajal. 48. Feodalism Prantsusmaal. 52. Feodalism Inglismaal. 52. Feodalism Itaalias, Saksamaal ja mujal. 53.

IV osa. Saksa rahva Püha Rooma riik.

55—71

Otto Suur. 55. Frangi sugu Saksamaal ja kiriklikud olud. 57. Jumalariik. Keisri ja paavsti vaheline võitlus. 58. Vormsi konkordaat. 60. Saksamaa Hohenstaufenite ajal. 62. Paavst Innocentius III. 64. Friedrich II ja tema võitlus paavstidega. 66.

V osa. Majandusliku elu areng keskajal.

Lhk

1. Linnade tõus.

72—80

Käsitöö edenemine. 72. Linnade tekkimine. 73. Linna elu. 74. Linna valitsemine. 76. Talurahva vabanemise algus. 79. Linnade püüded iseseisvusele. 80.

2. Ristisõjad.

81—93

Ristisõdade põhjused. 81. Bütsants ristisõdade alul. 82. Esimene ristisõda. 84. Ristiusuliste riigid ja vaimulikud ordud. 86. II ja III ristisõda. 86. Neljas ristisõda ja Ladina riik. 87. Viimsed ristisõjad. 88. Ristisõdade tähtsus. 90. Bütsantsi riigi lõpp. 91. Saksa kolonisatsioon XII ja XIII sajandil. 92.

VI osa. Ida-Euroopa riigid ja Hansa.

4—108

Venelased. 94. Kiievi langus ja uued riigid. 96. Venelaste vahekord meie kodumaaga. 99. Venelaste vaenlased. 100. Poolamaa, Leedumaa ja Saksa-ordu. 103. Linnade liidud. Hansa. 104. Skandinaavia riigid ja Hansa. 105.

VII osa. Euroopa keskaja teisel poolel.

1. Inglismaa, Prantsusmaa ja Pürenee riigid.

109—125

Plantagenetid Inglise troonil. 109. Edwardid ja Inglise parlament. 112. Prantsusmaa enne 100-a. sõda. 113. Philippe IV. 114. Riigi seisustekogu. 116. 100-a. sõda. 117. Rahutused Prantsusmaal. 117. Rahutused Inglismaal. 119. 100-a. sõja lõpp. 120. Prantsusmaa pärast 100-aastast sõda. 122. Inglismaa pärast 100-a. sõda. 123. Pürenee riigid. 124. Ferdinand Katoliiklane. 124.

2. Saksamaa ja kirikuolud.

125—138

Saksamaa pärast interregnumit. 125. Karl IV Luxemburg. 127. Šveitsi ühing. 128. Maximilian I. 129. Vabameelsus ja katoliku kirik. 131. Kirik ja vaimulik seisus XIV s. 132. Wiclif ja Hus. 133. Kirikukogud. 135. Hussiitide sõda. 137.

3. Itaalia keskaja teisel poolel.

138—144

Itaalia poliitiline ilme. 138. Itaalia majanduslik elu. 140. Rahvuslik ärkamine. 142.

4. Venemaa keskaja teisel poolel.

144—149

Moskva riik. 144. Tähtsamad suurvürstid. 145. Venelaste elu. 146. Poola ja Leedu lõplik ühinemine. 148.

5. Vaimuelu ja eluviisid keskajal Lääne-Euroopas.

149—161

Keskaja ilmavaade. 149. Ilmlikud koolid. 150. Näitekunst ja ilmlik kirjandus. 151. Kunst. 152. Naise elu keskajal. 159. Seltskondlik elu. 159. Meeste ja naiste rõivastus keskaja lõpul. 161.

Katkendid allikaist.

Lhk.

Germaanlaste usk (Tacituse ja Bõe j.)	8
Hunni kuningakoda (Priscus, Ida-Rooma autor)	10
Katalaunumi lahing (Jordanus, gooti autor)	10
Tuhkapäeva rongikäik (Harun-ben-Jahja, araabia autor)	14
Islami põhimõtteid (koraan)	19
Bonifatiuse surm (Freytag'i j.)	29
Karl Suur (Einhard)	30
Karl Suure kroonimine (kaasaagne kroonika)	32
Capitulare de villis (Ludvig Vaga)	33
Katkend saali frankide õigusest (Lex Salica)	35
Karl Suur ja haridus (Püha Galleni munk)	37
Pseudo-Isidori dekretaalid	38
Normannid Pariisi ründamas (P. Vaasti kloostri annaalid)	41
Üks rüütli loss (Freytag'i j.)	45
Turniir	47
Külaskäik P. Galleni kloostrisse (Eckehard)	51
William Võitja (anglo-saksi kroonika)	53
Otto Suure kroonimine (Widukind)	55
Heinrich III ja paavstid (Annales Romani)	57
Iimlik ja kiriklik võim (P. Dominiani)	58
Vormsi konkordaat	62
Friedrich Barbarossa (Rahevin)	62
Paavsti võimust (Innocentius III kiri vürstidele)	66
Friedrich II iseloomustus (munk Salimbone)	66
Õigusemõistmine Hohenstaufenite ajal (Sachsenspiegel ja Lüü- beki kroonika)	69
Õpipoisi elust (Joh. Butzbach)	78
Vastuvõtt meistrina tsunfti (Joh. Butzbach)	78
Urbanus II üleskutse ristisõtta	82
Jerusaalemma vallutamine	85
Laste ristisõda (Marbach'i kroonika)	89
Naiste osavõtt ristisõjast (Imâd-ad-dîn)	90
Slaavlased (Ibu-Dast)	94
Tatarlased (Plano Carpini)	101
Khani juures (Plano Carpini)	102
Magna charta libertatum	111
Kutsed parlamendi koosolekule	112
Unam sanctam (p. Bonifatius VIII bulla)	115
Talupoegade mäss Prantsusmaal (Froissard)	118
Jeanne d'Arc (tema seletused Rouen'i kohtuistungil)	121
Rohutirtsud Kesk-Euroopas (Joh. Victring)	127
Karl IV Luxemburg (Jakob Twinger)	127
Praaga ülikooli asutamine (Benesh)	128
Armuskirjade tekstid	132
Wiclifi õpetuse põhimõtteid (Wiclif)	133
Hus'i hukkamine (Richental ja Mladenowicz)	136
Lorenzo Medici (Macchiavelli)	139
Vürsti omadustest (Macchiavelli)	140
Veneetsia keskaja lõpul (Commynes)	141
Läkitus Itaalia rahvale (Dante)	142
Petrarca kiri Karl IV (Petrarca)	143

